

УДК 821.512.122.0
ББК 83. 3 (5 Қаз)
Б 20

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Жауапты редакторы – Ісімақова А.С.

Құрастырып, баспаға дайындап, түсініктерін жазған жауапты шығарушы – Имаханбет Р.С., А.Байтұрсынұлы мұражайының директоры

Байтұрсынұлы Ахмет

Б 20 Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.

Т. V: – 384 б.

ISBN 978-601-7317-71-3

Ұлт ұстазы, қазақ тілі мен әдебиетінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағының 5-томына «Ер Сайын» (Мәскеу, 1923), «23 жоқтау» (Мәскеу, 1926) атты ауыз әдеби мұрасы, әр жылдары жазған көсемсөздері, сондай-ақ бұрын еленбей келген еңбектері мен табылған туындылары топтастырылды.

Жинақ ЖОО оқытушыларына, студенттер мен магистранттарға, докторанттарға, сондай-ақ Алаш мұрасына ынтызар қалың оқырманға арналған.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7

ISBN 978-601-7317-71-3
ISBN 978-601-7317-66-9

© Байтұрсынұлы А. 2013
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2013

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

Халқының келешегі үшін Қазақ әліпбиіне түрен салған, ұлт мүддесіне арымен қызмет еткен, түркі еліне есімі мәшһүр Ахмет Байтұрсынұлының ғұмыр жолы – барша қазаққа үлгі-өнеге. Адамзаттың даму тарихына зер салсақ, жұрт жұмысын жасаған, елі үшін еңбек еткен ұлдарын пір тұтып, ұлықтай білген. Әрі ұрпақ тәрбиесінде кемеңгерлердің күресіндері мен тыныс-тірлігін тәлім еткен.

Бұл күні тағылымы – тарих, білімі – мұхит, сөзі – әфсана Ахмет айшықтарын ұлттың рухани темірқазығы деп мақтаныш тұтамыз. Ал, ұстаз ұлағатына тағзым жасау – ұрпақтан ұрпаққа ауысар ғибратты игі шараға айналып келеді

Ұлт басылымы «Қазақ» газетінің тұңғыш санында А.Байтұрсынұлы: *«...Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға, ұмтылу керек. Ол үшін ең алдымен әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға, өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз. Бұл мәселеде біздің халіміз оңды емес. Осы күні орыс школы мен татар мектептерінде оқып шыққандар қазақ тілінен алыстап барады. Бұл, әрине, жаман әдет. Егер тілге осы көзбен қарасақ, табиғат заңына бағынбай, біздің ата-бабаларымыз мың жасамаса, ол уақытта тілмен де, сол тілге ие болған қазақ ұлтымен де мәңгі қоштасқанымыз деп білу керек. Егер оны істегіміз келмесе, осы бастан тіл, әдебиет жұмысын қолға алып, өркендететін уақытымыз жетті»* деген екен. Ақиқатында, Алаш зиялылары бұл істе бабалар мұрасын үлгі тұтып, мирас етіп қалдырды.

Бұл қайта басылым көріп отырған ғалым жинағы да бүгінгі хәм келешек ұрпаққа ата-баба мұрасы – ұлттың асыл қазынасы, алтын діндегі екенін аңдату.

«ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АР-ОЖДАНЫ»

Тәуелсіз қазақ елінің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Ахмет Байтұрсынұлының 1998 жылғы 125 жылдық мерейтойындағы баяндамасында Ұлт ұстазына осындай жоғары баға берген еді. Шындығында, А.Байтұрсынұлының ғылыми, көсемсөздік, ақындық мұрасы уақыт озған сайын ел игілігіне қызмет етіп келеді және қызмет ете беретіні анық.

Қазақтың маңдайына біткен хас ұлы А.Байтұрсынұлының 5-томына енген: «Ер Сайын», «23 жоқтау» және ғалымның аты ресми ақталғаннан кейін баспа бетінде жарияланып жүрсе де назардан тыс қалып келген «Туған тілім», «Дағдарыс», «Қоян» атты өлеңдері, «Шекіспей бекіспейді», «Қалам қайраткерлері жайынан», «Емле туралы» мақалалары, «МОПР һәм күншығыс елдерінің еңбекшілері» (1924) деген шағын ақпараттық жинақша тұңғыш рет 2004 жылы қазіргі қазақ әрпіне түсіріліп, толық мәтіні берілген еді.

Бұл томда ғалымның ХХ ғасыр басындағы қазақ жұртының әлеуметтік ахуалына орай «Айқап», «Қазақ», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» басылымдарында жазылған көсемсөздері топтастырылды. Кітап соңында ғалымның еңбектері мен әр жылдары жарияланған мақалаларының библиографиялық көрсеткіші хронологиялық жүйе бойынша қайта толықтырылды.

А.Байтұрсынұлы әдебиетші, халық әдебиеті үлгілерін зерттеуші ғана емес, оны реттеп, өңдеп бастырушы. 1923 жылы Мәскеудің Күншығыс баспасынан шыққан «Ер Сайын» жырының жөні ерекше. «Г.Н.Потанинге тарту» өлеңінің соңында «А.Б.» деген аты-жөнінің бас әріптері қойылған. «Ер Сайын» жырының бірінші жолдары: *«Бұрынғы өткен заманда, Дін мұсылман аманда»* – деп басталады. Совет өкіметі орнаған 1923 жылы мұндай кітапты жарыққа шығару әрине батылдық пен мұсылмандықтың белгісі. Жырда: *«...Алдаға тілі тимеген, Бес намазын қоймаған. Бір Хұдайды ойлаған...»*¹ Боз-мұнай байдың баласы Сайынның ерлігі баяндалады. Ел ішінде кең

¹ Түпнұсқадағы: «Алда», «Хұдай» сөздері қазіргіше: «Алла», «Құдай» деп берілді.

таралған бұл тарихи жыр А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш азаматтарының қазақ елінің тәуелсіздігін аңсағанынан кітап болып басылғаны анық. Жырдың басындағы Алла жолында жүрген дәулетті адамның өз құлдарының қорлығына ұшырауы – Совет өкіметінің «найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен» төңкеріс арқылы әкелген тарихи оқиғаларымен сарындас екені де аңғарылады.

*«...Құлдардың түрін көрген соң,
Боз аттың басын бұрмалап,
Сарайға қапты Аллалап».*

Құлдан қорлық көрген Боз-мұнай Аллаға жалбарынады. Жырда А.Байтұрсынұлы: «...Айанышы келіп сөйледі» деп көп тарихи жырларда өзгертіліп кеткен кейіпкердің есімін жаңғыртады. Мінәжат, Алладан аян алу сияқты жанрлар осы тарихи жырда анық сақталған:

*«...Сонда пірі сөйлейді,
Сөйлегенде бұй дейді: – деп...
«Бірін мыңға балаған,
Құдай өзін қалаған»
Жұртқа қорған болғандай», –*

деп Ер Сайынның тууы осылай аян етіледі. Оның қандай ер болатындығы да осы ретте айтылады:

*«...Жұрттың сөзін сөйлеген
Ұлттың жауын көздеген.
Батыр Сайын болсын, – деді,
Басына дәуір қонсын, – деді,
Қысылғанда сыйынар
Іші нұрға толсын! – деді».*

Әкесі жетпістен, анасы елуден асқанда Алла Тағала «бейсенбінің кешінен, ұлы жұмаға ауғанда» елін қорғайтын бір ер бала береді. Бала өскен сайын әкесіне қорлық көрсеткен құлдары бұрын істеген қылықтары үшін одан қорқып, жылқыны иесіз тастап, қашуға бет алады.

*«...Жауы тоқсан, бұл жалғыз,
Ойламасқа болмады:
Өзің жәрдем бола гәр,
Бір жаратқан Құдайым!»*

– деп есейген Ер Сайын құлдарды жеңіп, жөніне салады.

Тарихи жырда жоңғармен соғысқанда Қобыландының тілін алмай «Жалғыз өзі Ер Сайын, Соғысқа кірді Аллалап!» делінген. Бірақ бұл жолы қалмақтарды жеңіп шыққан Ер Сайын асығыстықпен ағаттық жібереді:

*«...Қайратына мас болып,
Алланы еске алмады
Бабасына сыйынып,
Жалбарына қалмады».*

Жырда: «Алла, Құдай, Алаш, баба, шүкір қылды, мұсылман» сөздері көп кездеседі.

Жырда анасы мен Аюбике (мәтінде Айыубике) сұлудың батырды жоқтаулары кезегімен берілген. Ер Сайынның соңғы шайқас алдында Аллаға жалбарынуы мінәжат жанрының үлгісі екені анық. Жыр Қобыландының бата беруімен аяқталады:

*«...Алла ашсын жолыңды.
Ұзын қылсын қолыңды!
Танып жүргін, е, балам,
Оңың менен солыңды!»*

Жырдың соңғы сөздері шығарманың басты ойын анықтай кетеді:

*«...Үш Алашқа жайылды
Екі ұлының ерлігі.
Өлген жерден тірілткен,
Бір Құдайдың кеңдігі».*

Сонау ХХ ғасыр басында толып жатқан тарихи жырлар ішінен «Ер Сайын» жырының таңдалып алынуы әрине, тегін емес-тін.

Әдебиетші А.Байтұрсынұлының реттеп, бір ізге түсіріп бастырған халық әдебиетінің тағы бір мұрасы – «23 жоқтау» атты жинақ. Бұл басылым да Мәскеуде 1926 жылы жарық көрген. Кітап «қазақ тарихының төрт жүз жылын алады. Жинастырған, түзеткен – Байтұрсынұлы Ақымет, Қыр баласы» деген анықтамалық берілген.

«Бастырушыдан» атты алғы сөзінде шығарушы негізгі мақсатты айқындап береді: «...Дүниеде ешбір тіл өз-өзінен шықпайды. Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарған жоқ та, шығармайды да. Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазанында қайнап пісіп, дүниеге келеді. Сонан соң ғана шешендер, бұл «тіл көсемдері» тілді безеп жолға-жөнге са-

лып жүйесін айырып өсіреді. Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, ол әдебиет адасып кетпек...». Демек, кітап жоқтаулардағы әдеби тілдің үлгісін көрсету үшін де шығарылған. Себебі, көркем тіл мен жалаң тіл бірдей емес: күнделікті өмірде жәй сөздермен сөйлеген қазақ жоқтауды басқа стильмен орындаған: *«Ел аузындағы тіл дегенімізде, нені үлгі-өрнек етіп аламыз? Әрине, осындай жоқтауларды, мақалдарды, жұмбақтарды, ертегілерді, өлеңдерді тағы тағы осындайларды!»*. Келесі сөйлем: *«Тіл туралы Ленин сыйақты көсемдердің айтқан сөздерін, үгіттерін оқыған не естіген кісі жолымыздың тура екендігін байқаса керек»* – деп, Совет өкіметіне деген қошемет қана емес, тұлғалардың тіліне деген ғалымның ықыласын білгізеді.

А.Байтұрсынұлының Совет өкіметіне деген өкпесін осы Ер Сайындай батырды аңсауымен жоқтауларды шығаруынан аңғарамыз. Заманға мәз болған әдебиетші жоқтау емес, мадақ, толғауларды алға тартар еді ғой. Саяси астары анық басылым А.Байтұрсынұлының Совет өкіметіне деген қарсылығының көрінісі.

Әдебиеттанулық мақсатты алға тартқан ғалым қазақ тілінің қазақ тарихымен тікелей байланысты болуын да ашық айтады: *«...Бұл «Жоқтаулардың» ішінен әзіргі заманның жас тілшілері, жазушылары талай материал табар деген үмітіміз бар. Мәнісі көбірек қазақ тарихына тиісті болса да, тілін үйрену, тексеру, тілінен пайдалану осы заман жастары үшін де керек жұмыс»* дей келе, сол кездегі қазақ әдеби тілін А.Байтұрсынұлы: *«Қазақтың әзіргі тілі бай, жалпақ, түсінікті, өткір, қысқа суретті болса, көп құрал-жарақтың бірінің жөнделгені де»* – деп сипаттайды.

«23 жоқтау» Шәңгерейдің «Сыршы» атты өлеңімен:

«Құйрық атып құлиа,
Түлкідей қашқан жымиа,
Қаранды үзіп барасың
Бізден де қайран дүниа...» –

деп ашылады. Қазақ елінің батыр ұлдарын жоқтаған бұл жырлар төрт ғасырлық тарихи оқиғаларды қамтиды. Ел басына түскен ауыртпашылықты жеңе білген ерлердің ісін, батырлығын, билердің біліктілігін, тарихи тұлғалардың парасаттылығын

ғын аңсайтын жоқтаулардың басты кейіпкерлері: Қаз дауысты Қазыбек би, Мамай батыр, Нысанбай жыраудың Кенесары мен Наурызбайды жоқтауы, Қарпық Томбай Есмағамбет, Ерғазыны ақынның жоқтауы, Бұдабай ақындыкі деп жүрген Әйекені жоқтауы, Абайдың Әбдірахман қайтқандағы аза өлеңдері, Нармамбеттің әкесі Ормамбетті жоқтауы, Әбдіғапар ханды жоқтау т.б.

Совет кезінде Кенесары – Наурызбай мен Қаз дауысты Қазыбекті аңсаған жоқтауларды Мәскеудің баспасынан шығару Алаш саяси қайраткерлерінің сол билікке білдірген ашық қарсылығы екені де анық.

Бір ескеретін жайт: осы жинақтағы шығарушылар тарапынан берілген жоғарыда айтылғандай бұл «23 жоқтау» атты кітапты А.Байтұрсынұлы «Қыр баласымен» бірге шығарған. Өйткені, түпнұсқадағы жоқтау ішінде кейбір тарихи тұстарды анықтайтын сілтемеліктер «Қ.б.»-ның атынан беріледі. Мәселен, *«Мамай-Едіге бидің нәсілінен екені, оның 16 ғасырда өмір сүргені, Қаз дауысты Қазыбек қанша өмір сүргені, Бөкейдің әкесі Барақ, Бөкейхан қай жылы қайтыс болғандары, тобықтыны билеген Абайдың атасы Кеңгірбайдың туған жері, жылы, қырғыз Жантай батыр, қыпшақ Әбдіғапар хан туралы мәліметтер күні бүгін де ғылыми қажеттілігін жойған емес. «Ерғазы» атты жоқтауда берілген сілтемеде оны Қарпық ақын шығарғаны, Ерғазы – Ақыметтің әкесі Байтұрсынмен бірге туысқаны, Байтұрсынның Сібірге айдалғаны, сонда інісі Ерғазының сол іспен жүріп қайтыс болғандығы»* туралы мағлұмат берілген. Бұл мағлұматты ахметтанушылар пайдаланғанда, осы басылымға сілтеме жасамауы әрине, әдептілік емес.

«Табылған туындылары» тарауында 1915 жылы жазылған «Дағдарыс», «Қоян», 1916 жылғы – «Туған тілім», «Шекіспей, бекіспейді» деген шығармалары берілген. Осы өлеңдер туралы кезінде әдебиетшілер: Б.Байғалиев (1989, 1991), Ө.Әбдіманұлы (1992, 1993) мақала жазып, мәтіндерін де жариялағаны белгілі. Олар осы жоғарыда аталған шығармалардың «Байқаушы» деген бүркеншік есіммен жарияланғанын, бұл үш өлеңнің А.Байтұрсынұлыныкі екенін жазған, бірақ анықтап түстемеген. Ал, міржақыптанушы М.Әбсеметов бұл бүркеншік есімді «М.Дулатовтыкі» (1991) дейді. Мұнда да қандай дерекке

сүйенгені көрсетілмейді. Бұл мәліметтер сілтемесіз берілгендіктен, материалдар А.Байтұрсынұлының кейінгі басылымдарына енбей, елеусіз қалып отырды.

Біз Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйінің бас ғылыми қызметкері Р.Сахыбекқызының «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректерінде)» атты ғылыми зерттеуіндегі мұрағаттық мәліметтерге сүйеніп, аталған туындыларды тұңғыш рет бес томдық жинаққа 2006 жылы кіргізген едік. Бір ескерте кететін жайт: өлеңдерге қатысты мәліметті кітап соңындағы түсініктен табасыздар.

Сонымен қатар, «МОПР һәм Күншығыс елдерінің еңбекшілері (1924)» деген соны аудармасының толық мәтіні де «Табылған туындылары» атты осы тарауда берілді. Бұл кітапша Мәскеуде басылған. Мұнда МОПР ұйымының нендей мақсат көздегені, не үшін құрылғаны баяндалады. Кітапша соңында: «МОПР комитетінің құралдарынан тізуші А.Б.» деп көрсетілген. Кітапша—орыстілінен тәржімағана емес шығарушы өз тарапынан да бұл ұйымға енуге шақырып және соған үлгі ретінде МОПРдың пайдалы екенін көрсетеді: *«Кемеге енгеннің жаны бір. Біздің де тіршілігіміз, ел болуымыз жер жүзі еңбекшілерінің азаттығымен байланысқан. Мұны жатсаң, тұрсаң есіңнен шығарма!»*. Себебі, А.Байтұрсынұлы үшін «дербес ел болу» басты мақсат, бұл ойды іске асыру үшін тұлға бар рухани мүмкіншілігімен қатар осы жолда өзін құрбан еткен.

Ұлттың рухани қаруының бірі – тіл болса, А.Байтұрсынұлының көсемдік сөздері де ерекше міндет атқарғаны тарихтан мәлім. Бұны «Қазақ» газетін оқып саяси қалыптасқан Алаш зиялыларының бірегейі М.Әуезовтің 1923 жылы ұстазы А.Байтұрсынұлы һәм оның жасаған қызметтері хақында жазғандары дәлелдейді.

Сондықтан бұл томға «Қазақтың өкпесі», «Егін егу», «Шапуа жайынан», «Ауру жайынан», «Бас қосу турасында», «Жауап хат», «Бас қосуға рұқсат берілмеді», «Бас қосу», «Орынбор 13-октябрь», «Білім жарысы», «Білім жарысы хақында», «Оқыту жайынан», «Орыс «мейірманшылығы»», «Андаспаған мәселе турасында», «Досмайыл қажыға ашық хат», «Губернатордың өзгерілуі», «Соғысушы патшалар», «Бұ заманның соғысы», «В.Л.Бурцев», «Лениннің 50 жасы», «Түзетілген әріп» атты мақалалары енді.

«Қазақтың өкпесі» мақаласында: «...Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» деген сынды А.Байтұрсынұлының сұрыпталып алынған нақыл сөздерін келешекте жинастырып басып шығару ісі бүгінге қажет гибрат. Халықтың бос сөзге құмарларына Ахаң былай дейді: *«Ғамалыңды түзет, түземесең, ешкімге кінә қойма! Беті жаманның айнаға өкпелеуі жөн бе? Ниеті жаманның Аллаға өкпелеуі жөн бе?»* т.б.

Біздің озық өнерді басқа елден үйрену керек екенін А.Байтұрсынұлы «Егін егу» мақаласында нақты іске шақыру арқылы былай деген: «...Егін жақсы шығуына керек шарттар көп» деп, озық өнерлі елдердің өнегелі ісінен үлгі алу керек дейді. «Білім жарысы» атты мақалада А.Байтұрсынұлы Нобель сыйлығы туралы айта келе: «...ұлт намысы тек екі ауылдың, екі таптың, иа екі рудың намысы деп ұғады». Осылай қазақтың ауқаттыларына білім бәйгесінде Еуропалық үлгіні ұстануды насихат етеді: «...Жұртқа ғылым үйренумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйрететін орындар сайлы болу керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі – білім жарысы».

А.Байтұрсынұлы «Бас қосу турасы» атты мақаласында былай дейді: «...құр сиезге жиылып, «анау керек, мынау керек, олай істеу, былай істеу тиісті» дегеннен еш нәрсе өнбейді. Халықтың ісі машинаның тетігі емес, бұрап қалса, басқа жөнге түсетін. Жұрт жұмысы құмырысқаның илеуіндегі жұмыс сыйақты. Құмырысқаша жабыла тынбай істесек өнеді. Бірі оны, бірі мұны істеп, илеуде қарап тұрған құмырысқа болмайды. Жұрт жұмысын да солай істесе, алға басады. Әр құмырысқа бәріне керек илеудің өсуі үшін күші жетіп көтерген шөпшегін апарып салады. Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы».

Шындығында, қазақ еліне не қажет? Ел болып қалу үшін не керек? – деген сауалдар қазіргі күні де маңызды екені анық.

А.Байтұрсынұлы оған былай деп жауап берген: «...*Жұртқа керегін білетіндер көп, істейтіндер аз. Білушілеріміз білгенімен қоймай, істеуге кіріссе екен. Білушілеріміз істеуші болса, оларды көріп, өзгелер де істер еді. Сөйтіп, көсемдер көбейсе, ерушілер де көбейер еді*».

Алаш зиялыларының көшбастаушысы бола білген А.Байтұрсынұлының ғибраттары күні бүгін әр қазақтың жүрегінен орын табуы да заңдылық. «*Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм ғой; біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек*» деген сөздері қазір де ұлттық идеяны аңсағандарға жауап емес пе?!

Ойымызды ұлағатты ұлт ұстазының сөзімен түйіндегенді жөн көрдік: «*Біздің мұнан соңғы айтатынымыз: қазақтың бас адамдары! Әуелі, Сіздер адаспаңыздар, адаспас үшін ақылдасып, ойланып, ынтымақты іс етіңдер. Екінші, қазақтың байлары, күштілері! Жарлы-жақыбай, нашарларыңды жермен теңгеріңдер. Бір асауға да болса құлдық дейтіндер көбінесе солардан болады. Үшінші, Алашқа аты шыққан адамдар! Көсемдіктеріңді адаспай, түзу істеңдер. Сендер адассаңдар, арттарыңнан ерген Алаш адасады. Арттарыңнан ергендердің обал-сауабына Сіздер қаласыздар», – деп ұлт жақсылаларына ерен жауапкершілік жүктеп, жұрт жұмысын адал атқаруға үндейді. Ылайым, бұл ғибрат туған еліміздің болашағын ойлаған бүгінгі ұрпақтың ұранына айналса игі.*

Ісімақова Айгүл Серікқызы,
филология ғылымдарының докторы, профессор

جەر - جۇزىنىڭ اەكبە كچىلەرى بىرىڭكەدەر!

اەرساين.

جرچىلار آيتۇۋىنان آلب،
اوتكەدەپ اوتكەرۇۋۇچى:

بايتۇرسن اۇلى آخەت.

كامىسارىياتى قاراۋنداغى كونچىس باسباسى.

ماسكە ۋ 1923 جىل.

Жер жүзінің еңбекшілері бірігіңдер!

Е Р С А Й Ы Н

**Жыршылар айтуынан алып,
өңдеп өткізуші:**

Байтұрсынұлы Ақымет

**Ұлттар комиссариаты қарауындағы
Күншығыс баспасы
Мәскеу, 1923 жыл**

Г.Н.ПОТАНИНГЕ ТАРТУ

Атақты Сібір ұлы, қарт Потанин!
Ер сүйсе, сендей сүйсін ел-отанын:
Қазақсың, қалмақсың деп алалау жоқ.
Отанның тең көресін барша жанын.
Қазаққа Потаниннің аты ардақты,
Иамыштың¹ біліп отыр қанша шалын?

Сексенді сен атқардың жұмыспенен.
Күндерде қаралы, жаңбыр жүріспенен.
Өзіңді көзіңе айтып мақтау емес,
Бізсіз де ісің айғақ тұр істеген.
Ұл туып ұлы жолда қызмет етсе.
Онан зор ұлтқа бар ма ырыс деген?

Ергенге жолың сара ұлақбайтын.
Туың зор атып оқпен құлатпайтын.
Сырыңды жыр қып сөйлеп жеткізуге,
Көп сөзді көршілер тұр ұнатпайтын.
Жаз келер, жадырған күндер туар,
Жыр жырлап, ту түбінде шуақтайтын.

Біз едік қадірі жоқ ұл-әкеге,
Көп жатқан, мешел болып, келекеде;
Аң бітіп жаңа ғана аяқ басып,
Іліндік біз де жетіп мерекеге.
Тойыңа шашу алып шаттанамыз,
Білдіріп жүрек лебін Гр-екеңе.

Алдыңда Алаш тарту ұсынып тұр.
Қорынып сыйы нашар, қысылып тұр.
Жағдайсыз шаруаға шарт туғызған.
Ыланды зор соғыстың түсі боп тұр.
«Орамал тонға емес, жолға» деп ал,
Әзірге ат-шапаны осы боп тұр.

А.Б.

1915-нші жыл.

¹ Иамыш – Ертіс бойындағы Ямышевский селосы (Құрастырушы).

ЕРСАЙЫН

I

Бұрынғы өткен заманда,
Дін мұсылман аманда,
Үш шарбақты, үш кентті,
Ноғайлы деген жұрт өтті.
Бір замандар болғанда,
Ауыр дәулет мал кетті.
Жарлылықтың зары өтті.
Халқы жарлы болған соң,
Жігітінен әл кетті.
Жап-жалаңаш жүрген соң,
Әйелінен ар кетті.

Сол ноғайлы жұртында
Жортақыға мінбеген,
Түстік жерге жүрмеген,
Кірлі киім кимеген,
Алдаға² тілі тимеген,
Бес намазын қоймаған,
Бір Құдайды ойлаған,
Қара басы хан болған,
Байлығы жұртқа аң болған,
Малы Алашқа таң болған,
Боз Мұнай атты бай болған.

Байлығының белгісі:
Тоқсан қара құлы бар;
Тоқсан тоғай малы бар;
Сол дүние қор зор байдың,
Дүниеде жалғыз мұңы бар.
Сол Боз Мұнай қартайып,
Алпыс жастан өткенше,
Құдай қосқан қосағы,
Елу жасқа жеткенше,
Бір перзентке зар болған.

² Алдаға – Алла сөзінің түпнұсқадағы қолданылымы, бұдан әрі Алла деп беріледі.
(Құрастырушы).

Қартаяды қатыны,
Өкшесі сіре қанамай,
Еміреніп сүймеген,
Жас иісті баланы-ай!
Елде тауып қоймайды,
Тәуіп біткен орнайды,
Сөйтсе де перзент болмайды.
Бір уақыт болғанда,
Жылқыда жүрген тоқсан құл,

Қымыз ішіп мас болад.
Мастығымен тек тұрмай,
Үйдегі баймен қас болад.
Қосылып құлдар кеңесті;
Төбеде тұрып сөйлесті;
Сөйлескенде не десті?
«Қызыл шапан кимедік;
Қырнышыл ат мінбедік;
Нойғайлының жұртының,
Қыздарымен керме – қас,
Жігіттей дәурен сүрмедік;
Өтерін дүние білмедік;
Мұнау жүрген Боз Мұнай,
Бізді ұлындай көрмеді,
Толып жатқан малынан
Бізге қалың бермеді.
Ертеңменен бай келсе,
Екі қолын байлайық;
Кірірге көрін сайлайық.
Боз Мұнайды өлтірсек,
Біз сәтіне келтірсек,
Тоқсан тоғай жылқыны,
Тоқсан бөліп алайық.
Бұл сықылды тегін мал,
Қайдан іздеп табайық.
Қарағай найза қолға алып,
Қарсы шабар ұлы жоқ.
Артынан іздеп қуатын,
Қатарланған қолы жоқ».

Құл кеңесіп жатыр деп,
Байға айтқан кісі жоқ,
Онымен байдың ісі жоқ.
Бір замандар болғанда,
Ертеменен бай тұрды.
Арқаннан атын алдыртты,
Алтынды жүген, ер-тұрман,
Тоқымменен салдыртты.
Қара түнде белсеніп,
Қас патшадай теңселіп,
Жорға мініп найқалып,
Келе жатқан жылқының
Алдынан шықты шайқалып.

Тоқсан құлдың біреуі,
Бүгіліп сәлем бермеді.
Байды көзі көрмеді.
Сонда бай тұрып бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды.
Тоқсан құлдың бәрінің
Атын атап шақырды.
Ашуыменен Боз Мұнай:
«Қырармын!» – деп ақырды,
Шетте жүрген бір құлды,
Бай келіп ұстап алады,
Қолға түскен сол құлды,
Ашумен бай сабады.
Бірін сабап жатқанда,
Басқасы келіп қамады:
Бай үстіне жан-жақтан
Құрық келіп жауады.

Басына таяқ тиген соң,
Жалғыздығын білген соң,
Құлдардың түрін көрген соң,
Боз аттың басын бұрмалап,
Сарайға қашты Алдалап.
«Ойбай» салған даусына,
Жер күңіреніп барады.

Бәйбішенің үйдегі
Құлағы дауыс шалады.
Не болды? – деп бәйбіше,
Үйден шықса жүгіріп,
Келеді екен Боз Мұнай,
Ойбай салып бүлініп.

Боз Мұнай келе құлады.
Қосағымен екеуі,
Жер бауырлап жылады.
Ойбай салған дауысы,
Жұрттың басын құрады.
Жұрт келсе де тұрмады;
Көтеріп басын бұрмады;
Жұбатқанға болмады;
Сол ойбайдан танбады.
Боз Мұнай бай жылады,
Жад етеді Құдайды,

Жылағанда бүй дейді:
«Ашамайға мінгізіп,
Көш алдына жүргізіп,
Әжептәуір құрбының,
Алдына алып, сүйгізіп,
Алашқа атын білгізіп,
Ұл қызығын көрмедім.
Астына жорға мінгізіп,
Үстіне торқа кигізіп,
Орынды жерге бергізіп,
Тойын жасап, ұзатып,
Қыз қызығын көрмедім.
Дұспандармен соғысып,
Малым үшін өлмедім;
Құлдан қорлық көргенше,
Күнде бүйтіп өлгенше,
Сүймес пендең мен болсам,
Тезінен өлім бермедің».

Күні-түні зарлады;
Кең сарайға бармады;

Көтеріп басын алмады;
Сол жылаудан танбады.
Жылауменен бай жатты.
Қызарып барып күн батты.
Сарғайып барып таң атты.
Таң атса да бай жатты.
Моллалар азан айтқанда,
Би намаз аяқтап жатқанда,
Ақ сәлделі бір адам,
Жетіп келді қасына;
Таянып келді басына.
Екі қойны толыпты,
Боз Мұнайдың сол күнде,
Көзінен аққан жасына.
Айаншы геліп сөйлейді:
«Әй, Боз Мұнай, Боз Мұнай!
Тілекті берді бір Құдай.
Не тілегің бар? – дейді.
Тілегеніңді ал! – дейді».

Боз Мұнай мұны есітіп,
Ұшып тұра келеді;
Қолын жая береді,
Көзінің жасын төгеді.
Боз Мұнай сонда сөйлейді:
«Ноғайлының ішінде,
Дүниеқордай болдым;
Ауыр дәулет тұсында,
Қара басым хан болдым;
Жиған малдан не пайда!
Бір перзетке зар болдым!
Сол баланың жоғынан,
Жиын-тойға бармадым.
Құлдан көрдім қорлықты,
Жалшыдан көрдім зорлықты,
Тыныштық ұйқы ала алмай,
Өз жанымды қия алмай,
Өлейін десем өле алмай.
Ел ішінде жүре алмай,
Күні-түні зарладым».

**Сонда пірі сөйледі,
Сөйлегенде бүй дейді:**
«Өзің іздеп бармадың,
Үйде жатып зарладың.
Тілегенің сол болса,
Бабай өмір бабасы,
Қабыл болғай тобасы:
От жағалай отырып,
Оттың басын толтырып,
Үйің базар болғандай,
Көп пе саған керегі?
Бірін мыңға балаған,
Құдай өзін қалаған,
Жұртқа қорған болғандай,
Бір ме саған керегі?»

Боз Мұнай сонда сөйлейді:
«Ер отаны болғанда,
Пайғамбар жасы толғанда,
Заманымыз азғанда,
Жігіттің күні озғанда,
Берекетсіз балаға,
Оттың басын топ етіп,
Қырға шығар ішінде
Біреуінде жоқ етіп,
Мен алмаймын көбінді,
Мағызы жоқ шөбінді.
Берсең, маған қалап бер!
Мың кісіге балап бер!
Өмір жасын ұзақ қып,
Асқар таудай талап бер!»

Пірі сонда сөйлейді:
«Бірді берем мен, – дейді,
Күтіп алсаң сен, – дейді.
Жаста Құдай демдеген,
Қылған ісін жөн деген.
Өзге жұрттың тілегін,
Ол секілді бермеген;

Оның көрген қызығын,
Еш пендесі көрмеген;
Белін шешіп жатпаған,
Аңсамай сау мал татпаған.
Ертең мінген атынан,
Кешке дейін түспеген;
Сансыз дұшман батпаған,
Бет алдынан қайтпаған.
Бабасына сыйына,
Дұшманнан ағат тақтаған.
Жұрттың сөзін сөйлеген,
Ұлттың жауын көздеген:
Батыр Сайын болсын дед,
Басына дәуір қонсын дед.
Қысылғанда сыйынар,
Іші нұрға толсын дед.

Ала есігін алқалап,
Ала қоржын арқалап,
Шар кітабы қойнында,
Демі тағдыр мойнында,
Аса таяқ қолында,
Өзі ақтың жолында.
Пірі келіп қасына,
Айан беріп кеткен соң,
Боз Мұнай тұрды оянып.
Буыны кеткен бейшара
Өрең тұрды таянып;
Үйіне кірді жүгіріп,
Несіне тұрсын кідіріп?!
Жатыр екен бәйбіше,
Ет бетінен бүгіліп.
«Ей бәйбіше, тұр!» – дейді,
«Беті-қолың жу!» – дейді:
«Құдайың берді тілекті;
Әулиең жарды жүректі;
Есен болсақ, көрерміз,
Сайын атты перзентті.

Қойдан қошқар алайық!
Құдай жолы шалайық!
Қабыл етсе Құдайым,
Жалбырынып бағайық!»

**Бәйбішесі сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:**
«Әй, Боз Мұнай, Боз Мұнай!
Берер ме екен бір Құдай,
Ертеменен кеткен қой;
Жетер ме екен жайау-лай?
Сен жетпіске жеткенде,
Мен елуден өткенде,
Біздей екі сорлыға,
Енді берсін не Құдай!?
Бермесе де қайтесін?
Малыңды айап не етесің?
Айағанда бұл малдың,
Қай түбіне жетесін?
Болмаса да, барайын;
Алып келіп шалайын».
Екі етегін түрініп,
Қойға жетіп барады,
Ай мүйізді қошқарды,
Алып келіп шалады.
Жылқыдан да сойдырып,
Жұртын жиып алады.
Жұрты тарқап кеткен соң,
Бір-бірінен сұрады:
Қашан болар екен? – деп
Екі байғұс жылады.
Тырысып қалған кемпірдің,
Құрсағын күнде сылады.
Бір күндері болғанда,
Білінер кезі толғанда,
Қарны шықты қампайып;
Құрсағы шықты томпайып;
Шалқасынан жатқанда,
Ұмтылғанда тұрмады.

Мерзімді күні толғаны,
Батыр Сайын тумады.
Туғанынша бейшара,
Кемпірдің жанын қинады.
Тоғыз айға толғанда,
Шамалы күні болғанда,
Бейсенбінің кешінен
Ұлы жұмаға ауғанда,
Боз кемпірді қозғалтты,
Ыңыранды, толғанды.
Ноғайлының үш кентін
Жиып алып орнатты.

Таң сарғайып атқанда,
Моллалар азан айтқанда,
Сайын сынды батырдың
Желкесі жерге тақ етті;
Маңдайы күнге жарқ етті.
Баланы көріп қатындар,
Боз Мұнайды қамасты;
Бәрі бірдей жүгіріп,
Сүйіншіге таласты;
Бірін-бірі сабасты;
Мұрындары қанасты.
Таластан соң қатындар,
Жүгініске барысты;
Жүз жылқыны бай берген,
Бәрі бөліп алысты.
Екі етегін түрініп,
Малға қарай жүгіріп,

Боз Мұнай сонда сөйледі:

«Оң қолымды жайармын!
Мұнан немді айармын!
Бүгін өліп кетсем де,
Аманатқа дайармын!
Ноғайлының үш жұртын,
Бірін қоймай жиармын.
Бұл төрт түлік малымның,
Бір бөлгенін қыармын.

Қуаныш мұндай берген соң,
Қырмай нағып шыдармын!».
Талай малды қырады,
Үлкен тойды қылады;
Тойын қылып болған соң,
Төрде отырған билерден
Боз Мұнай өтіл сұрады:
«Осы отырған бекзаттар!
Бұған жетсін ойыңыз!
Мынау туған баланың,
Атын тауып қойыңыз!
Түсімде қойған аты бар,
Жазылып қойған хаты бар,
Мұны, сіздер, ойландар,
Атын тауып қойғандар.
Токсан торқа киесін,
Тоғыз жорға мінесін».

Хан мен бектер отырып,
Ат пен тонға таласты;
Қымыз ішіп, мас болып,
Естерінен адасты;
Хандар, билер керісіп,
Бірін-бірі сабасты.
Боз Мұнай сонда сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді:
«Хан мен бектер, ұрыспа!
Ұрысқаның дұрыс па?
Токсан торқа кигенмен,
Тәңірі өзіңе бермесе,
Маңдайыңа ырыс па?
Он күн жатсаң, сақтаймын;
Біріңе қайт деп айтпаймын;
Ауыр дәулет тұсында,
Қалай тамақ таппаймын?»
Үш күн жатты, таппады.
Шұбырған кедей қаптады.
Ондай, мұндай қойған ат,
Бай көңіліне жақпады.

Жиылған жұрттың бәрін де
Дәулетімен сақтады,
Хан, қарасы, молласы,
Сайынның атын таппады.
Жүз отыз бір жасаған,
Азу-тісі босаған,
Ноғайлының жұртында,
Онан үлкен кісі жоқ,
Өзі жарлы болған соң,
Онымен жұрттың ісі жоқ.
Хан мен бектер қасына,
Келіп тұрып таянып,
Өзіне мәлім болған соң,
Несіне тұрсын аянып?
Кедей шалың сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
Бәрекелді, билерім!
Жарасады жатқаның!
Байлығың да, Боз Мұнай,
Мыстан табақ тартқаның!
Жаңа туған жас төлдің,
Қане-екей атын тапқаның!?»
Сонда отырып хан мен би,
Шалға қарап ұрысты.
Таппаған соң жақсылар,
Намысына тырысты.
Осы жерде ойласаң,
Атын тауып қоймасаң,
Сақалыңнан алармын,
Ағашқа асып таңармын.
Шал да қарап отырмай,
Күңіреніп жылады:
«Бәрің таппай тұрасын,
Беліндегі бес қару,
Тал бойына жарасқан.
Екіталай жерлерде,
Ерлігі асқан Алаштан,
Батыр Сайын болмас па?
Үстіне әруақ қонбас па?

Тамақ жақсы жиылып,
Соны тауып қоймас па?»
Хандар қалды қомсарып,
Билер қалды томсарып.
Тоқсан торқа киді де,
Тоғыз жорға мінді де,
Шал жөнелді теңселіп.

Мирадтына жеткен соң,
Тойы тарқап кеткен соң,
Күмістен бесік иірді;
Береннен түбек құйдырды;
Сайын сынды батырды,
Қара күске бөлетті.
Қара күсті қатты деп,
Бала күске бөлетті.
Жаңа туған жас бала,
Емшек берсе, ембейді.
Ет берсе де, жемейді;
Анасының қарасын,
Ергіз де екі көрмеді.
Боз Мұнай бай абдырап,
Шаһарына барады,
Молла менен ғалымның,
Құлағына салады:
«Кешегі туған жас бала,
Бізді қылды масқара!
Емшек берсең, ембейді,
Ет берсең де, жемейді.
Анасының қарасын,
Ергіз екі көрмейді:
Дағдардым, жұртым, мен! – дейді.
Ақыл тауып бер! – дейді.

Ноғайлы жұрты кеңесіп,
Күнде бір бие сойғызды;
Орған жілік майына,
Үш күнде бір тойғызды.

Бір жасына келгенде,
Балалықты қылмады;
Екі жасқа келгенде,
Елеулі ермен тең болды;
Үш жасына келгенде,
Үш шарбақты ноғайдың,
Бәрі-дағы таң қалды;
Бір түрлі туған жан болды.
Төрт жасына келгенде,
Төрге таман ұмтылды.
Бес жасына келгенде,
Бес қаруды сайлады;
Жасыл оқтай ойнады;
Әр талапты ойлады;
Алты жасқа келгенде,
Ертең мінген атынан,
Кешке дейін түспеді,
Ердің ісін істеді.
Жеті жасқа келгенде,
Жеке жұртын күзетті;
Ноғайлының үш кентін,
Түгелімен түзетті.
Езу тартпай ұл өтті;
Абыройлы қыз өтті.
Ғаріп менен міскіндер,
Панасында күнелтті.
Сегіз жасқа келгенде,
Секіртіп ат мінгендей.
Балдағы алтын ай болат,
Ал беліне ілгендей.
Алты қырлы ақсүнгі,
Оң қолына алғандай.
Ел шетіне жау келсе,
Айқай сүрен салғандай.
Ноғайлының үш жұрты,
Бәрі бұған таң қалды-ай!

Бұл Сайынның ерлігін
Әрбір адам көргенде,

**Тоқсан құлы кеңесті.
Кеңескенде, не десті?**
«Бір күндері болғанда,
Мынау жүрген Ер Сайын,
Көрмейсің бе ыңғайын?
Бізді де бір адам деп,
Тура қарап күлген жоқ.
Баяғыда атасын
Ортаға алып қуғанды,
Ұстап алып ұрғанды,
Әлі күнге білген жоқ.
Оны бір күн білген соң,
Құлағына тиген соң,
Біз байғұсты ұрмас па?
Ашуланса қырмас па?
Уағда қыл, жігіттер,
Не ғылса да тұрмасқа!
Қырар ма, ойбай, қырар ма!
Бұған адам шыдар ма?
Жорға менен жүйрікті,
Түн ішінде алайық!
Мың сан жылқы ішінен,
Ат табармыз лайық.
Құр қырылып қалғанша,
Қашып кетіп қалайық!»

Жорға менен жүйрікті,
Қос-қосынан алады;
Сусыз шөлге бас қойып,
Құлдар қашып барады.
Ертең келіп Ер Сайын,
Жылқысына қарады.
Иесіз жатыр көп жылқы,
Құлдарының бірі жоқ.
Қашты деген көңілінде,
Ер Сайынның кірі жоқ.
Ары-бері жүрген соң,
Құл қашқанын білген соң,
Жылқы бағар кім қалды?

Батыр Сайын толғанды:

«Тоқсан құл, саған не қылдым?
Қашып кетіп не білдің?
Әкеме қылдың қорлықты,
Шешеме қылдың зорлықты;
Кешейін деп күнәнді,
Сонда да еске алмадым.
Ат терлетіп келдің деп,
Етке қамшы салмадым.
Ақырында балам құл,
Мені бүйтіп алдадың!
Тым болмаса жылқыда
Жартың неге қалмадың?
Өз обалың өзіңе!
Түлен сені куды ма?
Қардан жаман түспеспін
Қарадағы ізіңе.
Азар болса, кетерсің,
Сусыз шөлдің түзіне.
Бәріңді де қырайын,
Бір көрінсең көзіме.
Бұлармен деп жүргенмін,
Дұшманның жалғыз жүзіне».

Шу-у! – деп еді, қарала ат,
Қырдан асып қылт етті;
Тұяқтан ұшқан тозаңы
Құйындай-ақ бұрқ етті.
Бір жіберіп алғанда,
Әуелі сәске болғанда,
Шыға келді Ер Сайын,
Қаратөбе басына.
Құлдар кетіп барады,
Айағының астында,
Қосылып өлең айтысып,
Сырнай күйін тартысып.
**Мұны көріп Ер Сайын,
Төбеде тұрып толғанды.
Жалғыздығын ойлады;
Жауы тоқсан, бұл жалғыз.**

Ойламасқа болмады:
«Өзің жәрдем бола гөр,
Бір жаратқан Құдайым!
Өлемін деп қылмаймын,
Жаным үшін уайым.
Қорлығы өтіп барады,
Бұған неғып шыдайын!
Токсан құлмен соғысам,
Абыройды тауысам.
Жалғызға келер күш болса,
Жазатайым іс болса,
Қартайғанда атамнан,
Енді перзент туар ма?
Ием сараң болмаса,
Қанатсыз мені қылар ма?
Құлдан қорқып мен қайтсам,
Құл кетті деп мен айтсам,
Жиылысқа кіре алман;
Ел ішінде жүре алман.
Енді бұған барайын,
Бармай нағып қалайын?
Қыннан шықпас ақ алмас,
Суырып қолға алайын.
Көтерсе Құдай талайым,
Бәрін тегіс қырайын».

Қамшы басып қалғанда,
Қарғып кетті қарала ат.
Жауға жетіп барады,
Тауды, тасты аралап.
Екі тісі сақылдап,
Құлдарға келді жақындап.
Жау көрмеген жас бала,
Жаңа өспірім мас бала,
Қылышты алды қынынан;
Ойын емес, шынынан.
Шу-у! – деп еді, қарала ат,
Жұмырланды қырынан.

Түнеріп бала келген соң,
Енді өлерін білген соң,
Қол қусырып бәрі де
Аттан түсе қалысты.
Бас ұрып жерге жыласты.
Жылағанға болмады,
Жалынғанға қоймады;
Екпіні қатты жас бала,
Құлдарменен ойнады.
Өзгесін қырып салды да,
Отызын жаяу айдады;
Бір балаға тоқсан құл,
Таба алмады айланы.
Қаратөбе басына,
Жаяу айдап барады;
Бірін тірі жібермей,
Барлығын да жарады.
Тоқсан құлдың аттарын,
Айдап елге салады.
Атасына мақтанып,
Құл қырдым деп айтпады.
Бұрынғыдай мырзаңыз,
Шіреніп үйде жатпады.
Сырттан келген дұшманнан,
Өз шарбағын сақтады.
Жатса, тұрса жау тілеп,
Жылқы болды баққаны.
Малшы болып жүрсе де,
Жау жарағын сайлады;
Жақын жатқан жылқыны,
Алысқа алға айдады;
Жылқы алуға жау келсе,
Ұрысуға ойлады.
Елдің жүрер шетінде,
Жаудың келер бетінде;
Жау көрінсе, білдір деп,
Қарауылды сайлады.
**Күні-түні Құдайдан,
Жауды тілей қалады:**

«Қайда кеткен Алаштың,
Найза ұстаған батыры?!
Еркек мұрдар қырылып,
Қалған ба өңшең қатыны?»

II

Бір күндері болғанда,
Сайын жасқа толғанда,
Мұның даңқын есітіп,
Қара қыпшақ Қобыланды:
Дүниенің төрт бұрышын,
Тегіс жүріп шарлаған.
Алпыс жастан асқанда,
Алмаған жауы қалмаған.
Көрнекті бұзып жылқы алған,
Күймені бұзып қыз алған,
Дұшманды көрсе бір күнде,
Отыз екі қырланған.
Он жасына келгенде,
Жау әдісін үйренген,
Жұртыменен кеңесті,
Кеңескенде, не десті:
«Ноғайлының жұртынан,
Сайын деген ер шықты;
Мұсылманның ішінде,
Бұлар болған ең мықты.
Мың кісіні жиыңыз!
Сол Сайынға барайық.
Рас болса ерлігі,
Қолымызға алайық.
Алыста жатқан қалмаққа
Бір соғысты салайық».

Қобыландының бұл сөзін,
Жұрты қабыл етеді;
Мың кісіні қолға алып,
Сайынды іздеп кетеді;

Бір күндері болғанда,
Жылқыға таман жетеді.
Қыраңғытып жүрген ер
Жолығыса кетеді.
Көп екен деп саспады;
Жалғызбын деп қашпады;
Көтеріп алды найзаны,
Алтынды туын байлады.
Жалғыз өзі көп жаумен,
Ұрысарға ойлады.
Қобыландының қасында
Найзагері қорқады;
Жақындасып келгенде,
Атының басын тартады.
Сайын бетін бұрар ма?
Қашпай адам шыдар ма?
Батыр Сайын екенін,
Ер Қобыланды біледі.
Мың кісіге бас болып,
Өзі ілгері жүреді.
Ақбоз атпен аңқылдап,
Айыр қалпақ солқылдап,
Ер Сайынға жақындап,
Жетіп келді қомпылдап.
**Жетіп келіп сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді:**
«Батыр Сайын сен болсаң,
Қобыланды ағаң мен болсам,
Ел шетінде жүргенде
Іздеп жүріп кез болсам.
Жарқылдатпа қылышың!
Мың кісілік туысың.
Ашулансаң, шығарым,
Бәрімізді қырарсың;
Жаушылығым жоқ саған:
Сені көре келемін,
Атадан артық бір ер сен,
Қол тізгінін беремін.
Іздеп шыққан жауым бар,
Қызығыңды көремін».

Сайын қарап тұрады,
Аты-жөнін сұрады;
Қобыландыны білген соң,
Елге қарай бұрады.
«Біздің елге барып қайт!
Атамнан бата алып қайт!
Мен де бірге жүрермін;
Қонақасың берермін;
Бара тұрған жауыңа,
Артық туған ағасың.
Батырлығың көремін».
Мың кісіні Ер Сайын,
Ерітіп алып келеді;
Алпыс асау сойдырып,
Қонақасы береді.

Үш күн қонақ болған соң,
Байдан көңілі толған соң,
Қобыланды мен Ер Сайын
Байдан бата сұрады.
**Бәйбіше мен Боз Мұнай,
Қобыландыға жылады:**
«Өлгенде көрген жалғызым,
Аттанып кетсе жорыққа,
Қартайғанда басымыз,
Қалады екен зорлыққа!»
Таянып келді Боз Мұнай,
Қобыландының қасына:
«Желіктіріп баланы,
Қайғы салдың басыма.
Тентектігің қоймадың,
Жұрт тіліне болмадың.
Бұрынғылар алмаған,
Маңына адам бармаған,
Қалмақ деген қатты жау:
Жүремін деп ойладың.
Мынау жүрген Ер Сайын,
Өмір берген Құдайым!

Жастан жауға кеткен соң,
Үйде нағып шыдайын?
Тоғыз жастан өткен жоқ:
Он жасына жеткен жоқ;
Омыртқасы өткен жоқ;
Қабырғасы қатқан жоқ.
Көзім жасын көрсейші!
Үш наурызды берсейші!
Он екі жасқа толғанда,
Қызығын сонда көрсейші!»

Сонда Қобыланды сөйлейді,

Сөйлегенде бүй дейді:

«Ер дарыған бай едің,
Үш наурызды бергенім.
Үш жыл өтіп кеткен соң,
Уағдаға келгенім.
Соған дейін Ер Сайын,
Жау-жарағын сайласын!
Мінер атын байласын!
Шыныменен ер болса,
Уағдадан таймасын!»

III

Мың кісі дулай қайтады.
Тілегін алып қуанып,
Бай үйінде жатады,
Үш наурызға жұбанып.
Бір күндері болғанда,
Бәйбіше тұрып ойлады.
Ойламасқа болмады,
Байды еркіне қоймады:
«Толып жатқан малың бар,
Екі-үш наурыз өткенде,
Сайын кетер жорыққа.
Тағы біздің басымыз,
Түсер сонда қорлыққа.

Тоғай толған малың бар,
Бөліп қалың берсейші!
Үш шарбақты қыдырып,
Лайық қыз көрсейші!
Келін де болса сүйеніп,
Аз ғана күн тұрмаққа.
Бермегенмен бұ малың,
Алып шықпас ұшбаққа».
Мұны есітіп Боз Мұнай,
Бозжорғаға ер салды.
Үш шарбақты ноғайдың,
Қыздарына көз салды.
Лайық қыз таппады,
Көрген қыздар жақпады.
«Мен бармаған ел бар ма?
Ер Сайынға тең бар ма?»
Ноғайлы жұрты кеңесті;
Кеңескенде, не десті?
«Қамбар жайлап шет қонған,
Дұшманына бет қонған.
Өзі жауға айбарлы,
Көбікті деген бай бар-ды.
Езу тартып күлмеген,
Бөтен үйге кірмеген,
Аюбике сұлу нар,
Беті жерге тимеген.
Қиғаш қара қасы бар,
Қолаң қара шашы бар.
Сырты сұлу, сымбатты,
Кер құландай керілген;
Ішкен асы сұлудың,
Тамағынан көрінген.
Қорықпай соған барсаңыз,
Шамаң келіп алсаңыз.
Бермей қалар деймісіз,
Барып хабар салсаңыз».

Соған кетті Боз Мұнай,
Судың бойын көбелеп.

Қартайғанша бозжорға,
Өзі мінген жебелеп.
Көбіктінің сарайы,
Көтерілген талайы.
Есігінің қасында,
Қақпасының басында,
Тұрады екен күзетіп,
Екі бірдей малайы.
Екі тісі кетілген,
Бір танауы сетілген,
Боз Мұнайды біледі;
Иіліп сәлем береді.
Тілдесуге келеді:
«Ауыр дәулет тұсында,
Қара басың хан едің.
Сайын сынды ұлың бар;
Енді неге зар едің?
Атың жаман терлепті.
Таң сәрінен жүресің,
Ашуланған адамдай,
Қабағыңды түйесің.
Жолың болсын, Боз Мұнай!
Не есітіп білесің?»
Боз Мұнай тұрып сөйледі:
«Байың есен саулық па?
Қатты сөйлеп даурықпа!
Айтқан сөзім тыңдаса,
Көп қарсылық қылмаса,
Қызын алып қайтамын;
Жүргенім жоқ жаулыққа.
Лайық болса балама,
Менен малды ала ма?
Шауырғанға келмесе,
Балама қызын бермесе,
Бозжорға аттан түспей-ақ,
Елге таман қайтамын.
Тентек туған Сайынға,
Бара сала айтамын».

Қайран қалды Сетік құл,
Боз Мұнайдың сөзіне.
Бара сала айтады,
Көбіктің өзіне:
«Әзірейіл ме? Дажал ма?
Мұнан жаның қалар ма?!
Ықтиарсыз біреудің,
Қызын тартып алар ма?!
Сарайының қасында,
Көбікті қызын берсін деп,
Боз Мұнай бай келіп тұр.
Бермесіне қойман деп,
Ер Сайынға сеніп тұр».
Көбікті тұрып бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды:
«Шауып алса, мал да көп;
Тартып алса, қызда көп;
Ноғайлының ішінде
Сайындай тентек ұл да көп.
Қызымды оған бермеймін;
Боз Мұнайды көрмеймін;
Мықты болса, жиылып,
Тартып алсын мұнда кеп.
Қанша кісі келсе де,
Ұрысуға даярмын.
Жалғыз қыздың тұсында,
Не жанымды аярмын.
Адам екен деменіз!
Түсіріп саумал бермеңіз!
Қайтып кетсін еліне,
Бірің шығып тұрмаңыз!?
Боз Мұнай құлдан сұрады;
Атының басын бұрады;
Көбіктің сөзіне,
Жаман ашу қылады:
«Осынан елге бармасам!
Айғай сүрен салмасам!
Үш шарбақтың адамын,
Мінгізіп атқа алмасам!

Ер Сайынды жіберіп,
Бәріңді де қырмасам!
Айттырса бермес қызыңды,
Ат саурына салмасам!
Боз Мұнай болып жүрмейін,
Бозжорғаға мінбейін!»
Мықтылығын айтады,
Елге таман қайтады.
Бір бүліктің боларын,
Көбікті жұрты байқады.

Боз Мұнай қайтып кеткен соң,
Елге хабар жеткен соң,
Көбіктінің үйіне,
Алтын тақты хан келді;
Қимылдаған жан келді:
«Көбікті бай, қызыңды,
Сайынға неге бермедің?
Сол секілді батырды,
Нағып күйеу көрмедің?
Боз Мұнай өзі келген соң,
Мұнша неге кернедің?
Бет-бетімен тозармыз,
Бұл қызыңды бермесең.
Жұртымызды бүлдірер,
Аттанып Сайын келген соң».
Көбікті бай ойланды,
Төрде отырып толғанды.
Боз Мұнайға шаптырды,
Бермесем де болмас деп.
Бермегенмен бұл қызым,
Қанша маған жолдас деп.
Сетік құлға бұйырды:
Қос ат алып шап! – деді,
Боз Мұнайды тап! – деді.
Сұраған қызын береміз,
Қайтсын мұнда, айт! – деді.

Қос атпен құл шабады;
Боз Мұнайды табады.
Құл жақындап жеткенде,
Боз Мұнай кейін қарады.
«Атыңның басын бұра тұр!
Ашуланбай тұра тұр!
Сен жөнеліп кеткенде,
Жұрт қамалға кірді ғой!
Хан, қарасы жиылып,
Көбіктіге келді ғой!
Не ғылса да Көбікті
Саған қызын берді ғой!»
Боз Мұнай бай ақырды;
Әруағын судай сапырды:
«Шақырса да, бармаймын;
Бұл сөзіңе нанбаймын;
Малға берсе сол қызды,
Бір тайға да алмаймын».
Сетік құл тұрып зарлайды:
«Сенен малды алмайды,
Мал алуға еліңе,
Бір кісі де бармайды.
Боз Мұнай бай, өзің біл!
Шақырғанға бармасаң,
Асы болар Аллаға,
Берген қызды алмасаң».
Боз Мұнай тоқтай қалады,
Құлды ерітіп алады.
Бозжорғаны теңселтіп,
Көбіктіге барады.
Хан, қарасы жиылып,
Алдынан күтіп тұрады.
Талай малын қырады,
Жиын, тойын қылады.
Ашуланбай табысты,
Қалаған қызын алысты.
Төрт-бес кісі жолдаспен,
Еліне қайтып барысты.

Үш шарбақты ноғайдан,
Сегіз зергер орнатты.
Сайын сынды батырдың,
Ат тұрманын оңдатты.
Таңдап алып үш кенттен,
Отыз жігіт жолдасты.
Тойын қылып болған соң,
Сұлуға таман түн қатты.
Сайын келді деген соң,
Қимылдаған жан келді.
Жұрт жақсысы жиылып,
Алдыменен хан келді.
Көрген жұрттың бәрі де,
Жас баланы таң көрді.
Қыз бен жігіт дуласып,
Көреміз деп шуласып,
Ұлы жиын қылады,
Кең сарайға орнасып.
Сол сықылды батырға,
Қылған тойы мінәсіп.
Жұрт жиылды тойына,
Отыз күндей ойынға.
Ақ некесін қиған соң,
Күйеу кірді қойынға.
Ақордаға салғанда,
Ойнап ойыны қанғанда,
Қатты бір ұйықтап қалғанда,
Таң белгісі болғанда,
Аян берді атасы,
Сөзінде жоқ хатасы.
Жетіп келді тұсына
Бабай өмір бабасы:
«Құлағың сал сөзіме,
Сайын батыр сен болсаң.
Бата беріп кетейін,
Сәтті күні кез болсаң».
Сайын сынды батырың,
Ұшып тұра келеді.

Жар бола көр, бабам! – деп,
Қолын жая береді.
Сонда пірі сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
«Аиубике сұлудан,
Екі бала көрерсің.
Қысылған жерде бабаңды,
Есіңе алып жүрерсің.
Бірінің аты Бөкембай,
Бірінің аты Киікбай;
Сол Киікбай туғанда,
Дұшманға салар бүлікті-ай.
Алмаған жауын қоймайды,
Әруағы сенен биікді-ай!»

Пірінің сөзі жеткен соң,
Ғайып болып кеткен соң,
Жазғы қудай ыңырантып,
Жарылған мұздай күңіrentіп,
Тал шыбықтай бұралтып,
Тотықұстай таранып,
Патшалардай найқалтып,
Қаса байдай шайқалтып,
Түйесіне күң беріп,
Ат ерттеуге құл беріп,
Ұзатты қызын жөнелтіп,
Бәйшешектей түлентіп.
Сұлу елге келген соң,
Тамам жұрты көрген соң,
Тағы халқын шақыртып,
Мырзалығын берген соң,
Аиубике сұлудың,
Ай күніне маң болды;
Қыздай жүкті келді деп,
Әлемдерге таң болды.
Жүкті келді келін деп,
Қыз, келіншек күледі.
Бір Алланың бергенін,
Жалғыз Сайын біледі.

Уағдасы толғанда,
Сәті күні болғанда,
Аюбике толғанды,
Қыз-келіншек орнатты;
Ақ жарылып, күн туып,
Екі бірдей ұл тапты.
Арқаннан ат алдырып,
Малға қарай бай шапты:
«Мұнан немді айармын,
Уысымды жайармын.
Бүгін өліп кетсем де,
Аманатқа дайармын.
Үлкен бір той қылайын,
Аямай мал қырайын.
Қос немере сүйгізіп,
Есіркеді Құдайым!»

IV

Тойын қылып болған соң,
Жұрттың көңілі толған соң,
Бөкембай мен Киікбай
Баланың атын қойған соң,
Бір жасына толған соң,
Сонда келді Қобыланды.
Сайынға айтқан үш жылдың
Уағдасы болғанда.
Ел шетіне келеді,
Сайынға хабар береді.
Үш шарбақты ноғайдан,
Қырық жігіт таңдап алады;
Қобыландыға қосылып,
Аттанып кетіп барады.
Құлан жүрмес жерлерде,
Адам аспас шөлдерде.
Ат мойнына жал кетті:
Он екі күн дегенде,
Қара ағаштай қалмақтың,
Еңсесіне қол жетті.

Аттың ерін алысты;
Түсте тисе қалысты;
Қалмақ жақын екен деп,
Батырға хабар салысты.
Жағалбайлы атасы,
Сөзінде жоқ хатасы,
Қара түсті Жаурыншы,
Жаурын жағып қарады.
Қауіп-қатер бар ма? – деп,
Ер Қобыланды сұрады.
Жаурыншы сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
«Ер Сайын мен Қобыланды!
Бұл жауыңа бармаймын.
Жылқы жолда жатса да,
Көзімнің қырын салмаймын.
Малға бола бұл қолдың,
Обалына қалмаймын.
Алар болсаң тілімді,
Жау тосқыны білінді.
Елге қарай қайтамын,
Аман-есен күнімде.
Тілімді алған мұсылман,
Бәріңе де айтамын!
Бірің тілімді алмасаң,
Өзім жалғыз қайтамын».
Алпыс кісі алады,
Елге қарай салады.
Сонда тұрып Қобыланды,
Ер Сайынға барады.
«Сайын сынды батырым,
Бұзылмасын ақылың!
Кел, аманда қайталық –
Екпінің күшті, жарқыным!
Алар болсақ, мал да көп,
Соғысарға жау да көп.
Жау тосқыны бар дейді:
Қайталық, жан сауға деп».

Сайын сонда сөйлейді:
«Хабар алып сайтаннан,
Бұ жолымнан қайта алман!
Алғанымның қойнында,
Күлкі болып жата алман!
Айғыр-дайын алыспай,
Ақсүңгіні салыспай,
Қалмақпенен алыспай.
Қара қанға батыспай,
Ақылыңды ала алман!
Елге қайтып бара алман!»

Бұлайша Сайын айтады,
Ноғайлының мың кісісі,
Елге қарай қайтады.
Қырық жігіт пен Ер Сайын,
Жауға таман тартады.
Батыр Сайын келгенін,
Қалмақ есітіп біледі.
Қобыландының қайтқаны,
Құлағына тиеді.
Келе жатыр қырық жігіт,
Қарағайды қақ жарып;
Ер Сайынның ісіне,
Бәрі бірдей таң қалып.
Көп қалмақты көрген соң,
Үрейі ұшып сандалып.
Сонда Сайын толғанды:
(Қайт! – дегенге болмайды)
«Қорқа бермен, қырық жігіт,
Сендер кейін қалмаңдар!
Жалғыз өзім кіремін,
Таса жерге барыңдар!
Көре алғандай күн болса,
Бұ заманды ұмытпан!
Жазатайым іс болса,
Аман-есен болыңдар!
Мұсылманның ұлында
Мен шіріген жұмыртқа».

Сайын шапты қалаға,
Қамшы басты алаға.
Айқай салған дауысы,
Қарағай жарып барады.
Көп қалмақтың ішінде,
Екі батыр бар еді;
Бірінің аты Еламан,
Бірінің аты Жоламан.
Қобыланды мен Сайынның,
Соғысына жарған.
Бір мезгілде Ер Сайын,
Күреңді жылқы алады;
Қырық жігіт қалған жеріне,
Қуып кетіп барады.
Қалмақ жатыр уылдап,
Атын жиып шуылдап;
Бір-біріне жарсамып,
Мәстегіне тармасып;
Қашан қалған шашылып,
Ер-тоқымнан адасып.
Келе жатыр көп қалмақ,
Жаман дауыс салысып.
Жердің жүзі қайысып,
Атының шаңы бұрқылдап,
Қылыштары сыртылдап.
Ақтөбеде Сайын тұр,
Ашуланып, қылшылдап.
Қарала атты борбайлап,
Ұмтылды батыр айғайлап,
Тұс-тұсынан ат қойды,
Көп қалмақтар анталап.
Жалғыз өзі Ер Сайын,
Соғысқа кірді Аллалап.
Бөлек-бөлек қылып жүр,
Бөлген қойдай қырып жүр.
Еламан мен Жоламан,
Тау тасалап қашып жүр.
Көрінер күнің бар ма деп,
Азуын Сайын басып жүр.

Кешке таман болғанда,
Көбін қырып салғанда,
Қайратына мас болып,
Алланы еске алмады.
Бабасына сыйынып,
Жалбарына қалмады.
Пірі үстіне қонбады,
Баяғы қайрат болмады;
Оймақ құрам сау жері,
Тал бойында қалмады.
Тұс-тұсынан оқ тиіп,
Жарадан батыр жаурады.
Өр жерінен аққан қан,
Су секілді саулады.
Ерден қуат кеткен соң,
Жығылар мезгіл жеткен соң,
Атының басын бұрмалап,
Жөнелді батыр Аллалап.
Егесіп тұрған көп қалмақ,
Соңына түсті ынтығып.
Қырық мың кісі қуса да,
Жеткізбей кетті құтылып.
Ертең кеткен қырық жігіт,
Қарасын Сайын көреді;
Қарала атпен тезірек,
Қуып жетіп келеді:
«Тезірек отын қалаңыз!
Жарам нешеу, санаңыз!
Омыртқада он жара,
Қабырғада қырық жара,
Қалай адам боламын,
Қақ жүректе бір жара?!
Жалаң аяқ жүрмеген,
Бісмилләні білмеген,
Салып еді бір қалмақ,
Сырлаған қайың найзамен,
Қабыртқаның түбінен,
Омыртқаның жігінен.

Сол найзаның орнынан,
Қан зырқырап тиылмас.
Қырық жігіт сенен болмаса,
Ноғайлының елінен,
Топырақ маған бұйырмас.
Қарағай түбі қара өлең,
Қазан атым жер ме екен!
Араннан келді бір әуез,
О да мендей тарығып,
Зарлы болған ер ме екен.
Артымда қалған көп қалмақ,
Сайын сынды батырың,
Қашып кетті дер ме екен!
Қырық жігіт, сені ерітіп ап,
Ергенде Қобылан соңынан.
Мен шықпаған екенмін,
Жұлдызымның оңынан.
Мен дұшманға мерт болдым,
Қобыланды ердің жоғынан.
Жаурын мен сөйлеген,
Түсші балы бар еді;
Қалмаққа тимей қайтайық,
Деген Қобылан шал еді.
Жын тілі деп нанбадым,
Қайт! – дегенге болмадым.
Қас әулие сол екен,
Тілін алмай жаурадым.
Аттанған жерім сұрасаң,
Әуелменен қиылды.
Қарсы алдымнан қалмақтар,
Бірі қалмай жиылды.
Қырық жігіт сенен болмаса,
Жұрт көруім қиын-ды.
Күлдір-күлдір кісінеген,
Күренді мінер күн қайда?!
Көрнекті бұзып жылқы алып,
Күймені бұзып қыз алып,
Қара арғымақ қатырып,

Қарсыласқан дұшманға,
Жүректен найза батырып,
Мынау жатқан қалмаққа,
Ат жүгіртер күн қайда?!
Әй, қырық жігіт, қырық жігіт!
Маған бола өлмеңдер!
Сендер бейнет көрмеңдер!
Қарағайдан табытым,
Бекем қылып сайлаңдар!
Таңдап мінген Қарала,
Басыма мықтап байлаңдар!
Шүберек киім кигізбе!
Қанды етіме тигізбе!
Жібекке орап қойыңдар!
Ел шетіне барғанда,
Қырық жігіт, сені көргенде,

Атам шығар аңқылдап,
Анам шығар еңкілдеп,
Сайыным қайда? – дегенде,
Не деп жауап берерсіз?
Ел шетіне жау келсе,
Кедергі болды дегейсіз!
Сол сөзбенен жұбансын,
Бір күн де болса қуансын.
Ақырында бейшара,
Естіген соң шуласын.
Таптан таңдап алғаным,
Белден төсек салғаным,
Арманда болып, көре алмай,
Құла түзде қалғаным,
Аюбике сұлуға,
Доғай сәлем дегейсіз!
Таң сәрінен түрінсін!
Қынай белін буынсын!
Бедерлеген бес тырнақ,
Бетіне жара салмасын!
Жамандыққа үйретер,
Дұшманның тілін алмасын!

Мен кеткенде жүрмеген,
Дүниені жүріп көрмеген,
Киікбай мен Бөкембай,
Айрылып сонан қалмасын!
Қара қыпшақ Қобыланды,
Алып жауға бармасын.
Өзімнен қалған жақсыны,
Жат көрмесін! Өз көрсін!
Қайта алмадым жорықтан,
Бұл дүниеде жолықпан,
Құдайы қосқан қосағым,
Ахыретте кез болсын!
Ашып кетші бетімді!
Салқын соқсын етімді.
Қимылдарға шарам жоқ,
Құлазыған ку түзде.
Қазам жетер секілді.
Сендер тастап кеткен соң,
Қалмақ келіп жеткен соң,
Мұсылманнан көре алман,
Қаңғып жүрген жетімді!»

Қарағайдан табытын,
Бекем етіп сайласып,
Таңдап мінген Қарала ат,
Басына мықтап байласып,
Қалмақ көрмес орынға,
Ер Сайынды жайласып,
Қырық жігіт кетті сай асып.
Еңіреп кимай жыласып.

V

Олар елге келместен,
Жұрты хабар білместен,
Аюбике сол сұлу
Түнде жатып түс көрді;
Қатты шошып оянды,
Түсінде жаман іс көрді.

Таң сәрінен тұрады,
Беті-қолын жуады.
Енесіне келді де
Түсінің жайын сұрады:
«Мен бір бүгін түс көрдім.
Жаурыным толған қара шаш.
Жайылыңқы көрінді.
Бедерленген бес тырнақ,
Білектен шыққан қос бармақ,
Қызыл қанға, ене-еке,
Малыныңқы көрінді.
Шешем берген боқшасы,
Шашылыңқы көрінді.
Қолындағы ақсүңгі,
Балдағы алтын ой болат,
Ортасынан, ене-еке,
Үзіліңкі көрінді».

Сонда енесі қорықты.
Қорықса да былай жорыды:
«Ертеменен қой өрер,
Жайылғанын жұрт көрер.
Жайылғаны шашыңның,
Соған, балам, көрінсін!
Бедерленген бес тырнақ,
Қызыл қанға, келінім,
Малыныңқы көрінсе,
Таңда тал түс болғанда,
Қызыл ойран бұйырсын!
Қолы, бетің қызарып,
Соны бойап қойарсың!
Қызыл қаның-а, балам,
О да соған көрінсін!
Жауда жүрген баламның,
Желжақтағы панамның,
Астындағы Қарала,
Құйрығы келте көрінсе,
Жау қарасын көргенде,
Ат құйрығын сүзгенде,

Жанындағы жамандар,
Жанынан күдер үзген-ді.
Қолындағы аксүнгі,
Үзіліңкі көрінсе,
Жүрген шығар, шырағым,
Қалмақтың белін сындырып.
Келеді екен, жалғызым,
Барған ісін тындырып.
Қырық жігіті жанында,
Мың сан жылқы қудырып».
Келе жатыр қырық жігіт,
Иығынан су кетіп,
Маңдайынан күн өтіп,
Жылауменен күнелтіп.
Жолдасын жауда қалдырып,
Жүзіне қара шалдырып.
Ел шетіне келген соң,
Байға хабар берген соң,
Боз Мұнай бай келеді,
Бұлар келді деген соң:
«Есендік пен? Саулық па?
Азамат аман, барлық па?
Кәрілік мұрдар ұрмаса,
Көзім жасқа толмаса,
Сайын сынды жалғызым,
Көрінбейді көзіме!»
Қырық жігіт жылай береді,
Жауап айтпай сөзіне.
Айтпасына болмады,
Ақыл, айла қалмады,
Сайын қалды деген соң,
Тамам жұрты зарлады.
Қырық жігіттер сөйлейді:
«Бара сала Ер Сайын,
Қалмақтан үйіп жылқы алды;
Толып жатқан қалмаққа,
Бір бүлікті ол салды.

Жер қайысқан көп жылқы,
Айдап бері кеткенде,
Мұсылманның жерінің,
Шетіне келіп жеткенде,
Айдаған жылқы шалдығып,
Аттан медеу кеткенде,
Қалмақ жетті соңынан.
Ат бұруға күтпеді.
Қырып жойып кетерге,
Жалғыздың әлі жетпеді.
Алдыңғы жеткен қалмаққа,
Кедергі бола келеді;
Қарала аты арыды:
Оттай алмай келеді.
Ақ кіреуке сөгілді,
Сыптай алмай келеді».
Боз Мұнай кетті үйіне,
Сау дегенге қуанып,
Жасы жеткен кәрі шал,
Өтірік сөзге жұбанып.
Қайдан білсін, бейшара?
Қалғанын бүйтіп суалып.
Қырық жігіт келді деген соң,
Атасы хабар берген соң,
Айубике сол сұлу,
Тұра алмады кідіріп.
Қырық жігіттің алдына,
Жетіп келді жүгіріп.
«Әй, қырық жігіт, қырық жігіт!
Неге бүйтіп жаурайсың?
Ақсақалды атамды,
Өтірік сөзбен алдайсың!
Келе жатыр дегенде,
Жан берсең де нанбаймын.
Сайын өлді десең де,
Бірінді ұстап қалмаймын».

Қырық жігіт тұрып ойласты:

«Айтпасқа болмасты.

Жанып келген жас бейбак,

Еркімізге қоймас-ты:

«Сайын сынды батырың,

Сан қалмақпен соғысты.

Сайын жалғыз, қалмақ көп,

Ерікпей қылды тоғысты.

Көпке шама келмеді:

Қалмаққа Құдай болысты.

Оймақ құрам сау жері

Тал бойында қалмады.

Тұс-тұсынан оқ өтіп,

Жарадан батыр жаурады.

Қалмақтан шығып кеткенде,

Жығылар мезгіл жеткенде,

Қарағайдан табытын,

Бекем қылып сайлатты.

Таңдап мінген қарала ат,

Басына мықтап байлатты.

Қалмақ көрмес орынға,

Өзін орап жайлатты.

Бас көтерер күн болса,

Ер кетіріп мінермін,

Қозғалмастай күн болса,

Күнін де бір көрермін.

Қазам жетпей тірілсем,

Елге мініп келермін.....».

Айубике сол сұлу,

Екі бетін алады,

Қара шашын жаяды.

Үйге кетті жұлқынып,

Жын ұрғандай бұлқынып.

Дауыс қылды отырып.

Соңы

«ЕР САЙЫННЫҢ» АЯҒЫ³

I.

Сайын сүйтіп қалған соң,
Оны сұлу білген соң,
Екі бетін алады,
Қара шашын жаяды;
Үйге кетті жұлқынып,
Жын қаққандай құтырып;
Сұрып салды отырып.
Батырды сұлу жоқтады:
«Беліндегі бес қару,
Тал бойыңа жарасқан.
Сендей теңім табылмас,
Жеті Алашты қыдырсам.
Сендей теңім еш болмас,
Алашта мұңды мен болдым.
Мен ханшадай күнімде,
Ер қасқамнан адастым.
Қарағай найза өңгерген,
Өзінің жұртын меңгерген,
Азды көпке теңгерген,
Аттанған жаудан келмеген.
Алты қанат ақ орда,
Қасқам ішіне келмеген.
Мендей мұңды бар ма екен?
Ойнар, күлер шағымда,
Еркін ойнап күлмеген.
Өзім тірі жүргенде,
Кеудеме еркек мінгізбен,
Алмадай болған қызыл бет,
Қиғаш ерінге сүйгізбен.
Берен төсек, құс жастық,
Маңайыңа бойдақ жүргізбен.
Маңдайың құлаш Ер Сайын,
Қылығың еске түскенде,
Жанымды нағып күйгізбен.

³ В.В.Радловтан.

Ауызым тола қан болса,
Дұспаныма білгізбен.
Сен кеткелі он бес жыл,
Бөтен елге бармадым,
Езу тартып күлмедім.
Мен сарғайып жатқанда,
Неден көңілің қалдырам?
Бұл заманда жоқтың деп,
Түсіме нешік кірмедің?
Ерте қылған даусымды,
Түсте келіп қоярмын.
Кешке қылған даусымды,
Күн батқанда қоярмын.
Мөлдіреген екі көз,
Жылауменен оярмын.
Ел шетіне жау келсе,
Қара қабат сықылды,
Кімді алдыңа қоярмын!»
Жылап-жылап оянды,
Беті-қолын жуынды.
Киікбай мен Бөкембай,
Оқ атысып жүр екен.
Екеуі келді жүгіріп.
Анасы отыр бүлініп.
Екеуі есінен адасып,
Адаса тұрып екеуі,
Бір жүгенге таласты:
«Үйде жатқан әкемде
Неге әкеткен алысқа?
Сонша жерге бастасып,
Жау жеріне тастасып.
Бұл барғаннан бармасам,
Екі бірдей көкала,
Арғымаққа мінбесем,
Өңшең темір кимесем,
Қобыланды, саған қылмасам,
Біткенінді қырмасам,
Сайын ерден тумайын!»
Жылқыға кетті жүгіріп,
Тұрмады үйде кідіріп.

Сұлу үйден барады,
Енесінің қасына.
Енесі, бейбақ, жылады:
«Құдайдың берген жалғызы,
Таласып емшек еміскен,
Құнан, тайдай тебіскен.
Беліндегі бес қару,
Тал бойыңа келіскен.
Атаң қалды кеңестен,
Шешен қалды өрістен.
Жауға айғайлап кеткенде,
Оң итіңе қонбады.
Төрт мұқырар періште».
«Ай, сорлы, енем-ай!
Жылағанмен өнбеді-ай!
Дауыстағанмен келмеді-ай!
Сайын сынды балаңды,
Маңдайы құлаш ер деді.
Мен тұл үйінде тұра алман,
Күнде дауыс қыла алман.
Жер жүзінде бар болса,
Өзім іздеп табармын.
Жаралы болса, бағармын.
Дүниенің төрт бұрышын,
Тексеріп қағармын.
Сол сықылды батырды,
Іздемей нағып тұрармын?
Сайын сынды сол батыр,
Отыз екі ерден өт алған.
Біріне-бірі ем екен.
Шешем берген үйімде,
Аюдың бар ақ дәрісі,
Жарасына ем бе екен?
Шешем берген үйімде,
Сол дәрісі бар ма екен?
Іздеместей ер ме екен?
Жылқы-дағы Қос күрең,
Жылқышыға алдыршы!
Жыламай тоқым салдыршы!»

II.

Бұрын түзге жүрмеген,
Түстік жерге бармаған,
Жөнелді, бейбақ, жыласып.
Кетіп барады қарасып,
Бет алдына жарысып,
Қоскүреңмен алысып.
Күні-түні барады,
Жылауменен күнелтіп.
Жол білмеген әйелді,
Алданып өзі түзетіп.
Әр төбенің басына,
Сұлу шығып қарайды,
Көрінер заман болмайды.
Бір күндері болғанда,
Ай мен күнге таласқан,
Қара төбе көрінді.
Со төбені көргенде,
Сұлудың көңілі бөлінді:
«Мүскін болған енем-ай!
Қара төбе қасында,
Байтерек тұр басында.
Ала-құла сауысқан,
Қан көргендей болады.
Балаңның қалған жерлері,
Сонау бір жер болады.
Мен тұсынан озамын,
Неме қарап тұрамын?»
Енесі сұлу оздырды,
Күреңше аттың мойнын.
Жездей қылып создырды,
Оңды-солды қамшылап,
Бұлттай ұшты жамшылап,
Кекілден тер тамшылап.
Сұлу озып кеткен соң,
Аттан түсе қалады,
Түсе сала жылады.
Бұрылып көрер күні жоқ,
Сөйлесе-тұғын тілі жоқ.

Тостағандай тола көз,
Төңкере келіп салады.
Басын құса қалады,
Көтеріп келіп алады,
Суға арқалап барады,
Қанын жуып алады.
Айудың келіп ақ дәрі,
Аударып сұлу жағады,
Тірілтіп тез алады.
Су басында екеуі,
Ойнап ойын қанады.
Келе жатыр кемпір сұм,
Баурына қамшы таянып.
Өлді деген баласы,
Еңсеп келген анасы,
Алдынан шықты алшаңдап,
Өлген жерден тіріліп,
Елге тиген панасы.
Құшақтасып көрісті,
Бетінен сүйіп өбісті.
Қайтасынан жасады,
Алдасы көзін ашады.
Аттың ерін алысты,
Үшеуі ұйықтай қалысты.
Ұйқыда, бейбақ, білмеді,
Үстіне қалмақ орнады.
Жолдасы елге барды деп,
Жаралы Сайын қалды деп,
Қалмақ есігіп біледі.
Еламан мен Жоламан,
Сансыз қалмақ қол алып,
Сайынды іздеп жүреді,
Жатқан жерін көреді.
Үстіне келіп орнады,
Бірде-бірі тұрмады.
Бір мезгілде Ер Сайын,
Көтеріп алса, басына
Жеткен екен Жоламан,
Шаншар жердің тұсына.
Сайын тұра сасады,

«Е, Құдайым, Құдайым!
Өлемін деп қылмайым,
Бұйрық жетпей, уайым!
Тарқамаған бола ма?
Жалбарынған күн-айым.
Бабай өмір Бабам-ай!
Жаңылдым ба, тобам-ай!
Ақыр жаудан бола ма-ай?
Туғаннан менің қазам-ай!
Алпыстағы анам-ай!
О да жауға бара ма-ай!
Құдай қосқан қосым-ай!
Оны бір дұспан ала ма-ай?
Ноғайлының кең жеріне,
Сайын есен бара ма-ай?
Жар бола көр Алла-ай!»
Ер-тоқымын арқалап,
Атқа келді Алла-лап;
Ер-тоқымын салғанда,
Айылын тартып алғанда,
Ауыздығын ат шайнады,
Адамдай боп сайлады:
«Батыр Сайын, саспашы!
Көп екен деп қашпашы!
Құдай берген қуатың,
Осы жолы басташы!
Қатарланған қамалды,
Қақ жармасаң, саған серт!
Оқ жеткізсем, маған серт!
Жалаңдайын жебірлеп,
Қыздар дайын сабырлап!»
Ақ сауыт сонда сөйлейді:
«Батыр Сайын, қорықпашы!
Бөтен сөзді айтпашы!
Қатарланған қамалды,
Бұза алмасаң, саған серт!
Тоқсан қабат оқ жетсе,
Оқ өткізсем, маған серт!»
Атыменен сөйлесіп,
Ақ сауытпен кеңесіп,

Кемпір менен сұлуға,
Артымнан қалмай жүр десіп,
Қамалып тұрған қалмақты,
Қабан-дайын қақ жарып,
Сайын шықты құтылып.
Еламан мен Жоламан,
Кемпір менен сұлуды,
Ұстай алды ұмтылып.

Қалмақ тұрып кеңесті:
«Қаптай кусақ, Қарала,
Қарасын жылқы көрмес-ті,
Сайынды қолға бермес-ті.
Алғанымен анасын,
Қоланың шашын қидық деп,
Ат үстіне салыңыз!
Тама қалмақ алыңыз!
Төбе шашы жұлынса,
Даусы шығар шырқырап,
Анасына шыдамай,
Сайын шабар бұрқырап,
Қашпаңыз сонда тырқырап!»
Ат үстіне салғанда,
Сол анасы жылады,
Ұлынан өтіл сұрады:
«Маған бола келмеші!
Мен жанымды не етейін!
Сенің үшін, шырағым,
Құрбан болып кетейін!»
Алғаны сонда жылады:
«Ер Сайын атты ерім-ай!
Алла қосқан теңім-ай!
Сенен әрі айшылық,
Менің шыққан жерім-ай!
Мен кетсем де аласың,
Тірі болсаң кегінді!
Байқа, жалғыз әліңді,
Мерт боп қапы қаларсың!
Шыбықтай бойы ұзын деп,
Алмадай беті қызыл деп,
Жауға ойран салам деп,

Бізді тартып алам деп,
Ұрысқанда Ер Сайын,
Ұлыңды екі қасыңа ал!»
Шаппасына болмады,
Бір еркіне қоймады,
Алпыс екі періште
Үстіне кеп орнады.
Қараланы бұрмалап,
Ұмтылды қолға туралап.
Арықтың тасқаны,
Жаудың сасқаны,
Кемпір менен сұлуды,
Қалай тастай қашқаны?
Қуа барып Ер Сайын,
Қалмақпенен соғысты.
Он үш күнде тауысты,
Үстіне келген қалмақтың,
Жан адамын қоймады.
Атын, тонын алды да
Елге таман айдады.

III.

Батыр Сайын келгенше,
Ел хабарын білгенше,
Бөкембай мен Киікбай,
Қобыландыға барыпты,
Аттанып елге келіпті.
Жасанғанда қайтпаған,
Со сықылды Қобыланды,
Екеуінен көріпті.
«Е, Қобыланды сен болсаң,
Топтың бетін көрмеген,
Көрген кісі әлемде
Маңдайы құлаш ер деген,
Қас ермен тең деген,
Қалған жерден алып кел!
Өлтірген жауын тауып бер!
Үйде жатқан әкемді,
Жау жеріне тастадың;

Бармасаң да барарсың,
Бармай нағып қаларсың?»
Қобыланды сонда айтады:
«Алдына түсіп барайын,
Іздемей неге қалайын!
Қалмаққа бүлік салайын!»
Мың кісіні алады,
Аттанып кетіп барады,
Айшылық жатқан қалмаққа
Барып бір соғыс салады.
Қалмаққа барса, ор екен,
Оры терен зор екен.
Киікбай сонда айтады:
«Әй, Қобыланды, Қобыланды!
Бүйтіп бұған тұрмалық!
Қорыққан кісі сықылды,
Тұрып кеңес құрмалық!
Ордан әрмен өтелік!
Қалмаққа тегіс тиелік!»
Бөкембай мен Қобыланды,
Киікбаймен үшеуі,
Ордан әрмен өтеді,
Қалмаққа кіріп кетеді.
Бөкембай мен Қобыланды
Екі батыр қашады,
Ордан бері асады.
Қобыландының мінген ат,
Ордан өтті кідірмей,
Бөкембайдың Көкала ат,
Артқы аяғы ілінді.
Ер-тоқымын құшақтап,
Орға түсіп жүгірді.
Киікбай шапты қалмаққа,
Көкала атты борбайлап,
«Бауырым, деп ойбайлап!
Қармақ құрған қамалдың,
Бұл жағынан шапқаннан,
О жағына бір өтті,
Ар жағынан шапқаннан,
Бер жағына бір өтті.

Батырлары ақырды,
Балуандары шақырды:
«Тұс-тұсына барыңыз!
Біре арқан алыңыз!
Шаба тұрған жағына
Керме ұстай қалыңыз!
Кермелеп ұстап алыңыз!»
Көздеп тұрып Киікбай,
Ала сақылған арқанның
Үстінен өтіп кетеді,
Биік қылған арқанның
Астыменен кетеді.
Тап сегіз күн болғанда,
Бәрін қырып кетеді.
Ордан қан бір асады.
Орда жатқан Бөкембай,
Қанмен ағып барады.
Қобыланды со батыр,
Сонда суырып алады.
Қалмақтың жерін өрт қылып,
Топырақтай ғып ұшырып,
Барлық малын көшіріп,
Жалғыз өзі Киікбай
Айдап шықты қаладан.
Қалмаққа мал қоймай-ақ,
Қызығына тоймай-ақ.
Қасқаның көңілі тынған соң,
Қалағанын қылған соң,
Жылқыны төске салған соң,
Қалмақтан кек алған соң,
Қол түстеніп жатқанда.
Келе жатыр бір адам,
Туралықтай туы бар.
Мың кісінің дуы бар.
Артында қанша жаны бар.
Қобыланды батыр айтады:
«Киікбай батыр барыңыз!
Қандай дұспан болады,
Алды, артын шалыңыз!»

Соныменен Киікбай,
Тұрымтайдай түйіліп,
Қылармын деп кіжініп,
Қарсы шығып келеді.
Келе жатыр Ер Сайын,
Өлген жерден тіріліп.
Жиылып жатқан қалмақтың,
Соғысы бар деп кіжініп.
Киікбай оны танымай,
Екі есе күшті жас ұлан:
«Ет жүректің басы деп,
Өлер жерің осы» деп,
Табандап найза салады.
Ер Сайын сынды әкесін,
Танымады со бала.
Сайын сонда айтады:
«Сайын әкең мен! – деді,
Көріселік, кел! – деді,
Есенбісің сен? – деді.
Аттан түсе қалады,
Суырып найза алады.
«Жазалы болды қолым-ай!
Ерлік қылған құрысын!
Мұнан былай жоламай!»
«Құрымасын жолың, деп,
Жазалы болмас қолың, деп,
Әкең мұны не ғылсын?
Неше ердің көрмедім,
Бұ сықылды найзасын.
Көріп жүрмін жасаған,
Бір Алланың пайдасын.
Әкең мұнан өлмейді,
Тек жүрегің қорықпасын!
Бар, Киікбай, бар! – деді,
Қобыландыдай атаңнан,
Барып сүйінші ал! – деді.
Тастап кеткен Ер Сайын,
Жазылып келді, сау! – деді».
Киікбай қолға шабады,
Ат аямай барады,

Соныменен теңселіп,
Қобыландыға келеді.
«Болып тұрған бұл шақта,
Қобыланды батыр, көріңіз!
Жаралы болған келіпті,
Сайын атты ініңіз,
Озып келдім мен сізге,
Не бересіз, батырым?»
«Қуантқан үшін сүйіншіге,
Тартып пішкен торсықтай,
Өзі сұлу Тайбурыл,
Ырас болса келгені,
Ал, сыйладым мен сізге!»
Сонда Сайын келеді,
Келгенін көріп Қобыланды,
Танып көрісіп біледі,
Атқа мініп жылады.
Көп шүкірлік қылады.
Атқа мініп қайтысты.
Сайын есен келген соң,
Ноғайлының көп жұртына,
Көрісіп, сәлем берген соң,
Боз Мұнай тұрып той қылды.
Аттанған жауын алысып,
Көңілдері тынысып,
Аман-есен қайтқанға,
Аллаға шүкір көп қылды.
Той тарқап кеткен соң,
Батыр Сайын сөйледі:
«Енді түзге жүрмелік!
Қолға найза алмалық!
Жауға енді тимелік!
Киікбай мен Бөкембай,
Қобыландыдай батыр-ай!
Екі ұлыңа бата бер!
Жолымызды берелік,
Үйіңе бар да жата бер!»
Айтқанынша Сайынның,
Қобыланды батыр береді,
«Алла ашсын жолыңды!

Ұзын қылсын қолыңды!
Танып жүргіл, е балам,
Оңың менен солыңды!»
Сөйтіп бата берген соң,
Қобыланды батыр қайтады.
Үйіне барып со батыр,
Батырлық қылмай жатады.
Екі ұлының тұсында,
Сайындайын батырдың,
Іргесін дұспан баспады,
Қолынан дәулет қашпады.
Ел шетіне жау келсе,
Сайын сынды батырдан,
Киікбайдың ерлігі
Анау құрлы асады.
Екі ұлының тұсында,
Бәрі тең болды тірлігі.
Үш Алашқа жайылды,
Екі ұлының ерлігі.
Өлген жерден тірілткен,
Қалмаққа атын жүгірткен,
Бір Құдайдың кеңдігі.
Сайын сынды батырдың
Сондай екен кеңесі,
Адамнан артық денесі.

Соңы.

Ахмет өңдеп өткерген Ер Сайынның жыры батыр Сайын деп В.В.Радлов жазған жырмен бір екен. Екеуінің айырмасы мына осы Ер Сайынның «айағы» деп басылған.

Өзге жырлар айтушыға қарай өзгеше бола береді. Өзге жырда жырдағы кісілер ғана өлеңдетіп келеді, өзге әңгіменің бәрі қара сөзбен айтылады.

Ер Сайын, Қара қыпшақ Қобыланды (Ташкенде басылған), Манас қана алғы өлеңмен келеді.

Тыңдаушы жаратқан соң, жыршылар жырдың қара сөзін де өлеңге аударып жіберген ғой. Манас қырғыз тілінде. Мұны да «Күншығыс баспасы» басады.

Қыр баласы.

ГРИГОРИЙ НИКОЛАИШ ПОТАНИН

Г.Н.Потанин Қызылжар ойазындағы Сібірдің атты казагының баласы. Әкесі казак-орыстың жүз басысы Байан ауыл аймағындағы Сүйіндікті билеп тұрған. Сол уақытта казак-орыстың Иамышепскайа қазақша аты Тұз қала⁴ дейтін қаласында 21-нші сентабірде 1835-нші жылы Г.Н.Потанин туған.

Бала туған соң 3 ай өткенде әкесі Қызылжар ойазына көшкен. Бекетке келсе, құндақтағы бала шанадан түсіп қапты. «Мен туған соң 3 айда дүние кезбек болып шанадан түсіп қалып, жоғалып табылған, дүниені кезіп білуді сонан бастадым» деп, Г.Н. күлетін.

Г.Н. Омбыда кадетский корпусте Уәлиқан ұлы Шоқанмен бірге оқыған. Шоқанмен дос болған. Қырық жыл қоймай қуып жүріп 1904-нші жылы Шоқанның екі кітабын бастырды.

Корпусты бітірген соң 1955-нші жылы казак-орыстың бастығы болып Жетісу барған, Алматыны Г.Н. салдырған. 1859-ншы жылы П.П.Семенов-Тяньшанский атанған, Түркістанға барып, жер суын оқып қайтып келе жатып, Омбыда Г.Н.-пен Шоқанға жолығып сөйлеседі, екі жас оппитсердің өзгеше екенін сезеді. Сендер мұнда жүріп, айақ асты болмандар, Петербор барып университеттен оқу оқындар деп, Г.Н. пен Шоқанға ақыл береді.

Екі жас Петербор барып университетке түседі. Г.Н. мұнда жүріп ботаниканы – жерге шығатын шөп, ағаш, білімі, әр жұрттың әдебиеті, тұрмысы, жер білімінің жолын әдемілеп ізденіп жақсы білген.

1863-нші жылы Қытай мен Ресейдің шегін шектеген комиссияның ағзасы болып жүріп, қазақша жазу үйреніп, қазақтың Алтайдағы түрік жұртының әдебиетімен салыстырып адам баласының тарихы жолында көп мағыналы іс шығарған.

«Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» деген кітабында күнбатыстың әдебиетіне қор болған, үлгі болған күншығыстың ауыз айтып жүрген ертегі, жыр, мақал, өлеңі деп келеді.

⁴ Тұз қаладан бұрын салынған Ертісте қала жоқ. Бұл жер бұрын казак пен жоңғардың айырбас қылатын жері екен.

Мұсылманның Құранында көп әңгіме Інжілден алынған, Інжілдің өзі Мұсаның – еурейдің – дін кітабынан алынған. Ал енді еурейдің кітабының жалынғаны күншығыстан келген дейді Г.Н.

Мұны Г.Н. жер үстіндегі тәмам жұрттың ертегісін, мақалын, елеңін салыстырып тапқан.

Төрт мың жылдан бұрын Тигр-Ефрат өзендерінің өлкесінде осы күні бұл өлкені «Месопотамия» дейді, Вавилония, Ассирия деген екі зор патшалық болған. Еуропа білгіштері жоғалып жермен жер болып кеткен осы патшалықтың астанасын тауып алып, қазып іздеп жүріп, талақтай-талақтай өртеген балшыққа жазған сол екі жұрттың әдебиетін тапты. Еурейдің дініне негіз болған кітаптың бір сөзі осы Вавилония, Ассирия әдебиетінің сөзі болып шықты.

Г.Н.-дың айтқаны расқа шықты.

1863-нші жылы осындай данышпанды «сен Сібірді бөліп аутономия қылам деп жүрсің» деп неше жолдастарымен үкімет ұстап абақтыға салып байлады.

Омбыда абақтыда бір жыл отырды. Г.Н. қарап жатуды білмейді. Омбыдағы кеңселердің ескі қағаздарын қарастырып, қазақтың Абылай қан заманындағы тарихы туралы көп әңгіме тапты.

Семенов-Тианшанский екеуі неміс Карл Риттердің «Азия» деген кітабын орыс тіліне басып, «Азияға» қазақ тарихы туралы Г.Н. көп қосымша жазған.

Бұл қосымшаның бірі мынау: Абылай қанның Қошқарбай деген батыры (Қошқарбайдың жұрағаты осы күні Шарлақ ойазы Ақмола губерниасы, Қараөзек деген жерде, Ертістен 10-15 шақырым. Қошқарбай – қыпшақ) Омбы қаласы тұрған жерден жоңғарды Об өзенін өткізе қуып тастаған. Бұл туралы Барнауыл ойазында Сібір мұжығының айтып жүрген әңгімелері бар. Мұжық та Қошқарбай жоңғарды Об өзенін асыра қуды дейді.

Бір жыл байлап Г.Н., Иадринтсев, Шашаповты үкімет асып өлтіруге бұйырған.

Иадринтсев пен Шашапов ертең таң ертең асады деп, түнімен күшактасып жылап шығады.

Г.Н. ертең асады дегенді естіп: «Менің неміс тілі оқулық кітабымды қайда қойдыңдар?» деп, жылап жүрген жолдастарынан сұрайды.

Іздеп кітабын тауып алып, ертең таң ата асылатын Г.Н. түнімен неміс тілін оқып шыққан.

Міне, Г.Н.-тің өзгеде жоқ, бір бүкір мінезі.

Үшеуін де аспай, каторжный жұмысқа қосып, Г.Н. Финляндияда Суйаборғ қорғанында кісендеулі жүріп жер қазған. Өстіп жазған кітабын Петербордағы жерді оқытып білгіштердің қауымына жіберген. Бұлар оқып көріп, мұндай данышпанды бұл күйде ұстаған ұят деп, патшаға арыз қылып, Г.Н.-ты босатып алған.

1871-нші жылы Парижде коммуна болып, коммунист партиясының ішінде дүниеге аты шыққан Елизрек Лу болған. Прантсия үкіметі коммуналарды жеңіп алған соң, бәрін атқан. Елизрек Лу атылуға бұйырылды дегенде, Еуропадағы оқымыстылар, данышпандар қозғалып, мыналарын адам баласына жоғалмас таңба, Елизрек Лу атылмасын деп сұрап ерді ажалдан алып қалған.

Г.Н: пен Елизрек Лу өзге адамның тонына сыймайтын кісілер.

Г.Н. Таңғұт, Монғол, Күнбатыс Қытай жеріне үш қайтара барып, кезіп-аралап, бұлардың жерін, жұрттың тұрмысын түгелдей жазды.

Мұндағы көрген білгенін жазған кітаптары неше мың бет: В издании Р.И.Г.О. басқан бұлар менің жазуыма сыйатын емес. Күншығыс елін білем деп талаптанған жастар Г.Н.-тің бұл жазғандарын оқымаса болмайды.

Г.Н. жалғыз білім жолын ғана қумай, өлгенге шейін өз пікірін елге жайам деп, газета, журналдарға сайаси мақала жазып таласып келді, жастарды жыйып, қамқор болып, жақсы жолға сілтеп өтті.

Сайаси жолындағы бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау: «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлттан құралған Ресейді бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ. Ресей өзге тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа аутономия беруі керек» дейтін Г.Н.

«Қазақты аутономия қылсақ, Қараөткел Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұлын, қызын оқытсақ,

«Қозы-Көрпеш – Байанды» шығарған, Шоқан, Абай, Ақымет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін еуропа сонда білер-ау» дейтін Г.Н.

«Қозы-Көрпеш – Байанды» Байан мақаббат жолында өзін құрбан қылған. Мұны шығарған жұрт мақаббатты сынап, бағалай біледі. Мұндай жұрттың қатыны келешекте ұл тауып тұр, бәйгеден келіп тұр. Қазақ жұрты келешекте кіммен болса да қатар отыруға ұйалмайды» дейтін Г.Н.

Г.Н.-тың қысқаша адамшылық мінезін жазайын. Өзінің көп өмірінде (Г.Н. 1920-ншы жылы жазды күні Томда дүниеден қайтты) бір адамның көңілін ауыртып бір ауыр сөз айтпаған, өскен қыз мінезді десек мақтаған болмайды. 1904-нші жылы ауғыста Томда Г.Н.-тың үйінде отыр едім, 10-12 жаста екі қыз кіріп келіп: «Біз гиназияға түстік, бізге енді оқуға төлейтін ақша керек, кітап, қағаз, қалам-қарындаш, қыздардың киімі керек» деді Г.Н.-ға. «Жарайды бәрі-бәрі болады, ертең сағат 10-да келіндер, керектеріңнің бәрін сатып алайық» деді Г.Н. Қыздар қуанып лақтай ойнап, секіріп шығып кетті. Г.Н.-тан «бұлар кім?» деп сұрадым. «Кім екенін өзім де білмеймін» деді күліп.

Биыл жазғытұры екеуі келіп: «Біз оқу оқиық дейміз, бірақ, әке-шешеміз кедей. Біз сізден ақша-көмек сұрай келдік» деді.

«Олай болса жарайды, мен сендерді оқытайын, күз сендер гимназияға түсіндер, онан әрі тағы көрерміз» дедім. Сонымен жаздай екі баланы оқытып едім, енді бұлар гимназияға түсіпті, осы» деп күлді Г.Н.

1915-нші жылы Г.Н. 80 жасқа толды. Г.Н. атына бағыштап шәкірттері кітап басты. Соған қосылып қазақтың өлеңін, жырын, мақалын біздің қазақ жастары да баспақ болды. Мына «Ер Сайын» мұның басындағы Ақыметтің «Г.Н.-ға тартуы сонда басылмақ болған еді.

«Күншығыс баспасы» баспақ болып отырған Баржақсыұлы Ақымет жиған «Мың бір мақал» да Г.Н.-ға қалап басылмақ еді.

Қыр баласы

ГРИГОРИЙ НИКОЛАИШ ПОТАНИН

Осы келер жаз Потанин Семей облысы, Қарқаралы уезі, Тоқырауын өзені бойына барады. Иіуіннің басында «Қойанды» жәрмекеңкесінде болады. Тоқырауында жаздай жатып, қазақты аралап көрмекші, қазақтың ертегі, жұмбақ, мақал, ескі жақсыларының сөзін жинамақшы.

Потанин дүниедегі тілдердің бәрінде айтылған неше жұрттың іргелі мақал, өзге сөздерін қарастырып, сонан қай жұрт қай жұрттан өнеге-үлгі алғанын шығарып отыр.

Неше жүз пұт құмды жуса бір аз мысқал алтын шығады. Потанин көп ертегіні ақылдың елегіне салып елеп, ішіндегі аз алтынын тауып береді. Мысалы: қазақтың «тәңірі» деген сөзі. Монғол тілінде: аспан – көк, қытай мағынасында. Қазаққа бұл «тәңір» деген сөз монғолдан қалған бұрынғы уақытта, казак мұсылман болмай тұрып монғолмен «дін» дос еді.

Тағы Потанин жазады: қытай мен монғол шекарасында «Ордост» деген орын бар, бұл губерния аты, «Қуанке» деген өзен бойында монғол монастыры (сопылар тұратын мекен) бар. Осы монғол сопылары тұратын жерде үш ақ киіз үй бар. Бұл үйлердің бірінде Шыңғыс, қалған екеуінде Шыңғыстың екі қатынының сүйегі бар дейді. Сопылар бұл үйлерге адам кіргізбейді. Потанин өзі де кіре алмаған. Осы үш үйдің айналасында бір ақ боз ат арқандаулы тұрады. Бұл ақ боз ат не ат? Жоғарыда айтылған Шыңғыс монғолдың зор «тәңірісі» еді. Осы Құдай Шыңғыстың жұмыртқаның ағындай боз аты бар еді, алтын қазыққа бір монғол ұрлады. «Тәңірі» Шыңғыс ұрыны тауып алып, өзің ұрлаған алтын қазық орнына қазық бол деп жерге қағып, ақ боз атын ұрының мойнына арқандаған дейді. Жылда 9-ншы иіуінде монастырға жұрт жиылып, «Тәңірі» Шыңғыстың сүйегіне намаз оқып, осы ақ боз атты құрбан шалады.

Шаларда бір монғолды тұрғызып, айағын топырақпен көміп, ақ боз атты осының мойнына арқандаған болып, ырым қылады. Осы монғол байағы алтын қазық ұрлаған ұрының тұқымы-мыс.

Ақ боз аттың етін, терісін жапырақтап жұрт бөліп алады. Осы бір жапырақ ет, теріні «Шыңғыс бағы» дейді. Шыңғыс

бағын алған адам бақытты болады-мыс. Осы құрбан шалу 9-ншы иіуінде болатыны 9-ншы иіуін жыл ішінде ең ұзақ күн.

Қазақ сөйлеп жүрген бір сөз бар: «аспанда екі ақ боз ат өрелеулі, темір қазық жұлдызына арқандаулы» деген. Темір қазықты күнде бір айналатын шөміш сыйақты жеті жұлдызды қазақ: «екі ақ боз ат аңдыған жеті ұры» дейді. Егер осылар атты ұрласа, қыйамет қайым болады-мыс.

Осы «ақ боз ат», «жетіқарақшы» туралы айтылған сөздерді күншығыста неше жұрт түрге салып сөйлеп жүр. Бұрынғы уақытта адам баласы аспандағы жұлдызға, күнге, айға табынған. Тегі қазақтың «жеті қарақшы», «ақ боз ат» деген сөздері бұрынғыдан қалған ертегі сөз ғой.

Жылда құрбанға шалып тауыспайтын тәңірі Шыңғыстың «ақ боз атының» ертегісі мен қазақ ертегісі бір тұқымдас ғой.

Дүниені алып дүрлеткен соң «Тимушин хан» Шыңғыс атанған. Темушинге тәңірі Шыңғыстың атын қойған. Қан Шыңғыс аты осыдан келеді. Потаниннің бар жазғанын алақандай «қазаққа» сыйғызып болмайды.

Потанин 1835-нші жылда 21-нші ғинуарда Тұзқалада (Иамышепскі) Ертіс бойында туған. Оқуды Омбы корпусында Шоқан⁵ (Уәлиқанмен бірге оқыған).

Сібірді бөлем деген жастардың ішінде болдың деп 1865-нші жылы сот Потанинді 10 жыл каторыжнайа работаға бұйырды⁶. Үркіп жүріп жазған кітабы, атын дүниаға жайып, академия, жерді оқитын обшестба арқылы прабосын қайтарып алды.

Қазақты туғанындай жақсы көрді. «Бейшарасың» деп қазаққа қорған болады. Өз ғұмырында қылған жұмысы, жүріп тұрған мінезі анық әулиенің ісіндей.

Қыр баласы.
(«Қазақ»), 1913, №15.

⁵ Орысша оқыған қазақтың ең естісі. Артында кітап қалдырған осы Шоқан.

⁶ 1855-нші жылы Алматыны салған. Потанин 1863-нші жылы Алтайды Қытаймен орыс бөлгенінде болды. 1870-89-ншы жылдары Қытай, Монғолиаға төрт барып қайтты.

جەر ءجوزىنىڭ ەكبە كىشلەرى، بىرىڭىڭدەرا

23

جوقتاۋ

قازاق تارىقىنىڭ ءتورت ءجوزى جىلىق لادى

جىيانا، تۈزەتكەن: } بايتۇرسىن ۇلى اقمىت
قىربالاس

كە نەس وداعىنىڭ اعى ەلدەردىڭ كىمىدىك باسباسى

ماسكەۋ. 1926

Жер жүзінің еңбекшілері бірігіңдер!

23

ЖОҚТАУ

Қазақ тарихының төрт жүз жылын алады

**Жинаған, түзеген: Байтұрсынұлы Ақымет,
Қыр баласы**

**Кеңес одағындағы елдердің Кіндік баспасы
Мәскеу, 1923 жыл**

Бастырушыдан:

Кеңес Одағындағы елдердің Кіндік баспасы бұл «жоқтауларды» бастырғанда, мынадай ойменен бастырды:

Дүниеде ешбір тіл өз-өзінен шықпайды. Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарған жоқ та, шығармайды да. Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазанында қайнап пісіп, дүниеге келеді. Сонан соң ғана шешендер, бұл «тіл көсемдері» тілді безеп жолға-жөнге салып жүйесін айырып өсіреді. Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, ол әдебиет адасып кетпек, енді ғана өсе бастаған қазақ әдебиетін алғанда, мұны естен шығармау керек. Ел аузындағы тіл дегенімізде, нені үлгі-өрнек етіп аламыз? Әрине, осындай жоқтауларды, мақалдарда, жұмбақтарды, ертегілерді, өлеңдерді тағы тағы осындайларды!

Тіл туралы Ленин секілді көсемдердің айтқан сөздерін, үгіттерін оқыған не естіген кісі жолымыздың тура екендігін басқаса керек.

Бұл «жоқтаулардың» ішінен әзіргі заманның жас тілшілері, жазушылары талай материал табар деген үмітіміз бар. Мәнісі көбірек қазақ тарихына тиісті болса да, тілін үйрену, тексеру, тілінен пайдалану осы заман жастары үшін де керек жұмыс. Қазақтың әзіргі тілі бай, жалпақ түсінікті, өткір, қысқа суретті болса, көп құрал-жарақтан бірінің жөнделгені де.

СЫРШЫ

Құйрық атып құлиа,
Түлкідей қашқан жымиа,
Қараңды үзіп барасың
Бізден де қайран дүниа.
Көп жылдар құдым артыңнан,
Лашындай сызып жер қиа.
Бірде шығып шарыққа,
Бірде сарықтым тұңғыйа.
Күнім базар, түнім той,
Замандас жаран жиылып,
Сауық-сайран өне бой.
Шад-шадыман күндерім
Демедім бастан өтер ғой.
Дәурен өтіп, жас жетіп,
Замандас құрбы адамдар
Азайып келіп о бітті,
Көрген түстей бәрі де,

Көзімнен болды зым-зыйа.
Шағалалары көлдер шалқыған,
Күмістей жүзі балқыған,
У-шу болып құстары,
Қаз, үйрегі қалқыған.
Суына жылқы жабылса,
Шуақтап жатқан көп балық
Судың бетін үйіріп,
Тереңге қарай бұлқыған.
Судың бетін жел есіп,
Кесе-кесе жалданса,
Индесіп, тіркесіп,
Көбіктеніп толқыған.
Сондай бір көлдер суалса,
Бұлағы кеуіп, құм алса,
Ақыры оның не болар?
Тартқан айбар ту сыртын,
Айбатпен қозғап жақ ұртын,
Ауылдап жүзген нән балық
Басын соғып қайраңға,
Ит пен құсқа жем болар.
Зауалы үшін айдын көл
Қара жермен тең болар.
Бұтағы көкке қараған,
Жапырағы жайқалып,
Тамыры жерге тараған
Бәйтеректер қуарса,
Мұнарланып, буланып,
Әуелгідей көрінбес
Жолаушыға қыйадан.
Қаршығасы шаңқылдап,
Лашын құсы қаңқылдап,
Басынан оның ұшар ма
Мамығын төккен ұядан?!
Күні өткен бәйтерек
Желмен құлар әлсіреп.
Іріп, шіріп жатумен
О да қара жер болар.
Заманы өтсе жастағы,
Сонда білер кей адам
Құтылмасын баршаның
Лауықта маңдайына жазғаннан.

Шәңгерей

1. МАМАЙ БАТЫР

(Мамайдың шешесі Қараулектің жоқтап айтқаны)

Ай, Орағым, Орағым
Жалғыз қалдың, қарағым!
Мамайжан еді ырысың,
Бір құсрақтан дүреген
Екеу еді туысың.
Екеуің жауға барғанда,
Қалмақты жеңді ұрысың.
Серіксіз қалдың, Орағым,
Дүние шіркін құрысын!
Қарағым, Орақ, ай, Орақ,
Алштап ұран шақырса,
Айбалтасы қонды, Орақ,
Құбысының алды, Орақ.
Мамай кетіп алдында
Туғансыз жалғыз қалды Орақ!
Атыңды дұшпан атаса,
Мамай еді серігің,
Оркөз еді көлігің,
Артыңда жалғыз сен қалып
Мамайдың көрдім өлігің.
Мамайжан бойға біткенде,
Арыстан, бәрі етін жеп,
Қанып еді жерігім,
Мамай еді қуатын.
Екі жыл шөлге қамады,
Қалмақтың бермей суатын.
Айқай енді күн қайда
Қойға тиген бөрідей
Жапыра қалмақ қуатын!?
Құлыны өлген ақ байтал,
Енді саған күн қайда
Ондай бала туатын?!
Қасыңа әскер ерітсең,
Мамай еді жолдасың.
Мамай тірі жүргенде,
Өткір еді алмасың,

Қалмақтың басы Қараман –
Оны ұстап өлтіріп,
Кесіп едің қан басын.
Қаты қан атты Қалмақтың,
Үш аттанып келгенде,
Отқа жақтың қаңқасын.
Мыңды байлап атқанда,
Дарымады етіне
Қой боғындай қорғасын,
Сол қызықтың үстінде
Неге өлмедім, сор басым
Мамай еді дәрменің,
Екеуің қатар жүргенде,
Беріп еді арманың,
Бәрін міндің қатарлап,
Жұрттағы сұлу жорғаның.
Есімқанның ары үшін
Қаты қанынан қалмақтың
Жеті бозды қорғадың.
Мамайжан тірі жүргенде,
Еліңді жауға бермедің,
Қолыңды айға сермедің,
Ормамбет биді қалдырып,
Ноғайланы тергедің.
Алтын шақтың үстінде
Қанмен қатар көлбедің.
Пәни дүние, қайтейін,
Екеуінің алдында
Қазам жетім, өлмедім!
Айналайын Орағым,
Жау жайлайтын жарағым,
Тайды жеген бөрідей.
Тәуір еді талабың.
Тарқамаса жақсы еді
Тау бетінде қонағың.
Дұшпандарға тіреген
Аумаса игі ед табаның.
Сарала туың салбырап,
Қалмақтың бұздың камалын,

Қандардың білдің амалын!
Көзімнің Мамай нұры еді
Қан кеңесі құрылса,
Сымбатты сұлу құрылса,
Жау кеңесі құрылса,
Жасқанбай шапқан ер еді.
Сасқандар ақыл сұраса,
Ойы терең өр еді.
Қан тарығып, қалық сасса,
Жабықпаңыз, ноғайлы,
«Жауың қайда?» – дер еді.
Белдемешесін белденген,
Көкірегі желденген,
Қара кошқыл қан жұтып,
Қан жұтпаса, шерленген,
Болатын шарға қайраған,
Бедеу атын байлаған,
Шағанның бетін шаң қылып,
Төрт түлік малды айдаған
Ауылдың сыртын шаң қылып,
Жылқыны топтап байлаған,
Орданың сыртын қоршатып,
Тең азамат жинаған,
Күндердің күні болғанда,
Құдайдан пәрмен болған соң,
Маңдайыма сыймаған!
Күмістен ожау ойдырған,
Қысаң қара сабаны
Тұс-тұсынан қойдырған.
Алты қанат ақ орда
Ішіне Жібек жаптырған.
Егескен қанды күнінде
Алтын тақтан тайдырғанн.
Қараүлек анаң жоқтаған,
Тым-ақ, Алаш мақтаған,
Дұшпанды жерге таптаған,
Досты сыйлап, сақтаған,
Әбеу кескінді батырды
Басын кесіп күнінде,

Аш бөрідей аттаған.
Ақ сүңгінің қыйағын
Күміспенен қаптаған.
Ноғайлыны жау алса,
Үйде қарап жатпаған.
Ақ кіреуке сауыттым,
Аш құрсағым ауырттың!
Жылай-жылай жалықтым,
Қайғы жұтып, жабықтым.
Тас емшегім жібіттің,
Қу сүйегім еріттің,
Өкпе, бауырым суыттың,
Кәрі шешен қайғымен
Ағар бұлақ құрыттың.
Өзің тірі жүргенде,
Күдерін Жаудың үздірдің,
Тоқсандағы шешенді
Қайратыңмен «мәз қылдың».
Қасіретіңменен бүгінде
Бұрымым желге тоздырдың.
Сары ала туды құлаттың,
Ел-жұртыңды жылаттың,
Құдай салды, мен көндім,
Бұл сапарды ұнаттың.
Өзіңді қылмақ қамады,
Ақ орданды талады.
Артыңда қалған жас бала
Қашан сендей болады?
Қырық ұл туса бір күнде.
Орның қалай толады?
Жұртыңды қалмақ ториды,
Кім мініп атқа, қориды?
Жерді құртқан жез аяқ
Мінбей түспей ариды.
Көзінің жасы көл болып,
Қараүлек шешен қартайды.
Ақ үйімнің арыстаны,
Боз үйімнің бостаны,
Алысқа кетіп, келмедің

Жасым жетіп мұңдандым.
Анаңнан болып туған соң,
Атқа мінбей өлмедім.
Басыма қара күн салдың,
Ертеңді-кеш үн салдым.
Жауатын күндей құрсаңдың.
Жауды көрсең, жар салдың.
Өңім-түсім біле алмай,
Ертеңді-кеш тамсандым.
Артыңда қалды жиғаның,
Тарқап кетті мейманың.
Ұжмақты қылып Құдайым,
Жолдасың болсын иманың!
Өлді Мамай, қор болдың,
Тірлікте зор болдың,
Дұшпанға құрған тор болдың,
Қараүлек шешең зар болды.
Сауытың қалды сандықта,
Алмасың қалды тұлдықта,
Аңдысқан дұшпан көп еді –
Елің қалды құлдықта.
Қараүлек шешең шерменде,
Таудай болған көңілім,
Тал бойыңда көргенде.
Нағып тірі отырмын,
Мамайжан бүгін өлгенде?!
Өлдің Мамай қор болдың!
Қарадан туып, қан болдың,
Ерлігің мен билігің
Он сан атты ноғайға
Көрсен, күнде таң болдың.
Жаяуларға жол болдың,
Аттыларға тіл болдың.
Өлдің, Мамай, күл болдың,
Күл ұшырған жел болдың,
Иманың болғай жолдасың
Топырақпен тең болдың⁷.

⁷ Мамай – Едіге бидің нәсілінен, ХҮІ ғасырда өмір сүрген ноғайлының батыры.

2. ҚАЗ ДАУЫСТЫ ҚАЗЫБЕК

(Қызы Қамқаның жоқтауы)

Бісімілләдан бастайын,
Шарифаттан аспайын.
Ішім толды қайғыға,
Азырақ көзім жастайын.
Алаштан озған әке-кем,
Жоқтаусыз қайтып тастайын?

Алатаудай әкеме
Ажалдың сыны келгені.
Жылағанды не қылсын?!
Көздің жасын көрмеді,
Қазақ болып зарлады.
Тіледі Құдай бермеді
Кешегі жүрген әке-кем
Жоқтаусыз тастар ер ме еді?!

Шаншар Абыз нәсілінен
Алтау едік анадан:
Сәдібек, Асан, Бөдене,
Үсен менен Балапан.
Бесеуіне аға боп,
Алғашқы әкем қараған.
Жолбасшысы кеткен соң,
Айырылды қазақ панадан.

Төрт тіреуің бірі едік
Қиын қыстау іс келсе,
Бәрінен де ірі едік.
Енді қазақ не болар
Асқар тауы құлаған?!

Белгілі шығар Алашқа
Көңтажіге барғаның,
Он сегізде сол күнде,
Қалмақты сынға алғаның.

Қазақты жоқтап қалмақтан,
Араға сөзді салғаның
Қалмақтың қаны Көңтажы
Жауаптан ұтып алғаның.

Босатып едің, жан әкем,
Тұтқынды қазақ қалғаның,
Талап алған шабынды,
Қайырып алдың бар малын.

Олқысыз тоқсан жесірді
Сол жерде анық алғаның.
Қазақ пен қалмақ бас қосып.
Екі ұдай болған табында
Алдыңа бір жан салмадың.

Батыр жинап, ел шашпай,
Қылыш шауып оқ атпай,
Ақылыңменен жол тауып,
Қазақтың кегін алғаның.

Туғаннан-ақ жан әкем,
Жолыңды Құдай оңдады.
Қасиетің тағы мол,
Қас қылған саған оңбады.
Қазаққа деп заң жасап,
Қазыбектің қасқа жол
Артында мирас қалғаны.

Шариғат айтқан жол емес,
Закөнге тағы қол емес,
Дуалы ауыз айтқан соң,
Соларменен бірдей ғып,
Қазаққа бір жол салғаны.

Әкемдей болып жан тумас
Рулы үш жүз қазақта.
Батырларша ел шауып,
Бір күні жаудан жеңіліп,

Қалған емес мазаққа.
Тақта отырған қан болып,
Өзіне де дұшпан көбейтіп,
Қалған емес азапқа.
Ақылменен жол тапқан,
Бағыменен ел тапқан.

Батыр мен қандар сасқанда,
Әкеме келіп жол тапқан.
Құдайдың берген бағында,
Талай қанмен қарысқан.
Ерді шауып, қан төккен
Талай ермен салысқан.
Бәрін де жеңген әке-кем,
Ақылмен орап алыстан.

Қазақ, қалмақ бас қосса,
Сан жүйрікпен жарысқан.
Алдымен келіп бәйге алып,
Олжасын қазақ үлескен.

Орынсыз жерде қан төгіп,
Қас қылған емес бір жанға.
Басын иіп, құл болып,
Бағынған емес бір жанға.

Қазаққа арман жол салдың,
Қолайлы қылып әр заңға.
Жесір қатын, жетім ұл
Әруағыңа тайанып,
Ие болды мал-жанға.

Жоғалмастай жол салып,
Үлгі болып сөз қалып.
Кеткен жоқ әкем арманда.
Өз басында бағы жоқ,
Сүйеніп тұрар жаны жоқ.
Болды ғой қиын қалғанға.

Қара қылды қақ жарып,
Әділ өткен, әке-кем,
Байытсын Құдай иманға.
Үш жүздің ұлы жиналса,
Алдыңнан кеңес тарқаған.
Ақылың, бағың мол еді
Айдың көлдей шалқыған.

Сырдың бойын жаратпай,
Мал өсірер орын деп –
Қазақтың ұлын өрдіріп,
Қоныс әпердің Арқадан.

Орыс, казак, қалмаққа
Жұпардай иісін аңқыған,
Әруақты туған жан әкем,
Озып артық даңқынан.

Өсиет қылдың қазаққа:
«Сарыарқа болсын қонысың,
Қалмақ, сартпен жауықпа,
Болмасын, – дедің, жұмысың.
Өнерсіз өскен ел едің,
Біреу саған жау болса,
Паналауға жарайды.
Мынау көрші орысың,
Орыспенен жауласпа.
Есінде болсын бұл ісім!»

Ақылың бағың молынан,
Елің ерді соңынан.
Арқасында әкемнің
Отырған жоқ бұл казак
Ешкімнің кейін тобынан.

Он сегізде сөз бастап,
«Қазықбек би» атандың,
Болар бала боғынан».
Қайран сабаз, әке-кем,

Мақтауыңа жете алмай,
Қызыл тілім қырқылды,
Білімімнің жоғынан!
Өнерсізім болмаса,
Қалай айтсам жараспас.
Қазақта сенен кім озды
Жұлдызды туып оңыңнан?!
Байлығың несін айтайын?
Кедей деп адам айта алмас,
Мырза деп несін айтайын?
Әркім-ақ қонақ қайтармас.
Сөйлеуге тілім сөз тапса,
Мақтауыңнан тайсалмас.
Өмірімше жырласам,
Мінезіңнің әке-кем,
Мыңнан бірі таусылмас
Сусыны қатар қазақтың
Ағар бұлақ суалды
Сіз осылай болды деп,
Естіген қалмақ қуанды.
Қасиетті туған әке-кем,
Ешкімнен қазақ кем болмас
Шын беріп кетсең дұғанды⁸.

⁸ Қаз дауысты Қазыбек 97 жасында қайтыс болған. Қазыбек дүниеден озған жылы Шаншар Қанай би туған. Қанай 72 жасында тоқал алады. Тоқалы 8 жылда үш бала тапқан. Осы үш ұлдың кенжесі Қожабай осы күні (1925) ақсақал болған Ақайұлы Қасеннің шешесі Бағзе бәйшемен құрдас екен. Бұл бәйбіше биыл, 1925 жылы 87-ге келеді екен. Қазыбек туғалы (97+80+87) 264 жыл өткен. Қазыбектің туған жылы (1925-264) 1661 жыл болады. Қазыбектің өлген жылы (1661-97) 1758 жыл болады.

Қарқаралының тауын айнала отырған Қарашор Түркістаннан ауып келе жатқанда Бетпақтың даласында қарада Киікбай би дүниеге келіпті. Жоғарғы Қазыбектің есебінше адам жасын салыстырып қарасак, Қарашор 1748 жылы Арқаға келген болып шығады. Сонда Шор туғанда, «биі ауған елге қан қойам» деп, Бөкейдің әкесі Барактан сұрап әкелген екен. Бөкей сонда 14 жастағы бала екен. 1819 жылы 85 жасында Бөкей хан өлген. Қазыбектің елі Шаншар Қарашордан Арқаға бұрын келген. Қазыбек Едірей келсе, онда қанжығалы Абыз-Шомақ отыр екен. Қысты күні Абыз – Шомақтан қатық ішіп, Қазыбек: «Жерің жақсы екен. Маған лайық», – деп Абыз-Шомақты мүйіздеп, қуып жіберген. Абыз-Шомақ тұқымы осы күні Ертістің батысында Қасқыр қала тұсын мекен етеді.

3. КЕҢГІРБАЙ БИ

Алты атасы бай өткен,
Алты атанға жүк артқан.
Жеті атасы бай өткен,
Жеті атанға жүк артқан.

Үйде сұңқар түлеткен,
Қыйадан сұңқар тілеткен.
Алтайы қызыл түлкі алған,
Қыйадан барып теке атқан.

Паршаны бөздей жырттырған,
Жібекті жүндей түттірген.
Қонақ келсе – қон деген,
Қой семізін сой деген.
Тойға қазан астырған,
Жаксылыққа көзін жеткізген.
Шылаушын салып ат мінген,
Шыңыраудан алып су ішкен.

Шынжырлы қауға тарттырған,
Қайыңнан астау шаптырған,
Қаптатып жылқы жаптырған.
Айдалаға айдатқан,
Тұлымдығы байлатқан.
Қалмақтан жылқы қудырған
Құлынын жолда тудырған.

Жамбасынан отырған,
Санама жұлдыз батырған.
Бес тақа паршадан тон киген,
Жеті рудан қол жиған.
Әуелі Құдай қалаған,
Асылы нұрдан жаралған.
Ақ сұңқардай түлеген,
Тойаты әбден қаңған соң,
Алыстан дұшпан аттанса,
Қар-жаңбырдай бораған.

Жақыннан дұшпан аттанса,
Қарт бурадай жараған.

Барғанда төре таныған,
Қайтқанда қара қамаған.
Қарасы мен төресі
Қамап, ақыл сұраған.

Айдының Алатаудай бар еді,
Қайратың Қаратаудай бар еді.
Қарып пенен қасырға
Сауып тұрған бие еді.

Жетім менен жесірдің
Айттырмай мұңын біледі.
Толарсақтан саз кепсе,
Қажымай оған күледі.
Қабырғадан қан келсе,
Қажымай оған күледі.
Арғын, найман – орта жүз
Қылыш жанай жүреді.

Суытып қойған тұлпарды,
Алмас басты ақ орда,
Ақ сұңқар үйде тұрғанда,
Күні де, түні де базарым.
Алладан қайтты назарым.
Бетімнен кетті ажарым,
Қаниеміз кеткенде,
Бір күнде кетті базарым –

Жазды күні болғанда
Күннің көзі байланған,
Ақ сұңқар ұшып ұядан⁹.

⁹ В.В.Радловтан. Кеңгірбай ХҮІІІ ғасырда Абылайдың заманында тобықтыны билеген. Абылайдан 30 жыл соң алжып өлген. Ақын Абайдың бесінші атасы Айдос пен Кеңгірбайдың әкесі Жігітек бір туысады. Бейіті Шыңғыстың бауырында, Қарауыл өзенінің жайылмасында Ши деген жерде. Жол аузында арбаның мұрындығы тиетін тұмсықта. Күн шығысында Орда жақта 3 шықырымда ақы. Абайдың бейіті. Бұл да Шиде көрініп тұрады. Кеңгірбай Түркістаннан ел ауып келе жатқанда Ұлытаудың Алаш қан, Жошы қан бейіті тұрған Кеңгір өзенінде туыпты. Атын сонымен байланыстыра Кеңгірбай қойыпты. Туған жылы 1830 айналасы болуы керек.

4. АЛТАЙ ТӘТІ

Қара бір таудың жылғасы,
Қалқына бағлан құлжасы
Сүйіндіктің ағасы,
Алтыннан салған сырғасы.
Алаштан дұшпан сөз келсе,
Алдында жүрер жорғасы.
Қара бір таудың өлкесі,
Аты Алтайдың серкесі.
Жарлығы жалған болмаған,
Қан, қараның еркесі.

Базардан келген бөз еді,
Жақсыдан қалған көз еді.
Еділдің қызыл желіндей,
Саулап тұрған сөз еді.
Айдыны таудан зор еді,
Дәулеті көлден мол еді.
Өзім бір деген Алашқа
Аласы бір жоқ түр еді!

Айғыр бір қуған құлындай,
Адам ұлын жақтаған,
Әділдікке салғанда,
Кәпір, қазақ мақтаған.

Құрама жиып ел қылып,
Туысын таза сақтаған.
Тілі шайпау тентектер
Ақылына тоқтаған.

Көлдегі аққу дауысты,
Ақ сұңқар құстай шалысты,
Ерегіскен дұшпанмен
Айдағардай салысты.
Қанғай түскен асылдай,
Қалшайғанмен қарысты.
Екі де айыл тізгін бір,
Бір өзім деп салысты.

Толқын топқа барғанда,
Ішінен шығып сөйлеген.
Сүйіндіктің баласын
Өз аулындай билеген.

Елім Алтай екен – деп,
Еркінше зорлық қылмаған.
Ертегі өткен замандай
Елдің қамын ойлаған.
Асылық айтып алдаға,
Күнәгер ісі болмаған.
Адалдығы әлемдей
Дін сөзіне таймаған.
Ақылды және данышпан
Кеудесіне сыймаған.
Мұнарадан жол алған,
Бұқарадан қол алған,
Жалғыз қылдан нәл алған.

Әруақты ердің тұсы еді,
Адал пірдің мұрты еді,
Қожалар оқыр Құранды.
Құраннан басқа пайда жоқ,
Ажалдығы қайла жоқ.
Сарғайғанмен өлмек жоқ,
Ойбайменен келмек жоқ.

Есірде қылыш жүзіндей,
Қалайы сандық ішінде
Алтын дәлда алпыс мың.
Күз қонысын сұрасаң,
Қойанды мен жыланды.
Ұзын аққан бойынды
Мекен қылды Нұраны.

Тірісінде көп берді,
Зекетім деп, қуанды.
Жесір қатын, жас бала,
Қайырымен жұбанды.

Көшкенде мың жылқы айдаған,
Тай қысырып қалмаған.
Сегіз руға мал берген,
Сексен қысырық байлаған.

Бетегелі кең тарлау,
Беткейге біткен раң-ды.
Тәті өтті деп Алтайдан,
Қайрат кетті деп қуанар,
Дұшпан көңілі уанар.

Барсаң сәлем дегейсің
Ақжол баласы Арғынға,
Атпен желі тарттырдым
Кереге бойы шалғынға.

Дұғай сәлем дегейсің
Қошқарұлы Қорамға,
Қорам орта болды деп,
Қоңсыны күндеп азбасын!
Бір Аллаға жазбасын!
Ішсін, кисін, тойласын!
Сұм дүние өтерін!
Төр алдына бармасын!
Ұжмақ төрі он тарау,
Ойнай күле жүргейсің!
Бейістің төрі бес тарау,
Белгілі болып жүргейсің!
Аллаға ісің ақ болса,
Нұрдың қызын сүйгейсің!
Шері мен тауып шербеттің
Су-сусынын ішкейсің!

Жә, Мұқаммет қолдағай,
Көп жылаған үмбетін!
Көп тілеуі көл болмай,
Күйіскенде дәулетін,
Айан болсын әулетің!

Барша менен мәулімді
Боз тайлақтай айдаған,
Жорға менен жүйрікті
Тай-құнандай жайлаған.

Қожалардың айтқаны
О дүниенің сөзі еді.
Ақкер үйге сыймаған
Алып бір жоталы төбе еді,
Алладан бұйрық келген соң,
Бұ дүниеден жөнелді.

Шаңырағын идірген
Шынар деген ағаштан
Мал байлығы бір асты
Біткен қазақ Алаштан.

Бетіне жан келмеген,
Майғы менен Танастан.
Үш мейрамның ұлында
Қуандық пен Сүйіндік
Жан болмаған таласқан.
Ексе де елге бігер ме
Мұндай мырза жарасқан?!

Бесінде мектеп оқыған,
Алтысында ақыл тоқыған.
Жетісіне шыққанда
Жетпіс пірден сөз сұрап,
Құдықтай көзін шоқыған.
Сегізіне келгенде
Сүйіндікке бас болған.
Аққан селдей толқыған.
Тоғызына келгенде
Туған айдай балқыған.
Енді онға шыққанда
Дәулеті көлдей шалқыған.
Он біріне шыққанда
Әруағы асты қалқынан.

Он екіге шыққанда
Құр қайтпады нарқымнан,
Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,
Салиқалы би болды.
Жетім менен жесірге
Тігіп бір қойған үй болды.
Жесір менен жетімнің
Болып өтті азығы.

Аз ғана ауыл Сүйіндік
Әр күн болды қазығы,
Өз бауырым деп жан тартпай,
Тіл жаздырып дат айтпай,
Әділдікке салғанда,
Еш бар ма еді жазығы?!

Ат басына соқтырып
Ақ айтпаған дұғайы,
Аузына күпір көп түспей,
Алласын күткен мұңайы.
Сексен үшке келтірмей,
Ажал берді Құдайы.
Өткен іске салауат,
Артықшылығын сұрайы.

Самарқанда сайлатты
Сарала алтын түймесін.
Әзіретте соқтырды
Ақыретте күймесін.
Әруақ ата қолдасын.
Әруақ баба жебесін!
Жауаптамақ жар болып,
Иінге шайтан мінбесін!
Әлем білген Тәтіні
Жоқтаусыз қалды демесін¹⁰.

¹⁰ В.В.Радловтан. Бұл Сармантай Тәті болса керек. Ол болса, Қарағанды көмір зауыты тұрған Соқырдың бойында осы Тәтінің бейіті, елі Қарағанды болысы атанады.

5. КЕНЕСАРЫ – НАУРЫЗБАЙ

Қоғамы күшті ер еді
Киімді бала тудырған,
Алтынды қылыш будырған!
Абылайлатып ат қойып,
Дұшпанды көрсе қудырған!
Көп сарғайтып келместей,
Кене қан, саған не болды?

Тұлпардан сайлап ат мініп,
Дорбадан жеміс жегізген.
Жем орнына бал беріп,
Қысырдың сүтін емізген.

Басын қалың жау жетсе,
Алып та шығар дегізген,
Кенекемді қалдырып,
Көк буырыл, саған не болды?

Патшада бар алтын тақ,
Жасынан жаббар берген бақ.
Без белді қара бүркітті.
Шабытты туған сұғанақ.

Қанаты жоқ, құйрық жоқ,
Бір анадан жалғыз тақ.
Көп сарғайтып келместей,
Наурызбай саған не болды?

Кенекем менің кеткен соң,
Заманым қалды тарылып,
Қалық иесі қандардан
Жетім қалдық айырылып!

Екі бірдей қанатым
Топшыдан сынды қайрылып!
Балдағы алтын ақ берен,
Тасқа тиді майрылып!

Кемшілік түсті басыма,
Көрінгенен қаймығып!
Жаңбыр жаумай, су болды
Бұлы қымбат манатым!

Тасқа тимей кетілді
Балдағы дандан¹¹ болатым!
Топшысынан үзілді
Екі бірдей қанатым!

Кенесары, Наурызбай,
Асып туған санатым!
Қырғыздан біткенге ұсайды
Тағдырлы ажал сағатың!

Жаның қайдан жай табар?
Жадында Жаббар болмаса:
Көңілің қайдан жай табар?
Көруге дәулет болмаса.

Қолдың көркі бола ма?
Барабан, керней болмаса.
Жұлдыздың көркі болма ма?
Ішінде Ыбырай болмаса.

Қарашыда не күй бар?
Айбынды қаны болмаса.
Кенесары – Наурызбай
Қол басында болмаса!

Халық иесі қандарды
Қалай айтсам, мін бар ма?
Шегірткеге таланған
Қырғауылда жүн бар ма?
Жапалақтан сескенген
Жалғыз қазда үн бар ма?
Қандарынан айырылған
Қарашыда сын бар ма?

¹¹ Дандан – пілдің сүйегі.

Қайран есіл қандарды
Енді бір көрер күн бар ма?
Кене қанның тұсында
Қарт бурадай жарадық!
Жауды жасқап жапырып,
Жауған қардай борадық!
Абылайлап ат қойып,
Дұшпанның алдын орадық!
Қанымыздан айырылып,
Шіл боғындай тарадық!
Көрінгенге қорғалап,
Кісі аузына қарадық!

Өзіміз шапқан Созақта!
Сарттан ақыл сұрадық!
Кенесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымыз!
Наурызбай төре кеткен соң,
Бастан тайды бағымыз!
Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз!

Азғанымыз емес пе,
Қойшыдан сынды-ау сағымыз?
Артында қалған жетім ел,
Келіспеді-ау сәніміз!
Ақырында, әлеумет,
Осындай болды қалымыз!¹²

¹²Бұл қисаны шығарған
Нысанбай деген жыршы еді.
Кене қанның тұсында
Жұрттан асқан сыншы еді.
Айтқан сөзі үлгілі
Құлақтың бір құрышы еді.
Өлең-жырға Нысанбай,
Машһүр шешен нар еді.
Бір естіген адамдар
Сөзіне тағы зар еді.
Көзімен көріп сөз қылған
Соғыста өзі бар еді.

6. ЖАНТАЙ

Жетісудан жем жеген,
Жетілі Жантай ер деген.
Қожа, Қанай тең деген,
Тең дегенде, Жантай батыр кел деген.
Түбекті найза қойысқан,
Түбінен бері оқшыған.
Қарағай найза қайысқан
Қалыңнан бері оқшыған.

Алты арыстың данасы
Қан Жантай бұл айтулы
Қарабек батыр баласы.
Жан Жантайды біз айтсақ,
Не жерінде шаласы?
Алақан жайса – батасы,
Қан Қарабек атасы;
Төменгісі Қоқанға
Үкім айтып жатшы екен,
Қан Жантайдың барында,
Орысқа елші кірші екен,
Ол ақылды білші екен.
Қан Жантайдың барында,
Қалмаққа елші кірші екен.
Былдырлаған қалмақтың
Тілін жуда білші екен.

Айтулы қан Жантайдың
Мінген аты боз екен.
Қалмақтың қаны Қонтайшы,
Батыр Қонтайшымен
Қарабек екеуі дос екен.
Қараның қаны қан Жантай,
Бейіске осы кірмей ме?
Ендігілер білмесе,
Ілгері өлген білмей ме?
Бегілер бегі тұсында

Белсеніп шыққан қан Жантай,
Құс бегілер тұсында
Құтыра шыққан қан Жантай,
Оны да білер көрелі,
Қан Жантай өзі Зерелі.
Қан Жантайды біз айтсақ:
Абыройлы ақ жүзді,
Айыр сақал, қылыш мұрт,
Алақан жайса-батасы,
Қыйаметте жолы ашық.
Иманы кеткен өзіне,
Ырысы қалған ауылына.
Келмесі кеткен өзіне,
Кеңесі кеткен аулына.

Мінген аты кер болған,
Көтергені ту болған.
Тұқымы шеттен у болған.
Ақ қыйадан түн қайтқан,
Ақ жолбарысқа үн қатқан.
Ақ қыйаның астынан
Ақ жолбарыс тосалық,
Ақ жолбарыстай шамданып,
Ақ сұңқардай шаңыранып
Қан Жантай, өлдің, көшелік.

Жантай қан болып жүргенде,
Туғанын түйедей көтеріп,
Дұшпанын қара қойдай бөктерген,
Кешпей суды толқытқан,
Шаппай жауды қорқытқан.
Қан Жантайдың ерлігі
Қан Жантайды сұрасаң,
Сілбеден сірге қидырған,
Шелектеп қымыз құйдырған,
Сыңсыма көйлек ақ тамақ,
Жолда неке қидырған.

Қызыл құйрық нар ма екен?
Қырғызда сіздей бар ме екен?
Қара құйрық нар ма екен?
Қазақта сіздей бар ма екен?
Қара мақпал терлігі,
Қазақтан шыққан ерлігі.
Қызыл мақпал терлігі,
Қырғыздан шыққан ерлігі.

Жантай қан болып жүргенде,
Жә! дегенде жақпаған,
Мылтықты кісі батпаған.
Жә! дегенде соңынан
Ат үстінде киінген.
Жантай қан боп жүргенде,
Шаңырағын жалатқан.

Сары жезбенен қадатқан,
Уығының ұшын ұстатқан.
Ақ үйіне қыстатқан,
Төрені төрге түнеткен,
Тұсына тұйғын түлеткен.

Бекке барса, белгілі,
Бек аулына Танұлы.
Белгілі Жантай Айтұлы,
Бек қасына отырған
Белбеуін зерге толтырған
Қан қасына отырған,
Қалпағын зерге толтырған,
Қазғалдақ мойнын қайырған,
Қаттан жемін айырған
Безгелдек мойнын қайырған,
Бектен жемін жайпаған,
Қан Жантай сөйлеп бергенде,
Алдынан жиын тарқаған.

Қан Жантай өзі өлген соң,
Жұртқа айтқан сөзі екен:
Көр алғанда не берген?
Жабдық салып ат берген,
Азат қылып қат берген.
Ақ болатын қынаған,

Шерәлі қан сынаған,
Сынағанда не деген?
Бәрекелде, ер? – деген.
Қорғанбекпен тең! – деген.
Қарабекұлы қан Жантай,
Ұлықтармен жанасқан,
Жұрт таласын таласқан,
Айтысып келген дұшпанның
Заманасын қуырған,
Елін даудан суырған.
Қан Жантай, сен өлген соң,
Ақ топырақ сен болдың,
Адасқан елің біз болдық,
Боз топырақ сен болдың,
Боздаған елің біз болдық.
Қараған сенің күмбезің
Қараң қалдық біз – елің!¹³

¹³ В.В.Радловтан. Қырғыз Жантай Кенесары – Наурызбайдың замандасы. Тұқымы Пішпек уезінде.

7. ШОҚШОЛАЙ ҚЫЗЫНЫҢ ЖОҚТАУЫ

Ата-кем батыр Шоқшолай
Ақ, жорғаға мінсе, найқалған,
Сақалы аласын шөптей шайқалған.
Кер жорға мініп, жол жүрген,
Керней тартып, қол жүрген,
Кер жорға қорқып – тай болды,
Атекем қорқып – жай болды.
Сұр жорға мініп, жол жүріп,
Сырнай тартып, қол жүрдің.
Сұр жорға қорқып – тай болды,
Сырнай қорқып – най болды.
Атекем қорқып – жай болды.
Жасқа шыққан бүлдірген,
Жалмап жесем, тойам ба?
Жасында кеткен атекем,
Жарыса мінсең, жеткей ме,
Қонысқа шыққан бүлдірген,
Көбін жесем, тойам ба?
Қосында кеткен ате-кем,
Қулықты мінсең, жеткей ме?
Ителгі, сұңқар – екі құс,
Құс салыса кеткен бе?
Бейіс, дозақ – екі жол,
Жол шалыса кеткен бе?
Атекем, бейіс, дозақ өте бар!
Онан жайлы таппасаң,
Сүпірәлі көлде сұқсыр бар,
Шомқар сілтей өте бер!
Онан жайды таббасаң,
Қазанды көлде сасам бар,
Қаршыға сілтеп өте бер.
Онан жайды таббасаң,
Есілме тола теке бар,
Ел таббасаң, меке бар,
Мекенің бес есігі ашылсын!
Жолыңа гүлі шашылсын!

Қоғалы көлдің сары елін,
Атекем бастағанша бар елің.
Алтынды құрдың сары елің,
Айтқанымша бар елің.
Құлашын теббеген
Құда бүтін бар ма екен?
Атекемді сүймеген
Шуда бүтін бар ма екен?
Қара лашын теббеген
Қазда бүтін бар ма екен?
Үш Қосай менен Манастай,
Жез ішінде қоладай.
Атекем өтіп кеткен жол еді-ай
Атекем, келінің Кете кеткенде,
Атекем, кеңесің жұртқа тигенде,
Атекем, босаған болат болғанда,
Атекем боқшаңа манат толғанда,
Не қалдырдың дүниеден?!
Шудан сусын бойлаттың,
Шүйлі салып ойнаттың.
Ілеген сусын бойлаттың.
Ителгі салып ойнаттың.
Тіл мен тісім қайраймын,
Білгенімше сайраймын.
Төбел торы құйрығын
Төрттен шалған, қан атам!
Төренің ұлын қосшы ап,
Жерді шалғын, қан атам!
Молдасына жүзді алған.
Белгісіне бетті алған.
Бес кекілік таңдап қыз алған,
Қазақтардың оттығын
Түндігінен көтерген,
Алып және тептірген.
Алтындарын алдырған,
Атына таға салдырған.
Күмістерін алдырған,

Күрегей тағы салдырған,
Тобылғының шоғындай
Жанады едің, жан атам!
Жақсы шыққан торғайдай,
Сайрайды едің, жан атам!
Ерлікке туған кісі екен,
Ерлігі атекемше бар ма екен?
Күңгей менен теріскейдей
Күн алысып жатарға,
Құры менен сенектей,
Үн алысып жатарға,
Айтқанымды тыңдарға,
Ұл дегенің ұғарға,
Алыстан адам бар ма екен?
Айта кетсін еліне,
Жырлап жүрсін жеріне!¹⁴

¹⁴ В.В.Радловтан. Шешектен өлген Шоқшалайдың қызы жоқтаған. Шоқшалай да кыргыз.

8. ТӨЛЕБАЙ

(Он екі жасар әйел баласының жоқтағаны)

Әуелі адам Пайғамбар,
Екінші сөзім Мұқамбет.
Дүниеге шықсаң – бар өлім,
Мұқамбетке болса үмбет.
Азырақ дастан айтайын,
Дұғада болған әлеумет.
Жыламайын десем де,
Ішімде жылан, сыртым дерт.
Ұйдағы сұңқарға,
Дүбірлі туған тұлпарға
Тағдыр еткен құдірет.
Елу алты жасында
Дүниеден қайтты арыстан –
Әруақты туған атақтым,
Тойат тілеп алыстан
Бабасының сөйлесем,
Белгілі бекзат данышпан.
Еділден өтіп ер шақшақ,
Дұшпандармен тоғысқан.
Шілтендер жырақ болмапты
Аманжол деген дабыстан.
Онан бергі ер Қосай,
Қалмақты қатар жарыстан.
Сол бабамның алты ұлы
Бос қалмапты намыстан.
Үмбетей атам, Жәнібек,
Бабалардың руқы
Бұларға келіп қауышқан?!
Қатар шыққан екі ердің
Қариалары жоқ еді
Билік айтып тауысқан.

Бергі ағамыз Аралбай,
Шыға бір шапқан қамалға-ай.
Қыдыр дарып ер болып,
Нәсілі қалды заманға-ай.

Өз атасын сұрасаң,
Мырза Көбек, Танабай,
Келмеген ешкім жолына-ай.
Байлық, бектік, жомарттық –
Бәрі де келді қолына-ай.
Тулап өткен істерін
Келтіреді тәңірім оңына-ай.
Кешегі менің әке-кем,
Жиырманың ішінде
Атанып едің Төлебай.
Құлығың сал, дос-жарлар,
Бір азғана зарым-ай.
Заманына лайық
Қараның болды-ау қанындай.
Дұшпандарын ықтатты,
Беткейден соққан дауылдай.
Алашқа жеңсік көрінді,
Шамсаттық сары қауындай.
Бабалардың руқы
Қолдаған екен жаңылмай.
Батырлығын сұрасаң,
Бабасының қалыбы-ай.
Мырзалығын сұрасаң,
Көңілде нұрдың жарығы-ай.
Дұшпандардан саспаған,
Құданың берген сабыры-ай!
Баласына үш жүздің
Кетіп еді дабылы-ай!
Айтылса қайғы босайды,
Болғаң соң істің анығы-ай!

Үш уездің қазағы
Басықара датқаның,
Басын қосқан асында.
Болғандардан естимін,
Болмасам да қасында.
Сұқ қылышты сонша жұрт
Әкекем сынды асылға.
Қыпшақтың өңкей манабы
Кез болыпты ашуға.

Балқожаұлы Ыбырай
Артын жиып жөнелді,
Басын қорғап қашуға.
Мұны көріп әке-кем,
Аманжолдап ат қойды,
Тасыған көңілің басуға.
Қуып жетіп соңынан,
Ағалығын білдірген,
Көрмегенін көргізген,
Боз балаға айдатып,
Қайтарып топқа кіргізген.
Бекмұқамбет болысын,
Иініспектір орысын,
Жұмылған көзін аштыртып,
Өкшесінен бастыртып,
«Жан сауға, батыр!» – дегізген.
Талай жерде, әкеке-ай,
Бітіп еді арманың,
Бәрін де міндің қатарлап
Жұрттағы сұлу жорғаның
Көңіліңе жақпаған
Дұшпанның бұздың қорғанын.
Жомарттық еттің артықша.
Дүниенің біліп жалғанын.
Орыс, қазақ әкімге
Ықпалыңды жүргізіп,
Жауатын күндей торлардың.
Менменсіп келген талайды.
Қолыңмен илеп толғадың.
Жолды жолсыз болса да,
Бетіңе алған ісіңнен
Абыройсыз болмадың.
Бәсеке өткен туғанда,
Асылмен белің буғанда,
Күншілік кіріп көңіліңе,
Жауыздық жолын қуғанда,
Айамасаң жылаттың.
Ізгілік етсең-ұнаттың
Жайауына ат болып,
Жалаңашқа тон болып,

Сылап – сипап жұбаттың,
Жұртыңды жауға бермедің,
Алысқа қолың сермедің,
Өрге жүзген жайындай,
Ашынған сайын өрледің.
Қалық иесі қандармен
Қалықты қатар тергедің.
Заманындағы ерлердің
Тағында қатар көлбедің.
Сол сықылды әкемнен,
Қабыл болып, күн туып,
Құрбан да болып өлмедім.
Осындай менің әкекем,
Ордалы бектің нұры еді.
Тамам Алаш бас қосса,
Айтулы тудың бірі еді.
Рүстем мен Дастандай
Заманындағы сері еді.
Жау кеңесі құрылса,
Жасқанбаған ер еді.
Сасқандар ақыл сұраса,
Жабықпа, қалқам!» – дер еді.
Қырғыздың Алатауындай,
Дұшпандар аспас бел еді.
Іздегенің табылған,
Белгілі шалқар көл еді.
Азғана күн дүниесі
Қолымен сермеп жөнеді,
Екіталай жерлерде
Дүние жолдас демеді.
Сол секілді әкемнен,
Айналайын аталар,
Айналсам, қалай айып етеді?!
Заманында әке-кем,
Қандардың жиған құралын.
Шымшыр канар дүниеге
Келтіріп еді оралын.
Атадан жалғыз туса да,
Мал үстіне, мал беріп,
Қанат, құйрық – жал беріп,

Жеткізген Алла мұрадын.
Бес отауын түсіріп,
Көркейтп еді жанабын.
Қатар қосқан дұшпанның
Тарылушы еді танабын.
Азамат жинап ат байлап,
Істеді бестік талабын.
Еркінше жүріп ішінде,
Аралады әке-кем
Тобыл, Торғай алабын.
Келмейтін еді белсеніп
Естіген қазақ қабарын.
Дұшпаныңа тірелген,
Айналайын әкеке-ай,
Аумайтын еді табаның.
Бір күндерде әке-кем
Арғымақ бедеу байлаған,
Болатын шарға қайраған,
Наурызым, Сыпсың-екеу су.
Жағалап көшіп жайлаған.
Ауылдың сыртын шаңдатып,
Торлантып бие байлаған.
Орданың ішін қоршатып,
Тең азамат жинаған.
Күнде жиын, күнде той,
Дастарқанын жыймаған
Мәжіліске мәз болып,
Тарқатуға қимаған.
Осындай қайран әке-кем
Азғана күн дүниеде
Маңдайыма сыймаған.

Қалай десе жарасар,
Әке-кемдей сындарға?
Нашар туған үш бала,
Қайғынды аштым тыңдарға.
Көлеңкелі дарағым,
Құламаса, мін бар ма?
Темір қанат балапан
Ұша алмай қалса, сын бар ма?

Айағым салып қойнына,
Асылатын мойнына,
Әке-кем келер күн бар ма?
Жолы қиын біздерге
Ата менен ананың,
Қандай болып өтеді
Атасыз күні баланың?
Қазынасын күтелік
Жаратушы алланың.
Ташмұқамбет Ақымет,
Тілегін қатты тілейік
Қадірлі екі ағаның.
Руқы қолдап, жар болғай
Бұрынғы өткен бабаның!
Ерназар, Бекет, Ғабдолла,
Бірің – өңір, бірің – бой,
Алтын да сауыт жағаның.
Береке, бірлік деген бар,
Айналайын ағалар,
Болғайды мұның қабарың.
Ортаңда қалған үш анаң,
Қайтара көрме назарын.
Ақыл салып әжеме,
Айналайын әке-кем,
Сақтаушы еді ажарын.
Басып кеткен зіңді
Енді қайдан табамын?!
Бір кеткен соң қабар жоқ,
Зарлай, зарлай барамын.
Жаннаттан болып қорының,
Ұжмақтың ашқай шарабын.
Қысқартайын, қош енді,
Мұқтасар айлап тамамын,
Азырақ сабыр етсеңіз,
Үлкен-кіші, ағалар!
Көңіліміз ойран, көзде жас,
Қайғылы қасірет сана бар.
Мұндай жолдың қабарын
Ақылды бектер шамалар:
Алладан тағдыр-ажалды, оқ,

Біздерде мұндай жара бар.
Жақсылар көңіл жұбатса,
Қайғыны дәру жағалар.
Жылады деп сөкпеңіз,
Жұрт иесі ағалар?
Арыстан туған әке-кем,
Салтанатын асырып,
Достарын қашан аралар?
Елестейді көзіме
Қалың топқа кіргендей.
Сағынамын достарын,
Мәжілісінде жүргендей,
Өрбігеді көңілім,
Сіздермен еріп келгендей.
Қатарланған жорғадан
Сүйгенін тандап мінгендей.
Алтан қынап ақ алмас
Беліне байлап ілгендей,
Арқауы таза ақ жібек,
Жағадан ұстап кигендей.
Біздерге туар қайда
Арыстан туған әке-кем
Маңдайымнан сүйгендей?
Қанатын тосып қақпалап,
Шырағым деп күлгендей?
Мезгілің болды-ау, әеке,
Қайырылып қабар білгендей.
Күн болар ма біздерге
Көзін жасын игендей?
Келмес те болсаң, әеке,
Өзегім отқа күйгендей.
Дауысы болмай кезеулі оқ
Кешегі менің әке-кем
Айнасы еді елінің.
Ит жүгіріп, құс салса,
Көркі еді екі көлінің.
Тойаты қанған сұңқардай
Базары еді бегінің.
Бәрі қасірет біздерге

Жүріп, тұрған жерінің.
Қайғынды тастап артыңа,
Қайрылмастай көріндің.
Опасы жоқ дүние-ай,
Бекер екен сенімің.
Қарашаның қаны әкем,
Бұқараның бегі әкем.
Көлеңкесі күндік жер
Асқар тауға тең әкем.
Қол айағын жимаған.
Етек-жеңіл мол әкем.
Мұнарланған сеңгірдей
Дұшпандарға бел әкем.
Құрағы көктеп, гүлденген
Айдын да шалқар көл әкем.
Қыйадан дұшпан табылса,
Жасқанбайтын ер әкем,
Достарға ауыр жүк түссе,
Қатарланған нар әкем.
Көрген түстей біз болдық:
Осы ма екен, ұйада
Былтырғы жылы бар әкем,
Келмесіне көз жетті.
Жанаттан болғай талабың,
Ашық та болғай жауабың.
Нұрға толғай қабырың,
Жоғары ұшқай сауабың.
Үмбетім деп Мұқамбет,
Шапағат еткей назарын.
Әулиелер жар болып,
Ұжмақтың ашқай шарабын.
Он екі имам, шадиар
Артылдырғай қадамын.
Дұғасын қабыл алғайсың,
Артыңда ізгі баласының.
Айта берсем, сөз көп-ті,
Дүниеден қайтпай кім кетті?
Дұғадан жоқтап жақсылар,
Бағышла аyet қыламын.

9. ТӨЛЕБАЙДЫ КЕЛІНІНІҢ ЖОҚТАУЫ

Рұқсат болса азырақ
Отырған достар, ағадан;
Өлімге мирас жыламақ.
Бұрынғы өткен бабадан.
Ажал ортақ әмбаға,
Атамыз Адам, Қауадан;
Пәндасына үкімет
Рақымы күшті Алладан;
Бағасы қымбат ата-екем,
Мысалында шәйіттің
Рақылат етті дүниадан;
Қайырылып қабар алмады
Айғайын туған баладан.
Белгілі бекзат бел асты,
Табылмас достар шамадан.
Ертеңді-кеш зарлатып,
Қайғысы асты қападан.
Ордалы куда сын бар ма
Басшысынан адасқан?
Ата-екем келер күн бар ма
Талай тауға таласқан?
Алтында қылыш ай-балта
Асынса, ерге жарасқан.
Қалық иесі қандардан
Қайулы сағат жол ашқан.
Жан қуанған біз түгіл,
Жақсылар іздеп жанасқан.
Ай басқандай іс болып,
Бізге түсті қара аспан.
Айырылса, кімдер қайғырмас,
Жұрт иесі манаптан?
Тасқа салса қайтпаған
Адасты жұртым болаттан.
Қыйадан ілген қыран құс
Қайырылды ұшар қанаттан.

Ата-екемдей ер қайда?
Аузына жұртты қаратқан,
Сақилығын жүргізіп,
Алдынан кеңес таратқан.
Белгілі жұрттың бектері
Кездесті әрбір тараптан.
Қатарынан Құдайым
Тұлғасын артық жаратқан.
Көрген түстей айырылды
Көлеңкелі дарақтан.
Тойған марал секілді,
Таудан аққан бұлақтан,
Ағасы елдің ата-екем,
Бұл сапарды ұнатқан.
Ағайын, туған әулетін
Қайғыға қамап жылатқан.
Сайранға жаққан панардай
Айрылды қалқы шырақтан.

10. ТӨЛЕБАЙДЫҢ ЖАМАҒАТЫНЫҢ ЖОҚТАУЫ

Кешегі менің бегімнің
Бір азғана дастаны.
Жылады деп сөкпеңіз,
Жиылып келген достары
Алтын да кеудем жер болды
Үстімді тұман басқалы.
Ертеңді – кеш зарлаймын
Көңілімді ашқалы.
Күнде қызық, күнде той,
Мәжіліс еді басқаны.
Құлақ естіп, көз көрген
Жүргізді бір нұсқаны.
Тоғыз орда тіктіріп,
Толтырып асыл жинаған.
Тоқсан қонақ келсе де,
Асып – саспай сыйлаған.
Сапырулы қымыз, салқын үй,
Мәжілісін тыймаған.
Ит жүгіртіп, құс салып,
Қыйға бедеу қинаған.
Құмай тазы, қыран құс
Көзінен таса қылмаған.
Күнінде тойат алдырмай,
Сағат көңілі тынбаған.
Осынша дәуір үстінде
Күн шығарып тұрмаған.
Бес уақыт намаздан
Тоқталып мойын бұрмаған,
Шалғынсыз жерге қонбаған.
Төрт түлік малын өгізіп,
Күншілік жерді шарлаған.
Тоғыз қатар орданы
Тоқсан нарға қомдаған.
Айыр өркеш атанға
Айағымды салмаған.

Үш пәуеске тройке
Тоғыз атқа парлаған.
Балапан ерткен қаздай ғып,
Көзінен таса қылмаған.
Миуасы піскен дарақтай
Құдайым артын аңдаған.
Толысып тұрған күнінде
Шын сапарға жолдаған.
Ұлың мен қызың артыңда,
Әке-кем деп зарлаған.
Қадам басқан ізінді
Басқа жанға қимаған.
Азғана күн дәуірім
Маңдайыма сыймаған.
Арыстанымнан айырылып,
Тарқады базар басымнан.
Алланың артқан ауыр жүк,
Орнады мұндай жасымнан.
Алтын да тұғыр ақ сұңқар
Ұшырдым жұртым, қасымнан,
Орын алған сұлтаным
Әр таптағы асылдан,
Жанған да отқа күйемін
Құрдасын көріп бегімнің
Қыйадан іздеп қосылған.
Сіздермен бірге келер деп,
Күтуші ем қабар досыңнан.
Балалы арқар баурайды
Мезгілсіз оққа тосылған.
Артында қалып қайғырдым,
Жөнеліп керуен асудан.
Көрген түстей дәуірім
Жана түсіп басылған.
Бастан жақты айырған
Әмірі күшті Алланың
Қайғысына жанғаным.
Арыстанының тұсында

Бітіп еді арманым.
Бұл дүниенің құрметін
Көрсетіп еді күн жалым.
Күннен күнге күн өтіп,
Қызығына қанбадым.
Қолымнан топты тарқатып,
Адасып мұндай зарладым.
Жаралы Құдай ыңыранып,
Артында жылай қалғаным.
Адастырған опасыз
Дүние, сенің жалғаның.
Заманыңда бегімнің
Дәуірлеп тасып – толғаным.
Кеңесін қолдан өткіздім
Қатарланған орданың.
Жылама деп айтады
Өсиеті молданың
Бұрын сонды ажалдан
Қалары жоқ бәденің.
Қосқанынша Құдайым,
Қош аман бол, алғаным.
Ризалықпен күтелік
Құдайдың басқа салғанын.
Нұрға толып қабірің,
Жолдас болсын иманың,
Қызыр болсын мейманың.
Қадірің өтіп күн сайын,
Көзімнің жасын тыймадым¹⁵.

¹⁵ Төлебайдың жоқтауын шығарған Қарпық ақын. Үмбетейден Таңбай мен Қасқатай бір туысқан. Таңбайдан Шошақ, онан – Байтұрсын, онан – ақын Ақымет; Қасқабайдан – Қожырбай, онан – Шолак, онан – ақын Қарпық.

11. ӘЙЕКЕ

Әуелі Құдай, Пайғамбар!
Екінші сөзім Мұқамбет.
Еңбекті басқа бір өлім
Мұқамбетке болса үмбет.
Жылады деп сөкпеңіз;
Жиылып келген әлеумет!
Ақырын Құдай бермесе,
Орнады бізге бір нәубет.
Ағайын, бізден қабар ал
Әуезім – жалын, ішім – дерт.
Қарадан шығып қан болса,
Бекер екен үкімет.
Үкіметі құрысын.
Тартқызып кетті қасірет.
Өлімі құрысын!

Өрт екен.
Өзекке түскен дерт екен.
Өртенеді өзегім,
Өртетпейін десем де,
Мезгілсіз келді кезегім...
Әуелеп ұшқан сұңқардай
Білінбей кетті дерегің.
Бір бізге емес, бар еді
Орта жүзге керегің.
Көлеңкелеп отырған.
Құлады, қалқым терегім.
Бұл күндегі адамнан
Артық тұрған ер едің.
Ай батқандай қылдың да
Адастырып жөнелдің.
Артында қалған көп жұртың
Иесіз қалар демедің.
Ақылың көп болса да,
Азғана болды көмегің.
Ішіне сыймай, қабынды

Қайратың мен өнерің.
Өрге жүзген на андай
Өнеріңнен не көрдің?
Ақырында ажалға
Қайратың болды себебің.
Айналайын әкежан,
Қараның болдың қанындай.
Қарайғанды ықтаттың
Қамысқа түскен жалындай.
Орта жүздің көркі едің
Қоңыраулы бұйра нарындай.
Ағайынды жинадың
Алпыс үйлі ауылдай.
Орынды болдың орасан
Мың жылқының қауындай.
Көпке пайдаң көп тиді
Көктемдегі жауындай.
Жерілмей қалды жеңсігің
Жаңа піскен қауындай.
Көре алмай қалдым өтерде,
Елестеп кетің сағымдай.
Өте шықты сұм заман
Бәйге атының шаңындай.
Адыра қалды ақ ордан
Иесіз қалған ауылдай.
Көріне келген бәледен
Көрінбей келген қиын екен,
Қайратыңды күндедің-ау!
Артықша жауы біз бе екен?
Осыншама не ғылып,
Құдайдан күдер үзді екен?
Ауылда жатып есіттім,
Сейсенбі күні атылды.
Атылғаннан екен ғой
Жанға бір жара батулы.
Сыр бермеді шошыр деп,
Бала-шаға, қатынды.
Жолекке келген жерінде,

Аттандырдық батырды.
Арыздасып кетпедің,
Шақырып алып қалқынды.
Айта алмай кеттік арманда
Өсиет нама нақылды.
Ағайынның азбайтын
Айтпай кеттің ақылды.
Үкіметпенен өткіздік
Бес күн жалға ғапылды.
Артықша тудың анадан
Ай мүйізді қошқардай.
Қақарланып келгенде
Қоршаған бұлт аспандай.
Қайратың болды көкежан,
Рүстем мен Дастандай.
Сақилығың бар еді
Байазит пен Бостандай,
Емелетке белді байладың
Құданың шері Арыстандай.
Әділдігін бар еді
Әзіреті Омар, Оспандай.
Үлгіменен сөз айттың,
Тәпсірден шыққан дастандай.
Құрама жиып, ел еттің,
Еспенің көзін ашқандай.
Артықша Құдай бақ берді,
Қарадан шығып тасқандай.
Жасаған, саған не жаздым,
Тасқанымда басқандай?!
Айналайын көкежан,
Алтынан соққан табақтай,
Орта жүздің ішінде
Опалы сеңгір қабақтай.
Елде тентек қоймадың
Жайынан қашқан шабықтай.
Көкежан, сенен айырылдым
Көлеңкелі дарықтай!
Арбаның дауысы шыққан соң,

Көңілім тұрды ұнатпай.
Ішім жаман мұздады.
Бөрі көрген ылақтай.
Тап Жолекке келгенде,
Жан тапсырады ұзатпай.
Бұйрық болды Алладан,
Сәскелік жерге шыдатпай.
Намаздыгер шағында,
Дауысы шықты арбаның.
Бір ауыз сөзін естімей,
Артықша болды арманым.
Ой, бауырым, деп ат қойып,
Күңіреніп кетті жан-жағым.
Мен сорлы қайдан білейін,
Жыйылған екен аймағым.
Ылажым бар ма, қайтейін!
Қабары күшті Алланың.
Жан үшін дем айналсам,
Болар ма еді қайраның?!
Ауылға дейін ат болды.
Абдолдың¹⁶ берген арбасы,
Қазақтан бетер қайырымды,
Бөлек де болса таңбасы.
Әшір менен Тәшімнің
Таусылған екен қайласы.
Қабар таббай қарсы ұрды,
Інісі мен ағасы.
Үске досы кез келді,
Үзеңгі өңкей жолдасы.
Садағасы кетейін.
Жұрттың тиді пайдасы –
Сүйегін үйден шығарды,
Жиналып, қайым, қарындасы.
Сәрсенбі күні сәскеде,
Жерге тиді жамбасы.
Кешке таман болғанда,
Аға-екем келді сүйектен.

¹⁶ Ауылға дейін Әйкеңнің сүйегін алып келуге Абдол деген ноғай арбасын берген.

Өкпемді баспай өксітіп,
Қабынтып кетті жүректен.
Ойымда бар ма өлер деп,
Оқ тигенде білектен?
Сыр бермей кетті жан көкем,
Жан шыққанша иектен.
Бар көргенім сол екен,
Бір күн үйге түнеткен.
Арыстандай екен ғой
Жарасы құрғыр жүдеткен.
Жөлекке келген жерінде,
Жарадан ақты қызыл қан.
Күдіреті Құдайының
Алпыс екі алуан.
Ақыры мұндай боларын
Ақылменен таныған.
Үйдің ішін көре алмай,
Арманда болып берді жан.
Ағайынды көргелі
Шыққан екен қаладан,
Мүддесіне жете алмай,
Арманда кетті даладан.
Балдағы алтын Зұлпұқар
Шаппай сынды сағадан,
Қарадан қан, қарғадан
Сұңқар туған көкежан.
Солқылдағым, сүйірігім,
Қанатым, жалым, құйрығым,
Керме иығым, келбетім,
Кемеңгерім, тұйғыным,
Ұсынса қол жеткісіз
Ұстын болған түндігім.
Қарадан туып қан болып,
Тұлпардан туған дүлділім.
Орта жүзден орасан
Ойқастап озған жүйрігім.
Қылау салмай қырғында,
Жеткізді Құдай бұйрығын.

Ағайыннан айырылған
Мүсәпір болған мұңдығым!
Кешегі менің жан көкем
Елестейді алдымда-ай.
Емін-еркін көре алмай,
Арманда болып қалдым ба-ай?!
Сәлем депті кетерде
Аты ағайын арғынға-ай.
Зарлатып кеттің қайтейін,
Ертедегі Тарғындай.
Көп жасар ма екен деуші едім,
Жолдасынан айырылмай.
Ертелі-кешті зарлаймын,
Көзімнің жасы жаңбырдай.
Сарының қалды басылмай,
Таудан аққан қарғындай.
Айналайын көкежан,
Суырылып топтан сөйлеген.
Жүйесін тауып айтқан соң,
Бетіне ешкім келмеген.
Басып озған жүйріктей,
Сөйлеген сайын өрлеген.
Арғымақ мініп, ат жиып,
Ақырға байлап жемдеген.
Өз дегені болмаса,
Дұшпанға теңдік бермеген.
Аз ғана күн орта жүз
Адасқанын жөндеген.
Қошқар туған қозыдай,
Келбет, бар ма келмеген?
Кешегі қойдай шуладық,
Тілеуді Құдай бермеген.
Арман болды мен сорға
Өз көзіммен көрмеген.
Көре алмай қалып көкемді,
Шыбыным жүр өлмеген.
Көкежан, сіздей еш пенде
Қарадан шығып қан болмас.

Енді сіздей басқа адам
Айырдан туып нар болмас.
Бойлап біткен қарағай
Бойағанмен тал болмас,
Ішім толды зақарға,
Ішкенменен бал болмас.
Қазаға амал жоқ екен.
Қайғырғанмен қарындас,
Енді бізден пайда жоқ,
Иманың болсын жан жолдас
Ағайын-туған, құлақ сал,
Көке-екемнің дастаны
Мен бір дастан бастайын,
Жат етіп, Жаппар патсаны.
Біз түгіл өткен дүниеден
Құдайдың сүйген достары –
Әбубәкір, Ғали мен
Әзірет, Ғұмар, Ғұсманы.
Қаққа пенде болған соң,
Өлімнен бар ма қашқаны?
Сіздерге шағып, жылайын,
Өксігімді басқалы.
Жалған деп ешкім айта алмас
Орта жүзден асқаны.
Артықша туған жан көкем,
Жоқтаусыз неғып тастайын?
Жоқтамайын десем де,
Жоғалды алтын, ақ сақа.
Бес күн жалған сұм дүние
Болар ма мұнша би опа?
Біз түгіл, өтті дүниеден
Құдайдың досы Мұстапа,
Ғайып ерен, қырық шілтен,
Ойсыл қара, зеңгі ата.
Жаны ашыған ағайын,
Дұғадан жоқтап, қыл бата.
Жан көкемнен айырылып,
Көңілім болды көп қапа.

Болмас жерде дақ салып,
Тарттырдың Құдай бір жапа.
Өлген үшін өлмек жоқ,
Жүреміз де айта-айта.
Жел аударған қаңбақтай,
Желкені қалып, көл кетті.
Адыра қалған адырдай,
Өзені қалып, ел кетті.
Мың қойымның ішінде
Көк қасқа қошқар келбетті
Өлгеннен соң көкежан,
Қадірің жұртқа енді өтті.
Ағасынан айырып,
Арғынды Құдай еңіретті.
Ажалға сабыр жоқ екен,
Ақырын берсін әлбетті.
Жыламай неғып тұрайын,
Мезгілсіз салды нәубетті.
Ағаш атқа мінген соң,
Келмесіне көз жетті.
Ауылдан кеттің аттанып,
Барғалы, көке қалаға-ай.
Қалада жатып, жолықтың
Ажалға біткен жараға-ай.
Қанша кінә тапты екен
Өлімге қиып атқандай?
Арманда кеттің, жан көке.
Қарауыл қойып, сақтанбай.
Атасы бөлек нәкіс деп,
Сартты ұстадың жалаға-ай,
Айтар сөзге кемшілік.
Дұшпанға қалдың табаға-ай.
Алдында жүріп армансыз,
Болмай бір қалдым садаға-ай.
Арманда кеттің, қайтейін,
Ойбай, көке, жаным-ай.
Алды – артында боламады

Қанат, құйрық – жалың-ай,
Жалғыз жүріп, жұрт алдың
Күш атасын танымай.
Айтiлеу болса қартайды,
Тұрғыдан қалған жабыдай.
Аға деп арқа сүйеуге,
Арқада жатыр Ағыбай,
Қарайған қазақ ықтауы
Боранға соққан шалыдай.
Орта жүздің баласы
Тiлеулес болды жабыла-ай.
Турадан құрық салған соң,
Болмады себеп тарыдай.
Жан көкемнің заманы
Келер ме екен тағы да-ай?
Енді түсті есіме
Ағайынның көптігі.
Әттең, дүние, аздықтың
Болады екен сепкілі.
Қанша жерге шыдасын
Бір басынын екпіні?
Арманда қылып, көкежан,
Кеттің тастап, қайтейін,
Қаракесек шектіні
Енді сізге не пайда
Қаракесек, Тоқадан?
Табылғанда бөз артық
Таңдап киген торқадан.
Ағайысып айтайын
От шыққанға ортадан.
Ауылдас болып отырмын,
Шын әруақтан қорқамын.
Арғын Қыпшақ – аты егіз,
Жақын едің өзге елден.
Көріне көңілім қалған жоқ,
Ағайыным, сендерден.
Өскенбай мен Жүзекем

Жолдасы келді көз көрген.
Жан көкемнен айрылдым
Азды көпке теңгерген.
Көрдің бе деп сұраймын
Кеткен менен келгеннен.
Бұрынғыдан, соңғыдан
Бар ма екен келген өлгеннен?
Бір кеткен соң, көкемнің
Келмесін қайдан білейік?
Бізді сөйтіп шулатпай,
Келе ме деп жүр едік.
Келмейді деп қалық айтса,
Енді күдер үзейік.
Тәңірі алдына барғанда,
Иманын бер деп тілейік.
Қаңлыбайдың Бектасы
Қаладағы жолдасың, –
Жолдасыңнан айырылып,
Неғып бір жаттың, жолбарысым?
Себеп болды ажалға
Құмалақтай қорғасын,
Кәлима – көптің баласы,
Ағайын біздің болмасын.
Өткен заман басыма
Енді неғып орнасын?
Қажыбайдың баласы
Досың еді Тоқпамбет.
Сүйіп болған бір құдаң
Алшынбай менен Есембет,
Ердің көзі кетті деп,
Әруаққа болма шет.
Бір сүйінішім сендердің,
Маңдайымнан сипап кет.
Жетімдігі құрысын.
Ішім тола жанған өрт¹⁷

¹⁷ Бұдабай ақын шығарған. Түркістан жағыныкі. Әйекеңнің руы Шұбыртпалы.

12. ҚЫЗДЫҢ ЖОҚТАУЫ

(Қырғызда қыздардың қошогы)

Кередегі ышкындай
Кейіпінді айтамын!
Кеп сөйлесіп келгенде,
Ептігіңді айтамын!
Тоғайдағы қорыстай
Қызылыңды айтамын.
Суға өскен шыбықтай,
Ұзыныңды айтамын.
Қабакта бардүр, қыздар-ай,
Қара баршын ұйасы.
Қақырда бардүр, қыздар-ай,
Кескен тастық қыйасы.
Айда менің ақ нарым,
Шашы қысқа тұл нарым.
Қоқандықта шілгірім,
Қожа тікен мәбірім.
Мергеленде басарым,
Барса құмар жасарым.
Айда менің ақ нарым,
Шашы қысқа тұл нарым,
Күлмүш күш мүшүрүм
Шашы қысқа тұл Нарым¹⁸.

¹⁸ В.В.Радловтан.

13. ӘБЖАН

(Қыздың күйеуін жоқтағаны)

Өлім менің ойбайым,
Істі салған Құдайым.
Қара бір шашым жайайын,
Жайайын да жыйайын.
 Қыналы бармақ, жез тырнақ,
 Күнде қанға бойайын.
 Албыраған ақша бет,
 Сүйегіне тойайын!

Мойылдаған қара көз,
Жаспенен оны ойайын!
Алшандап жүрген жас төрем,
Орныңа кімді қойайын!
 Өркешта өркеш, өркеш тау,
 Бауыры толған көк бас тау.
 Көп ішінде қиын да екен
 Жалғыз енді сөз бастау.

Бастамасқа шарам не?
Басыма салған қарам не?
Мен жыламай кім жатыр?
Бетімдегі жарам не?
 Боғастың бойын өрт алды.
 Жүректің басын дерт алды.
 Он жеті жасар Әбіжен
 Қорасан деген дерт алды!

Асылда кәусар болатым!
Ұшайын десем – қанатым!
Әке-кем қосқан қосақтан
Айырды Жаббар Құдайым!
 Алты атанға жүк арттым,
 Ала арқанмен бек тарттым.
 Алдынан жүрмес әке-кем,
 Құшақтап тұрып сөз қаттым!

Арғымақ үйірін сағынса,
Артқы айағын қағынар.
Алғаның бей-бақ сағынса,
Қаннан ендік жағынар¹⁹.

¹⁹ В.В.Радловтан. Тарбағатай Шығыс аймағындағы Найман шығарған.

14. БАЛҚЫН ҚЫЗДЫҢ ЖОҚТАУЫ

(Шешесінің жоқтағаны)

Ақ ешкі келе жатыр ұлағына,
Сүт берген үрпегінен шұнағына.
Қосылып, кел, екеуміз зарланайық,
Алланың тиер ме екен құлағына?!

Тапқаны ақ ешкінің екі ұлақ,
Біреуі ұлағының салпаң құлақ.
Ақ ешкі жерге қара, көдеңді же,
Табарсың, есен болсаң, тағы ұлақ.

Ақ ешкі, сен де мұңды, мен де мұңды,
Жаратты бір жаратқан бесеу сұмды.
Ақ ешкі жерге қара, көдеңді же,
Құдайым берер ме екен бізге тұйақ?!

Бойынан Досыкенің ел өтеді,
Шапаннан жалаң қабат жел өтеді.
Сығыр-ай! Мен зарламай кім зарласын?
Балқынның енді маған күні өтеді.

Досыкенің бауыры жалғыз тамды.
Аймай бар Құдайым жалғызды алды.
Елу беске келгенде сұмырай бетім,
Жалғызынан айырылып, аңырап қалды.²⁰

²⁰ В.В.Радловтан.

15. БАЙЖІГІТ МҰРАТ

(Қатыны жоқтаған)

Бисмилла сөзден бастайын,
Асығыс айтып саспайын.
Бұлаңдап жүрген бағланым,
Қысқа болды-ау өмірің
Айаққа құйған астайын.
Құдай қосқан қосағың
Зарлап қалды жастайын.
Бес атаның баласы.
Мына бір сөзге қарашы,
Сенген жоқсың кеткен соң,
Кімге сеніп жүрсіңдер?
Алыстап бара жатыр ғой
Ағайынның арасы.
Артықша туған арыстаным,
Мақшарда біткей жарасы.

Әуедегі жұлдызым,
Су ішінде құндызым,
Ай қасында шолпаным
Қан қасында сұлтаным,
Суытып қойған тұлпарым,
Тұғырдағы сұңқарым,
Ақ бөкендей Ер далым,
Көзіне киген жырғалым.
Төрге шықса төбедей,
Төбеге шықса – төредей,
Сарғайа кел шақырсам,
Келер ме екен Құрмалым?!

Тарбағатай, Алатау
Ауасындай бел еді,
Көз жеткізсіз даридай
Айдыны терең, мол еді.
Садаққа салған саржа оқ
Жебесіндей ер еді.

Садаққа салған саржа сым
Тартпай да шаппай бүлінді.
Жаумай да шашпай, жараңдар,
Басыма тұман ілінді!

Бір мен емес жылаған,
Қадірің жұртқа білінді.
Бес Байыстың баласы,
Тағы мына бір сөзге қарашы:

«Қос қалқаң қалды артыңда,
Көзіңнің ағы менен қарасы.
Нағашың сенің Шайанбай,
Қайын атаң аты Байанбай.
Бес атаның қамқоры,
Өзің сапар шеккен соң
Жұртына тығыр тайанды-ай!

Аңырап қалды артыңда
Таңдап алған зайыбың.
Байжігіттің ішінде
Байанбай еді қайының.
Алтыннан ер бойатып.
Жібектен таққан айылын.
Жылаудан, жұртым, пайда жоқ,
Артының берсін қайырын.

Бас, бас, өлім, бас, өлім!
Бәрін де алған осы өлім!
Арғын, найман жыйылса,
Суырыла шыққан көсемім!
Жыладың деп сөкпеңдер,
Қанеки, менің есемім?!²¹

²¹ Мұрат Тарбағатайдағы найман елі ішінікі. Өлгеніне 60-70 жыл болған.

16. ЫСМАЙЫЛ ҚАН

(Қанымы Кунжанның жоқтағаны)

Бісмиллә деп бастайын,
Асылық сөзді қоспайын.
Құдай бір басқа салған соң,
Ерегісіп, саспайын.
Жылады деп сөкпеңіз,
Әлем білген өрімді
Жоқтаусыз қайтіп тастайтын?!
Мен жыламай, қайтейін,
Отыз жастың ішінде
Жесірде қалдым жастайын.
Кешегі менің Көкжалым
Әруақ қонған жасынан
Мың сан кісі жау келсе,
Жолдасын бермес қасынан.
Қарамаңдай қан еді.
Ақылды туған асылдан.
Асылдығының белгісі –
Орын алған бабасы
Қазіреттің қасынан.
Арғымақ тұлпар жайлаған,
Ақ сұңқар салып, байлаған.
Мың сан кісі жау келсе,
Алдына салып айдаған.
Айтқаны екі болмаған.
Атының басын бұрмаған.
Айдынын бір көрген жау
Алдына қарсы тұрмаған.
Арманда өткен шырағым
Жеңіл де болсын сұрағың.
Әулие, пірлер медет қып,
Бейітте болсын тұрағын.
Толы бір топқа кіргенде,
Шоқтығы шығып сөйлеген,
Әділдігі сонша еді –
Адамзаттың баласын

Өз ұлындай көздеген.
Ер құнына даулы боп,
Екі ұдай боп ел сасса,
Жақсы сөзбен жөндеген.
Өз ақылы болмаса,
Бөтен сөзге көнбеген.
Науқастанып кегенде,
Жұрт сарылып тіледі.
Тілегін Жаббар бермеген,
Көзінің жасын көрмеген.
Бізден бұрын өтіпті
Жүз жиырма төрт мың Пайғамбар,
Отыз үш мың патшалар.
Оларда бар ма өлмеген ?
Уа, дариға! Көнерміз,
Құдіреттің ісіне
Пендесі бар ма көнбеген ?!
Гауқардан соққан ел жұртым,
Қанатым менің қайырылды.
Жүрегіме дақ түсіп,
Жасық пышақтай қайрылды.
Асылзада сұңқарым,
Өлгеніңді есігіп,
Адамзат бәрі қайғырды.
Тағдырды Құдай тез беріп,
Отыз жасқа келгенде,
Айбатымнан айырды.
Қақарына мінгенде,
Шын ашуы келгенде,
Тілмаш құрлы көрмеген
Дуан басы майырды.
Не қылсада еркі бар
Құдіреті үлкен жаратқан.
Қадамың тайды шырағым,
Сүйіп мінген қара аттан,
Тағдырды Құдай тез беріп,
Ел сорына кез келіп,
Айрылдым, жұртым, Қарақтан!

Мырзалығы сонша еді –
Ғаріп менен қасірге
Барлық малын таратқан,
Енді мұндай жан тумас
Бөкей, Тәуке, Барақтан.
Тумай сөзге ілініп,
Ақ патшаға білініп,
Жастайынан шен алған,
Шапаны келген сенаттан.
Ақылымен ел алған,
Басшыға қалқы сайлаған,
Ешкімге сөзін бермеген,
Дұшпаннан қорлық көрмеген.
Жасынан-ақ әруағы
Күннен күнге өрлеген.
Замана жаман күнінде
Азғана күн жүрмеді.
Ырысы қайтқан жұртының
Көзінің жасын көрмеді.
Кешегі менің бекзатым
Бесінде мектеп оқыған.
Алтыда ақыл тоқтаған.
Жетісіне келгенде,
Жетпіс жерден дін сұрап,
Құдықтай көзін шұқыған.
Сегізіне келгенде
Сергердіге бас болған.
Тоғызына келгенде,
Толған айдай балқыған.
Тоғыздан онға келген соң,
Дәулеті көлдей шалқыған.
Он біріне келгенде
Ақылы асты қалқынан.
Он екіге келгенде,
Құрбы өтпеді нарқынан.
Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,

Салиқалы би болды.
Миуасы алтын шынарым!
Шынардай ағаш түбінен
Құдіретсіз сынар ма?
Қалық иесі тұрмады,
Жоқтамай көңілім тынар ма?
Көруге жұрты құмар-ды.
Пайғамбар сынды асылды.
Жайнап та жүрген бекзатым,
Су сепкендей басылды.
Алдыңнан Құдай жарылқап,
Бейіштің есігі ашылғай!
Періштелер жолдас боп,
Көр қыздары қосылғай!
Қоры ғылмат қызымет қып,
Түрлі нығымет шашылғай!
Келбетіңді қайтейін
Гауқар, жақұт тасындай!
Күнәйіңді кешсін деп,
Ысқат беріп отырмын
Отыздағы жасыңды-ай!
Кімге тастап кеттіңіз
Қара Айтымбет еліңді?!
Дүниеден еркем өткен соң,
Қусырды жаман белімді.
Құдайдың өзі суалтты
Айдай шалқар көлімді.
Бұл барғаннан келмесең,
Бейіш барсаң – орын ал.
Қордың қызы жолықса,
Бірін көр де, бірін ал,
Артыңда қалған ел жұртың,
Бала-шаға ойыңа ал.
Ұмытпа ойға алсаңыз,
Қыйаметте жолығар.
Бісімілла деп сөз айтқан
Шырағымда иман бар.

Сұм дүние, сағым боларсың,
Баршаны жалмап тынарсың.
Жылтырайсың быртыңнан,
Өртенген ішің шынарсың!
Абайлатпай адамға
Ақыр бір күн құларсың!
Кешегі кеткен арыстан,
Қайткенде естен шығарсың?!
Сөзімнің басы бисмилла,
Бісмилласыз іс қылма,
Құдірет салды-ау құрығын
Айдынды туған арыстанға.
Керуен көшсе – жол қалар,
Өткен дәурен сол қалар.
Қанаты сынса сұңқардың,
Қайраты болмас қарға алар.
Қапасы қатты дүние-ай!
Көзімнің жасы сорғалар!
Сұм дүние-ай, қазір көшесің,
Өткіздің ердің нешесін.
Бес күндей қызық көрсетіп,
Аларсыз ақыр есесін.
Біреудің алып баласын.
Жылатып қойдың шешесін.
Жетім қылдың жасында,
Біреудің алып әкесін.
Тыңдаңыздар, жақсылар,
Әуел сөздің басынан,
Өлім жақын адамның
Көзі менен қасынан.
Ешкім жақын болған жоқ
Ол Мұқамбет досынан.
Сол ерді де зарлатқан,
Жалғызын алып жасынан.
Ойласаңдар, ағайын,
Жаман іс бар ма осыдан?!
Мұң тыңдаған, ағайын!

Мұңымды айтып шағайын.
Кешегі жүрген арыстанды
Қай жақтан іздеп табайын?
Әуелі Құдай, бісмілла,
Жат етейін рақымнан!
Біздей зарлап өткен жоқ
Бұрынғыда неше жан?!
Неше бек өткен, неше қан,
Бұрынғы өткен пайғамбар,
Бәрі өлімге болды тәм.
Бар кісіге жарасар
Өлімге де қылған сән.
Күні-түні зарланып,
Қарлығып тұр біздің ән.
Жапырағы алтын шынарым,
Жалын тимей сынар ма?
Оңмен аққан дариа.
Теріс айналдып тынар ма?
Асылмаған жан бар ма?
Кешегі алтын шынарға?
Дабысына асық боп
Кім келмеген бұларға?
Алдырдым, қалқым, қайтейін,
Алтын сапты найзамды!
Жер ошақтай тесік жер
Жұтып салды дариамды.
Өзім деген кісіге
Қылушы еді қайратты.
Қысылған жерде жол тауып,
Тигіздің қалыққа пайданды.
Жұрт сандалып сасқанда,
Табушы едің қайланды.
Жайна шықтың жасыңнан
Сексеуілдің шоғындай.
Түскен жерін ұсатқан
Зеңбіректің оғындай.
Талғамай шапқан жүйрігім,

Ашың менен тоғынды-ай
Айрылдың, қалқым, нарыңнан,
Көтерген ауыр қомыңды-ай!
Қайырға шалқар көл еді,
Дұшпанға асқар бел еді.
Қай теңдікке, ағайын,
Жеткізбей кетті қолыңды-ай?!
Сайа салған адамға
Шынарға шыққан бұтақтай.
Айтқан сөзім мәнілі
Ғалымдар жазған кітаптай.
Табынынан озған датқалар,
Таққа мінген патшалар
Таңылмай қалмас табытқа,
Жатқызбас кімді бұл тақтай?!
Қазан соғып құлатты-ау
Қалқымның биік қаласын.
Біреудің алып баласын,
Жылатып қойдың анасын.
Ойлап тұрсаң, сұм өлім
Кімдердің тұтпас жағасын?²²

²² Барак Бөкей – Тәуке – Арыстанбек Ысмайыл қан.

Майор – жаңа зақуннен (1868-нші жылдан) бұрынғы аға сұлтан заманын-да оқыруж-ной піриказда, осы күнгі пырокурордай, орыс төре. Майорлар қасқырдай жегіш, тікендей тигіш, елге аурудай апат болған. Бір майор қазақтың қатынын басып, Ысмайыл қан со майорды қуып, Сібір айдатқан. Соның қатыны алдап қонаққа шақырып, Ысмайыл қанға мішпек су беріп, сонан ер 1867-нші жылы өлген. Күнжан Түркістанда Жолбарыс қанның нәсілінен, шынар, сексеуіл деп жырлағаны содан. Ысмайыл қан бейіті Қарқаралы – Семей жолында, Талды өзені бойында, 40 шақырым Қарқаралыдан бекет жанында.

17. ЕРТОРЫ

Аузына сусын бере алмай,
Басыңа жастық қойа алмай,
Ақ дидарың көре алмай,
Қапыда кеткен дүние-ай!

Серкесіз қойдай ұйлығып,
Кең дүниеміз болды тар!
Естен қалмас сұм қайғы,
Зақар болды татқан нәр!

Жатқан жерің айтайын:
Бабалы тау өң жағы,
Айыр кезең баурайы.
Он жеті кісі жөнелді,
Жеті кісі, жеті ат
Жатқанын жайрап көріпті.

Көкорай шалғын сайдағы,
Бір жерге сүйек жыйа алмай,
Көріп жанын қыйа алмай,
Уезднай, судиа,
Лекір келді сойғалы.

Кәпірдің сойуына болмады,
Шерменде болған сегізді
Бір жолға Құдай қорғады.
Сары алтыннан салмақтым,
Патша ұлындай ардақтым,
Екі кісі бас қосса,
Бір кісідей ардақтым!

Қүдіреті күшті Құдай-ай,
Жас басымнан зарлаттың.
Кәпірге берсін бұл күнін
Біздей де болған бейбақтың.
Бабалы деген құрғыр тау

Жын мен сайтан ұйасы,
Тауындай болды тозақтың!

Аршындай бойлы алғаным.
Марқа қозы сықылды
Құрбыластан бағланым.
Көтермеске ылаж жоқ
Алланың басқап салғанын.

Арғы атамыз би өткен,
Ел тентегін түзеткен.
Арыстандай ате-кем,
Ате-кем, сіздей кім өткен?
Бір қосым ел Амантай,
Бәріне үлгі көрсеткен.
Суық сөз келсе, тұрушы ең
Дұшпанға қарай бір шеттен.

Дәулеті, табы аз ауыл
Ақылменен күнелткен.
Үйде де жатып өлмедің,
Тағдыр жетіп бір дерттен.

Біздің елдің жылқысы
Жау алдынан бұйырды.
Былтыр менен биыл-ды.
Жеті кісі қосшы алып,
Ате-кем қуды қиырды.
Мына жауың күшті деп,
Шошынып тізгін жыйар ма?

Қарусыз қор боп өлді ғой,
Кінә да қойма бұларға.
Жас бейбақ, о қалай деп
Досым келер жылауға.
Дұшпаным келер сынауға.
Адыра қалғыр қара тал
Жарамды бұрауға.

Сынаған дұшпан сынарсың,
Азаматы сонда құласын.
Сұрағаным жоқ еді,
Біздейде болып жыласын.
Ате-кем елдің туындай,
Тазалығы көңілінің
Шарапат кәусар суындай.
Жайдары жайсаң мінезі
Ұжмақта қор қызындай.

Қасында бірге баласы
Сары алтынның буындай,
Асынса белгі жарасқан
Асыл пышақ қынындай.
Бірі қағып, бірі ілген
Аждақаның тіліндей.

Қарысқан сөзге қайраттым,
Қандардың ескі ұлындай!
Қажымайтын, қарағым.
Бұрынғының бетіндей.
Айтып, айтпай немене
Өтіп те кетті көрінбей.

Ақ мақтадай майдағы,
Қызыл гүлдей жайнады.
Алдынан өтпес үлкеннің
Қарсы отырып зарладым.
Күшірлік сөзім бар ма, жұртым?
Риза болып тұрамыз,
Алланың басқа салғанын.²³

23 1880-нші жылы Ерторы бас болып, жау алған жылқысын қуып, сол жаудан сегіз кісі өлген. Айыр кездің Түндік өзенінің бойы. Бошан (Қаз дауысты Қазыбек) жері, Ерторы арғын ішіндегі аз ауыл. Бір-ақ болыс Айғыржал елі. Бура, найман, Ертіс бойында Семиар – Кіпитан қаласына қарама-қарсы Ерторы елінің жайы. Жоқтаған Ерторының екі келіні.

18. ЖОЛДЫБАЙ

Әкекем менің арманда,
Жалғыз жылар жалғанда.
Бармас па едім басына,
Қалқың жиылып барғанда?!
Со жерім жалған болды
Тұйақсыз артың қалғанда.
Тұйақ та болар балаң жоқ.
Өтіп кетті дүние боқ.
Қыс қыстауың бос қалды,
Әкекем менің қона алмай.
Сегізім өлді бір жолда,
Аттанған жолың оңа алмай.
Жесір қатын, жетім қыз
Бір үйде жатыр қайғы жеп.
Арғын, Найман ішінде
Есітпедің мұндай кеп.
Жаумен соғыс салғанда,
Ел-жұртың болды арманда.
Кек алар деп ойладың
Амантайдың көп елі
Артында бай боп қалғанда,
Қырғынды қойдай көрмеді.
Жетім менен жесірге
Ақыл тауып бермеді.
Қойын бағып құлдықтан,
Жауетейдің жандары
Кемеліне келмеді.²⁴

²⁴ Жолдыбай – Ерторының жолдасы. Амантай Жауетей екеуінің руласы. Әкесін жоқтаған жалғыз қызы Гүл-жәмила.

19. ЕСМАҒАМБЕТ

(Қатынының жоқтағаны)

Бісмiллә сөздің басына,
Ағайын келдi қасыма.
Бiр күнгiдей болмаған
Дүние деген осы ма?!
Көңiлден қайғы босатсам,
Келер ме көздің жасына?
Жыламай нағып шыдайын
Кешегi өткен асылға?
Асылым түстi қолымнан,
Қанаттым сынды оңымнан.
Құдай қосқан жайсаңым
Адастырды жолымнан.
Отыз төртке келгенде
Ұйадан ұшты алғаным,
Дүниенiң бiлдiм жалғанын.
Мезгiлсiз келдi кезегiм,
Қызығыңа қанбадым.
Кәлам шарып қат оқып,
Исләм жолын аңдадың.
Жан тәслiм болғанша
Ақылыңнан таңбадың.
Сонда бiлiп, ойладың
Құданың назар салғанын,
Амандаспақ сол күнi
Көңiлде болды арманың.
Амандастың жұртыңмен,
Бұйрығы деп Алланың.
Иманыңды құрметтеп,
Перiште келсiн қабарға.
Артыңда қалған бiр нашар
Издегенмен табар ма?
Кешегi сөнген шамшырақ
Орнына қайтiп жанар ма?
Дәуiрлеп ұшқан бала құс
Тұғырға қайтiп қонар ма?
Дүние дәулет болса да
Алғанымның тұсындай,
Ендi дәурен болар ма?²⁵

²⁵ Қарпық ақын шығарған.

20. ЕРҒАЗЫ

(Қатынының жоқтағаны)

Жылады деп қалайша,
Сөге көрме, жамағат.
Алты ай жүрген жолынан
Келіп еді саламат.
Көрсетерін Құдайының
Білмеді ме ғаламат?
Сабыр тұтып отырып,
Таба алмады рақат,
Сапарланып аттанды
Ырғыз деген қалаға,
Барып пошта саларға,
Не жақсылық, жамандық,
Бір қабарын аларға.
Бастап шыққан жол ма екен
Тура келген ажалға?
Қайырылмастай күн бе екен,
Қатын менен балаға?
Қорғасындай дерт екен.
Көңілдегі санаға?
Жолықпаста мерт пе екен
Елдегі кіші, ағаға?
Отырған жақсы, қабар ал
Біз ғаріптің қалынан.
Өрттей қайнап жанамын
Іште дертім барынан.
Жесір қатын, жас бала
Адасты құба нарынан.
Ғаріпшілік күн болды,
Сұңқарлар ұшқан қолынан.
Ордалы құлан түйсініп,
Болды ма қабар тағынан?
Мен бишара зар еткен
Айырылып сәулет бағынан.
Қырық бір жаста қиылтып,
Оздырмай алды шағынан.
Тарқатайын шерімді,
Рұқсат болса қауымнан.
Сымбаты сұлу сәулеттім.
Кезегі жетті нәубеттің.

Өлі менен тірінің
Арасында меңдеттің.
Адастырып ақылдан,
Жас баланы сенделттің.
Тағдыр да жазса Құдайым,
Табылмаған дауасы.
Аты шықан үш бектің
Тасын еді қанасы.
Дұшпаны сай тең болып,
Орыс, қазақ баласы,
Базынадан басталған
Нақақ еді жаласы.
Кемшілікке шыдамай,
Ұзады істің арасы.
Табылмады әкімнен
Әділдіктің сарасы.
Қоспады ма жақсы Алла,
Ашылмады істің ырасы.
Өткен күзден бер қарай
Қисайып еді жағасы,
Үкіметпен бенде ғып,
Облыс Торғай қаласы.
Тасқа тиіп, мұқады
Арғымақтың тағасы.
Бұлы қымбат манатым,
Мілліондік бағасы.
Ұстаудан шығып келген соң,
Артықша болды қанасы.
Белін шешіп жатпады,
Жалғанның болмай опасы.
Решение жасалып,
Істің болды шатасы,
Есінен кетпей, аһ ұрды
Туысқан, туған ағасы.
Құлағандай көрінді
Жел жағының панасы.
Жазуынан артылып,
Қайда барар бәндесі?²⁶

²⁶ Қарпық ақын шығарған. Ерғазы – Шошақтың баласы, Байтұрсынмен бір туысқан. Байтұрсын Торғайдың ойазын сабап ұсталып, Сібірге айдалған. Сонда Ерғазы сол іспен жүріп қайтыс болған. Бұл шамамен, 1883-нші жылы болған.

21. ӘБДІРАҚМАН

Талаптың мініп тұлпарын,
Тасқыйаға өрледің.
Бір ғылым еді інкәрің,
Әр қиынға сермедің.
Көзіңді салдың тұрғыға,
Бейнетін қиын көрмедің.
Бірге оқыған құрбыға
Бас бәйгені бермедің.
Бала болдың, жас болдың,
Жалғандыққа ермедің.
Төре болдың, бас болдың,
Көкірегінді кермедің.
Ел ішіне сау келсең,
Тағылым айтпас ер ме едің.
Жол көрсетіп сонда өлсең,
Арманым бар дер ме едім.
Іздеп табар жалғаннан
Бала берген пәнде едім.
Пәнде өлмейді арманнан,
Мінеки, мен де өлмедім.
Кешегі өткен ер Әбіш
Елден бір асқан ерек-ті.
Жүрегі жылы, бой құрыш,
Туысы жаннан бөлек-ті.
Өнері оның жұрт асқан
Ғылымға көңілі зерек-ті.
Аймаған ғаріптан
Қолдан келген көмекті.
Кісіге міндет жүктетпей,
Еңбекпен тапқан қоректі.
Біреудің қылған қарызын
Айтқызбай артық төлепті.
Бойамасыз ақ көңіл,
Кірлетпей кетті жүректі.

Ойламаған өлімнен,
Жасқанамын демекті.
Тағдырға тәбділ бола ма?
Сабыр қылсақ керек-ті.

* * *

Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай.
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жаужүрек жомарт құбылмай.
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тұра алмай.
Жалын жүрек су алмай,
Жан біткеннен түңілмей.
Жағалай жайлау дәулетің
Жасыл шөбің қуырмай,
Жарқырап жатқан өзінің
Жайдақ тартып су алмай.
Жайдары жүзің жазылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай.
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өлмесін иапырм-ай!²⁷

²⁷ Әбдірақман – Түменде екінші басқыш мектеп бітіріп, ескі Петерборда зеңбірек қолданатын әскер бастықтары оқитын мектеп бітіріп, әскер бастығы болып, Алматыда қызметте жүргенде, 1895 жылы 27 жасында өлген. Ақын Абай баласы Әбішті жоқтаған.

Қ.б.

22. ОРМАНБЕТ

Бісміллә деп бастайын,
Медет тілеп Алладан.
Қабыл қаққан болғанда,
Мінәжат дұға бендеден.
Қазіретті қаққа айтамыз
Сансызбайыңды санадан.
Салауат, төрт Жаппардың
Абзал туған пайғамбар
Екі дүние панадан.
Асыл әулет асқаққа,
Өлік-түлік мүскінге,
Қайыр дұға кылыңыз!

Жиылған көп қалайық,
Қалмасын мөр арадан.
Алпыс екі әдетпен
Артылып сөз сөйледің,
Қайғы асқан соң шарадан.

Бұйырмаңыз айыпқа,
Сөз тыңдаған жамағат,
Не насиқат шығады
Біз сықылды баладан?
Рұқсат қыл, әлеумет,
Аз сөйлейін назымды.

Қақары қатты қыс қалды,
Жасаған алла жазымды.
Көңілдің гүлін сындырып,
Лашын құсқа алдырып
Көлде үйрек, қазымды.
Қазан желі қатты үріп,
Мезгілсіз, қалқым, құратты
Көкорай шалғын сазымды.
Шариғаттан аспайын,
Біраз сөйлеп тастайын
Марқұм шайы базымды.

Қасымнан өтті дүниеден
Алдыңғы жылы сәуірде.
Бір сырбаз сондай болар-ақ,
Өкінсе бенде тәуірге.
Әкемізден айрылдық,
Қайғы-қасірет қосылды-ау
Басылмай жүрген әуірге.
Сегіз ұлдың кенжесі,
Бір Құдайдың бендесі,
Меруерт тастың сынығы.
Шақ шараптың тұнығы,
Мұсажаннан айрылып,
Үйде жұмыс тәуір ме?!

Бергеніне шүкірлік,
Алғанына сабырлық.
Тапсырдық істі тәңірге!
Он сегіз мың ғаламда
Мақлұқ жоқ өлмейтін,
Өлшеулі өмір біткен соң,
Аманатын бермейтін!
Со нәубет бізге тап болып,
Еңбекті болдық еңірейтін.

Басты салдық базарға,
Бақшада қызыл гүл едік.
Басқа отырып төрлейтің,
Оның үшін сарғайтты
Әкесі мен қос мырза
Базарға кетіп келмейтін.

Үлкені аңның құлан-ды,
Көтермес о да екі оқты.
Арғымақтан айрылдық.
Іздеп жүріп бір жоқты.
Сөндірер енді кім қалды.
Ыршып түскен бу шокты?
Оның үшін, әлеумет,
Үлкен үйде тұрмады.

Көрпелес кенже бір тоқты.
Қасым, Мұса әкеміз
Дертіне опа қылмаған.
Қайтеміз жинап бұл бокты?

Сөз бастайын атадан,
Бұйырмаңыз айыпқа.
Тіл сүрінсе қападан,
Ақыл озып, ой кейіп,
Көкіректе қайғы татадан.
Қаракесек ішінде
Аз тобықты жүріппіз,
Затымыз таза шатадан.

Ұлт намысын сөйлейтін,
Осы отырған әлеумет,
Тастамаңыз батадан.
Қарекем айтқан қалқына
Ықтимал деп Арқаны
Орыс келсе алуға.
Сонан соң көштің Шыңғыстан,
Жиделі Байсын баруға.
Құбылаға бас тарттық,
Ағайынға көп айттық,
Кісі қайда таңуға?

Қалың елден өте алмай,
Жауынгершілік жете алмай,
Себеп болды наданға
Мұнда тұрып қалуға.
Аз ауыл мұнда жүріпті,
Жеті момын бір ауыл
Қажет болып қамданды
Сөзді өзіне салуға –

Қанжығалы, Тобықты
Қатар туған Момыннан,
Сары жетім, Шақшақ боп,
Бәсентиын соңынан.

Атығайда қарауыл.
Онан артық қай ауыл?
Жартылған оңынан
Жетім Момын бір ауыл.
Белгілі бекзат би шыққан
Әрбірінің соңынан.

Арғы атасы қалтарыс,
Ішінде көп бұлтарыс.
Момынан артық бірі жоқ,
Айтылмай егер қалмаса,
Жоқтаушының жоғынан?
Дүниенің сөзі бір бөлек,
Айтып-айтпай не керек,
Әлем асқан маңғаздар
Қалмады-ау қаза оғынан!

Шақшақтан шыққан Жәнібек
Қазақ ақылын ұлғайтқан.
Қараменді бабамыз
Үш жүзге өрнек үлгі айтқан.
Қанжығалы Бөгенбай,
Қанға бермек тізгінін,
Өз теңімен қол тартқан.
Атығайлы Зілғара,
Бәсентиын Қазанқап
Ақ патшаға сыр айтқан.
Тобықтыда Құнанбай,
Бәрінің туы болыпты!
Қатесі барма сөзімнің,
Әлеуметтер, бұл айтқан?

Қаракесек қадірлеп,
Ағайын қылды заманнан.
Ақсақ Қалдау Манас боп
Таралады наданнан
Сармантай, Жантас, Байжомарт
Кем болмаған адамнан.
Елу жылда – ел жаңа,

Жүз жылда қалмас қазаннан.
Сен қасқадан айрылдық!
Суарарға кім қалды,
Қадалса тікен табаннан?!
Құнары қанша болады,
Топырыш түйе тобышақ
Қойғада жетпес шабаннан.

Қазық болған қалқына
Қалдау абыз – бабамыз.
Ақ табан шұбырынды болғанда,
Жиылмаған сабазым.
Немересі Қарекем –
Қан Абылайдың жарғышы,
Билікке оны табамыз.
Бір белгілі Бегімбет,
Қожамқұл туды құрт болып,
Аш-арықты сақтауға
Әзірден келді шамамыз.
Дербісалы жайсаң атанған,
Арқатай оққа ұшқанда,
Алып шығып сүйегін,
Қан Абылайдан бата алмай,
О да біздің бабамыз.

Балтабай, Қармық, Белгібай
Қажырлы туған ерлік сай.
Жауға елін бермеген,
Адамнан қорлық көрмеген,
Олардың болсын жаны жай.
Ақсақ пенен Қалдауды
Ақылменен меңгерген,
Аз бенен көпті тең берген,
Құрама жиып, ел қылған,
Құрақ жиып күнелткен.
Менменсіген ерлерді
Алдына қойдай өңгерткен,
Байжомарт дем ел айтқан,
Қайран да үлкен әкем-ай!

Өз әкемнің тақырыбын
Аз сөйлейін, әлеумет.
Өлшеулі күн біткен соң,
Жан денеге аманат.
Қазақтың өріп мараданы,
Үндемей қалса жаманат.
Қос бүйірімнен оқ тиіп,
Лаж таппай ыңырандым,
Қайғы батты қабағат.

Белде жатқан белгілі
Бес Бөкеннің баласы,
Ортадан орын алыпты
Майқы менен Танасы.
Тобықты, Керей, Төлеңгіт,
Көл Балқаштың жағасы,
Әр ауылда бар шығар
Жігіттердің ағасы.
Әкем өтті-ау дүниеден,
Ақылға диуан данасы!
Ала болған жұмысты
Ебін тауып бітірген.

Оның үшін, әлеумет,
Алдына келіп табысқан
Әр ауылдың аласы.
Қаракесек қадірлеп,
Қалдырмады қадірден,
Ақылдының сарасы.
Орыс, ноғай, сарт, қазақ
Орын берді төрінен
Қарқаралы қаласы.
Жанаттай жайын қылсын деп,
Қайыр дұға қылдыңыз,
Мұсылманның баласы!
Он екі ойаз бас қосып,
Бір жерде сиез болғанда
Топбасыға қосылған.
Жаннан асқан Шалменде

Жан дәулеті алдында
Бір ауыз сөзбен тосылған.
Шоқайда сиез болғанда,
Қуандының бір құты
Таңгелдіұлы Берменді
Алдырған соң ақылын,
Қайла таппай қысылған.
Шариғаттан аспайын,
Өтірік мақтан қоспайын.

Қайыр дұға қылыңыз,
Жиылған көп мұсылман!
Абзал туған әке-кем!
Екі болыс наданның
Арасынан туыпты,
Ақсақ менен Қалдаудың
Ырысына туыпты.
Қаракем туын қатты ұстап,
Игіліктің жолын қуыпты.
Жат жұртқа жан қоймас,
Қалықтың қисық жұмысын
Мінезімен жуыпты.
Белгілі жау келгенде,
Күн бұрын алдын буыпты.
Ақыретін, Алла, оңғар,
Әкеме дұға қылмаған
Жалғаннан көңілім суыпты.
Қалқыма шолпан, құт болып,
Өмірінше бейкүнә
Ғаріп пенен қасерге
Қастық қылып тимеген.
Қара тастай жуанды
Қамыр қылып илеген.
Жан-жағына жау келсе,
Қайғы қабақ түймеген.
Қынабы жоқ қылыштай,
Екі жүзі құрыштай,
Қақарлы қарын көрсетіп,
Дұшпанына сөйлеген.
Ақылменен тәрбиелеп.

Ақымақты би қылған.
Қарасы жоқ куларды
Қатардағы үй қылған.
Ауырсынбай мың бұтты,
Өрге қарай сүйреген.
Қаратал, Саға-екі өзен
Қайратпен алған қонысы.
Жауларға беріп бостандқ.
Тамамдалған соғысы.
Алдына қарсы шықпаған,
Жүзін көрсе, ықтаған,
Ақсақал деп сыйлаған
Тамам елдің болысы.

Құдайының берген шағында,
Басына қонған бағында,
Жұмысын қисық Демеген
Бір дуанның орысы.
Қажет емес дүниенің
Отасы мен толысы.
Қаңтардағы аяздай
Жауратпай еш қоймаған
Егер тисе дұшпанға
Ашуының долысы.
Қисығы мақұл болысын,
Қызыр бабам қолдаған.
Қырысынан сескеніп,
Бетіне шыбын қонбаған.
Қыран бүркіт секілді
Шарыққа шығып тоңбаған.
Өнеріне сенімді,
Өзінің көңілі болмаса,
Ойаз айтса болмаған.
Ит жүгіртіп, құс салған,
Аңға да қылған сайатты.
Лашын сұңқар ақ тұйғын
Қолынан жеп тойатты.
Киік, құлан, үйрек, қаз.
Жел жетпеген жүйріктің
Сауырын қанға бойатты.

Шыдай алмай ерлікпен,
Құмарланып берілікпен,
Сөйтіп көңіл жұбатты.
Тұлпар мініп, ту ұстап,
Кетпеді ат кермеден.
Тобыршаққа мінбеген.
Қысы жазы шаңқылдап,
Кетпеді қыран іргеден.
Берден келері мойнында,
Қылқымас қылыш жанында,
Құралсыз құры жүрмеген.
Құдайының берген шағында
Қиын түсер қылышты
Қырық қадамнан сермеген.
Ерлігінде есеп жоқ,
Жүз кісі жау келсе де,
Бір кісідей көрмеген.

Тәуекел деп тәңірге,
Ажалың тұр десе де,
Өрге қарай өрлеген.
Қалың топқа жол бастап,
Береке боп ел бастап,
Кісі артына ермеген
Ағайынды қадірлеп,
Алаштан бетер сыйлаған.
Бас-басына бек қойып!
Бәріне нөкер жинаған.
Паналады сайасын
Каріп-қасер, бұралқы
Ауыл жұртқа сыймаған.
Анадан артық мейірман,
Келін-кепшік, ұл-қызын
Сүйікті қылып, қимаған.
Үлкен аға, кіші іні
Көзінің жасын тыймаған.
Қысы-жазы жүйрікті
Кермеде байлап баптаған.
Сақып қыран мінезді,
Найзасын жауға саптаған.

Белгілі бидің тұқымы
Белгілігін сақтаған.
Ойазына сенімді,
Ойаз айтса, болмаған.
Не дегені қабыл боп,
Дүнеден көңіл қалмаған.
Балаларын бас қылып,
Ертерек бұрын тоқтаған.
Осылай шығар расы,
Шариғатқа сыйар ма
Өтірік мақтап жоқтаған?
Көңіл сүйген досына
Мінезі жұмсақ мақтадан.
Қақары келген дұшпанға
Қадалған тікен табаннан.

Алпыс беске келгенде,
Жалғаннан өтті тарыпай.
Дүниеден сапар шеккен соң,
Асусыз сары белім деп,
Ағайын жұрты қамықты-ай.
Серпіні бар құдам деп,
Серік қылып сыйласты
Тілешбай мен Жалықбай.
Ақсақ, қалдау – бір ауыл,
Дұшпан көрсе – бір бауыр.
Ендігі жұмыс болар ма
Дәл бұрынғы нарықтай?!
Есті туған жобалай
Еркелігін тастады,
Дұшпандыққа баспады.
Ағасынан айрылып,
Қолдағы елі тарықты-ай!
Ақсақалға ел қалды,
Шаруаларға жер қалды.
Билей алсақ қалықты-ай!²⁸

²⁸ Ормамбет – 1901-ші жылы өлген. Баласы ақын Нармамбет жоқтаған. Ол 1919-ншы жылы дүниеден озған. Бұлардың елі Тобықты, Балқаш көлін қыстап, Тоқырауын өрлеп көшіп, Сарыарқаны жайлайды. Ормамбет бейіті Жалаңаштың басында. Бұл да Тоқырауынның бір тарауының басы.

23.ӘБДІҒАПАР

Әуелі Құдай, Пайғамбар,
Қақ жолында рай бар.
Келіп қайтқан дүниеге
Мұрсал Пани Сәруар.
Он сегіз мың ғаламды
Оның үшін жаратқан,
Қабибі еді Алланың.
Қақ Мұстапа Пайғамбар,
Дін жолында жолдасы
Төрт Қалима Шақариа.
Қасиетін бұлардың
Қалқым бар ма тамамдар?!
Қақ жаратқан әнбие,
Машайықтар әулие,
Соларға опа бермеді
Бағасы жоқ сұм дүние.
Жиылып келген әлеумет,
Басыма түсті бір нәубет.
Сұлтанымнан айрылдым!
Бастығы еді Уәлейет.
Зақар түсіп асыма,
Ішіме толды қасірет.
Арыстанымнан айрылып,
Туды бізге ақырет.
Басымнан бағым ұшқан соң,
Болмай отыр қасиет.
Сұлтанымнан айрылып,
Қонбай отыр өсиет.
Бақытым кетіп басымнан,
У-шудың бәрі кесапат.
Ағайындар, басым да
Үлкен қасірет-жапам бар.
Пәндешілік болған соң,
Таудай үлкен қапам бар.
«Қайғылының қасында
Тұрма» деген мәтел бар.
Біз ғарыпты сөкпеніз,

Қан толған соң ішіме,
Қабынып тұр өкпеміз
Кім күңіреніп аумайды,
Теңізі жайқын суалса?
Кімнің көркі болады,
Асқар тауы құласа?
Кімдер ақын болмайды,
Арыстаны сұласа?
Кімнің белі сынбайды,
Қамалы туы жығылса?
Кімдер сұрау салмайды,
Сақасы алтын жоғалса?
Кімдер жерлі болмайды,
Терегі құлап, қураса?
Кімдер ғазиз болмайды
Торға түсіп қамалса?
Кім гүлістан болады
Қазан соғып, жел ұрса?
Сайран қылар бақшасын
Сақарада жау болса,
Мен жыламай, қайтейн,
Сұлтанымнан айрылып,
Ағарып көзім, суалса?!
Біз бір ғарып зарлаған.
Қараңғыны қармаған.
Сөге көрме, жұртым-ай!
Тұрманды тұлпар алдырған
Біз бір емес, орта жүз
Ортаға қойып, қан қылған.
Сұлтанымнан айрылдым
Дұшпанының күнін тар қылған!
Орыс, қазақ баласы
Қылған ісін таң қылған.
Мен жыламай, қайтейн,
Қасірет оты ішімді
Отын болып жандырған!
Ауылға келді...
Құдайдан безген...
Жеткенше бізге асығып,

Қару-жарак асынып,
Ажалға айла жоқ екен,
Тағдырға бойын ұсынып,
Арыстан туған сұлтаным,
Жүрмек болды қосылып,
Ұқсас келді дажалға,
Себеп болып ажалға.
Елден шыққан...
Еш қоймайды мажалға.
Атқа мінер шағында,
Көп ойланды толғанып.
Істің түрі не болар,
Кетпесе игі еді ұлғайып?
Жолдасы жоқ ағасы,
Баласы үшін тағасы,
Болмай мінді ғазизім
Жалғыз өзі сыбанып,
Мен жыламай қайтейін?!
Ағайын-туған бар жұрты
Бірі болмай қасында,
Арманда кетті асыл ер.
Демі біткен заманда!
Әрине қылса бәндеге.
Бір жаратқан хақта екен.
Өмірі болса алланың.
Пендесіне қатты екен.
Көзбен көрмей кінәсін,
Басынан не мін тапты екен?
Ал о болса мұсылман,
Кәпірден жаман қатты екен!
Көзбен көрген жері жоқ.
Сол секілді арыстанды
Нағып қиып атты екен?!
Атаңа лағынат атқан жау,
Өлімге қайтып қиды екен!!
Ажалға біткен жалғыз оқ
Айнымай неғып тиді екен?!
Осынша неге кекті екен?
Құр жалада мұндай іс

Мұсылманға өкпе екен.
Мен жыламай, қайтейін!
Көңілі барып, нақақтан
Қызыл қанды төкті екен.
Уһ! Дариға, сұлтаным!
Кетті нанып жауға еріп,
Сырын білмей кәпірдің,
Өзіне санап, ел көріп.
Сынамаған дұшпанын
Досыменен тең көріп,
Мен сорлы қайдан білейін?!
Жиылған екен аймағым,
Жат түскен соң жаныма,
Жұртым келді күңіреніп.
Айналайын, жұртым-ай,
Заманым қалды өзгеріп,
Мен жыламай, қайтейін?!
Арыстан туған сұлтаным
Астана жұртын меңгеріп,
Жұртын бақты орта жүз,
Бай нашарды теңгеріп.
Көп жасар ма екен деуші едім,
Өмірін Құдай кең беріп.
Қырық тоғызда ғазизім
Шайыттығын жөн көріп,
Алдын берді Құдайым,
Қайғысын бізге өңгеріп,
Мен жыламай, қайтейін?!
Сұлтанымнан айрылып,
Жүрерміз қалай елге еріп?!
Уа! Дариға, сұлтаным!
Ұраның болған орта жүз.
Орта жүздің ішінде
Қыпшақ ұзын бабамыз.
Ұзыннан бергі неше ата
Жоқ еді бір қатеміз.
Орта жүзге белгілі
Ел билеген атамыз.
Жеті атасы қан болған

Шынжырлы қара жотамыз.
Орда босап орнынан,
Болмай қалды сапамыз,
Тау ұшқандай орнынан,
Босап қалды ортамыз.
Тұлпар қашып тұрмайды,
Сұрау салып айтамыз.
Тұғырдан ұшты ақ сұңқар,
Көргенің бар ма, жұртымыз?!
Өрт шыққан соң ордадан,
Қайғы-қасірет тартамыз.
Мен жыламай қайтейін?!
Үміт еткен жұртына
Жеті атадан қара аруақ
Қалып еді артына,
Әділдікпен ел билеп,
Тартып еді салтына,
Жеті атасы қан болған,
Жетесі жақсы арыстаным,
Қашан тарқар қапамыз?
Сұлтанымды сұрасаң,
Ақылы толық кен еді,
Сайасатын сұрасаң,
Патшаменен тең еді.
Түзу байқап қараңыз,
Арғын, қыпшақ ішінде
Адамнан асқан кім еді?
Шалқар көлдің ішінде
Ел сиярлық кеме еді.
Залалы жоқ адамға
Аспан жерден кең еді.
Билігі һаққа мағұлым,
Ізгілігі мол еді.
Әкім болып қалқына
Айтқан сөзі ем еді.
Орыс, қазақ жақсысы
Бір өзіне тел еді.

Өзі баққан еліне
Сауабы қайыр кел еді.
Арыстан туған сұлтаным
Алтын болыс Қыпшақтың,
Тірлігі болса ол жақтың
Мұсылманның баласын
Ұстап беріп кәпірге,
Жылатпасын деп еді.
Мен жыламай қайтейін?!
Орта жүздің ішінде
Обалы сеңгір бел еді.
Жауға жұтын бермеске
Көрмеге мысал көл еді,
Жыламай, нағып шыдайын?!
Арыстан туған сұлтаным,
Рүстем дастан секілді
Сақып қыран ер еді.
Бұл өлекет заманда
Ақыл бар ма адамдар?
Армансыз жан болды ма
Он сегіз мың ғаламда?
Қасірет батты жаныма,
Шешіліп ұшқан ақ сұңқар,
Ғайып болды ұядан.
Іңкәр қылып ізіне,
Орын алды қыйадан,
Қол жетпеген жиканға
Мекен етіп санадан.
Нәсіп болып шараптан,
Әпсісін кесіп дүниеден.
Бақша, сарай аралап,
Қанды мейірі миуадан.
Тұлпар қашып көліне,
Шығып кетіп айадан.
Жолдастың жоғын көп іздеп,
Табысушы еді қыйадан.
Мен жыламай, қайтейін?!

Пырақ мініп іздесем,
Шырақ жағып кездесем.
Жұрт айтуы шын болса,
Кеткен шығар сұлтаным
Біз жетерлік шамадан.
Арыстан туған қорғаным,
Заманыңда наркескен
Сынды болат сағадан.
Уа...дариға, ғазизім,
Нешік болды қаліңіз
Жау алғанда жағадан?
Сұлтанымды сұрасаң.
Ақылы толық орасан.
Орта жүздің ішінде
Жоқ еді бақта таласың.
Бір жасыңа келгенде,
Ата-анаң көңілі май болды.
Жеті атадан бақ орнап,
Әр түлікке сай болды.
Кемдік көрмей дүниеден
Жұрт қатары бай болды.
Туғаннан тура талпынып,
Құр аттан туған тай болды.
Он жасына келгенде,
Жүрген жері той болды.
Биіксінген қандай бел
Сұлтаным шықса, ой болды.
Айдындағы Алашқа
Шұбар ала ту болды.
Шалқар көлдің ішінде
Жалғыз қонған қу болды.
Мен жыламай қайтейін?!
Арғын, қыпшақ ұлына
Беріп тәңірі пиғылы,
Он төрттен туған ай болды.
Уа, дариға, ғазизім,
Қабыл болмай ғазалым,

Сұлтанымнан айрылып,
Көрдім дүние азабын.
Қаптың тауы секілді,
Дұшпанға қарап мезелім,
Орта жүздің ішінде
Көпке мағлұм озғаның,
Кем кедейдің баласын
Жинастырып тозғанын.
Білінсе, басып таптадың
Ел арасын бұзғаның,
Белдеуімнен ат кетпей,
Шығарып жердің тозғанын
Сұлтанымның барында
Сақарада сайран базарым,
Жетім менен жесірге
Рақымды назарың.
Мен жыламай, қайтейін?!
Арыстан туған сұлтаным,
Тірі де кетпес қуғаның!
Айналайын жұртым-ай,
Түнім базар, күнім ай
Кеткенің бе заманым?!
Сұлтанымды сұрасаң,
Айтайын, жұртым, тұрасың;
Қан жұтамын қайғымен,
Ішімнің білмей толысын.
Ғажап болды өлімнің
Арғын, қыпшақ туысың.
Шетке шықпай, ортада
Жақпады кімге бір ісің?
Көпті қармап не нетейін,
Өзіңмен өкпе табылсын.
Екі көздің біреуі –
Тілеулінің баласын,
Бар білгені сол ма екен,
Өлімнің тауып қыйасын,
Мерген алып аулады,

Өзінің бірге тумасын.
Кұдайдан қорқып, әруақтан
Ұйалмаған оңбасын!
Уа... дариға, ғазизім,
Болдыңыз қалай жазадан?!
Қанша айтсамда қақ ісі –
Күн біткен соң қаза да.
Орта жүздің ішінде
Нәсілің қыпшақ таза еді.
Пайдасы көп қалқына,
Залалы жұртқа аз еді.
Бір біз емес, орта жүз
Маңдайына сыймасы.
Әкім болды алды кең,
Шыбыны жоқ жаз еді.
Әділдіктен аумаған
Үкіметлі қазы еді.
Жұрт бағуға жалықпай,
Жоғары-төмен қалықтай,
Балапанын ерітіп,
Шалқар қонған қаз еді.
Мен жыламай, қайтейін?!
Арғын, қыпшақ ұлының
Құрмет етіп түсіріп,
Көкорай біткен саз болды.
Қадірін біліп қалқыңның,
Мейманын күтіп алғанға
Қалық қарындас мәз болды.
Уай, дариға, сұлтаным!
Қайратың асқан арыстаным!
Өлгенімше үзілмес
Ғазизім үшін дастаным!
Даңқың шыққан ғаламға
Мемлекет қалқын ұстадың.
Қамал бұзып бақадүр
Қаншама әскер бастадың
Қараңғы тұман желдетіп,

Жарлығы келді патшаның, –
Он сегіз бен отыз бір
Кереге болмай басқаның,
Тауды ұшырған қақарың
Құйындай көріп, саспадың.
Жұртыңды қорқып бермедің,
Қорыққанға азып ермедің,
Қарсы тұрып кәпірге,
Қылмадың ісін басқаның
Зақар шашқан аузынан
Николайдан қашпадың.
Алпыс мыңдай әскермен
Қаласы еді шапқаның,
Азаматы Алаштың,
Басыңды қорып, тоспадың.
Мен жыламай, қайтейін?!
Кәпір менен мұсылман
Арасында нұсқа едің!
Жалғыз жылға жүргізіп
Уалайыттың аспабын,
Қой үстінде бозторғай
Жұмыртқалап ұшқанын.
Заманы болып, қолы жетті.
Ұзын менен қысқаның.
Уа, дариға, ғазизім,
Жазира еді бос атаным.
Сайраған бұлбұл сықылды,
Раушан жарық күндерім,
Кескен дарақ секілді,
Төгіліп қызыл гүлдерің,
Сағындырып жұртыңды,
Қасіретке күйдірдің!
Деген нақыл бар еді.
«Суменен балық тірілген».
Артыңда қалған жұртыңды
Иесіз қалар демедің.
Сынған соң тұлпар тұяғы,

Үрпиіп қалды елдерің,
Қаз бен күн кеткен соң,
Күңіреніп қалды көлдерің,
Дарак ұшып түскен соң,
Көрінбей биік белдерің.
Мен жыламай қайтейін?!
Орта жүздің ішінде
Осынша қол жеткісіз
Қоңыраулы бұйра нар еді.
Теңіз қайнап тасыса,
Су шықпастай жар еді.
Момындарға көл дариа,
Зұлымға тым-ақ еді.
Ел ішінде бұзыққа
Көкпен ұшса – тор еді,
Жермен қашса – ор еді.
Мен жыламай, қайтейін?!
Әділдікпен ел жинап,
Үкіметі зор еді.
Уа, дариға, сұлтаным,
Заманыма қауіптің,
Әдепті емес қалықтың
Ортадан ойып жол салдың,
Сақып қыран атандық.
Мұсылманның ұран –
Шұбар ала ту алдың.
Жау көрмесең – жабығып,
Әскерді көрсең – қуандың.
Сарбаз жинап түзеттің
Майданды қанмен бойадың.
Алтын, күміс, болатты
Әскербасы безедің.
Жай оғындай жайнаған
Мылтық берен кезедің,
Найзағайдай ойнатып,
Саргерді ала неше алуан
Күннің көзін алдырып

Майданды жердің тозаңын,
Толғамалы ақ сүңгі
Иесін сайлап найзаның,
Балдағы алтын ақ болат,
Белінде бектер, мырзаның,
Сайран қылдың дүниені,
Ғасірет етіп болжадың
Мен жыламай қайтейін?!
Ақыры тартып салтына қаза тапты...
Шейіт болып ғазизім,
Жолын жуып қамзаның!
Уа, дариға, сұлтаным,
Түйілді дүнием шешілмей,
Қараңғы тұман түсті ғой,
Айсыз бұлт ішіндей.
Тоқтап қалдым айрылып,
Ауған керуен көшіндей.
Теңізде жүрген күнім-ай!
Жаббардан қорқып кеше алмай.
Орта жүздің базары
Ат кетпеген көшедей.
Алды кетті төлімнің
Алыста тойат баса алмай.
Қанаты тегіс шықпаған
Балапандай ұша алмай,
Біз бір ғаріп биікке
Шығып кетіп, түсе алмай,
Жүректегі қайғы, дерт
Дауалы дәрі іше алмай,
Айналайын жұртым-ай,
Сұлтанымнан айрылып,
Тірі отырған жайым бар
Аллаға күнді піше алмай!
Уа, дариға, ғазизім,
Қайғың есті тандырды-ай!
Зақар түсіп асыма,
Өзегімді жандырды-ай!

Ақырын Құдай бермесе,
Қара басым қаңғырды-ай!
Ағайын түгел күйініп,
Орыс, қазақ қайғырды-ай!
Мен жыламай, қайтейін?!
Ішіме зақар қайнаған,
Төгіліп ұшқын жайнаған,
Қасіретімнің шеті жоқ,
Азабымды тартқанша,
Жерге тартқан қарындай!
Арыстан туған сұлтаным.
Ұран да болдың орасан
Мың жылқының тауындай.
Көпке пайдаң көп еді.
Көктегі жауындай,
Мен жыламай, қайтейін?!
Орта жүздің баласы
Тұрғаны бар ма налымай?!
Ертеңді – кешті зарламаймын,
Көзімнің десеңіз, қайтейін,
Қан қуса құтып қойайын,
Екі көзден қан төгіп
Қайғыменен ойанып.
Бағыз қанын ағызып,
Көкіректе шыбын жан
Садағасы қылайын.
Бағыз қанын пора ғып,
Қанды жасты құйайын.
Айналайын жұртым-ай,
Сұлтаным үшін бұл жанды
Аз ғана күн қыйайын.
Қарсы болса шарғыға,
Көптің сөзін тыңдайын.
Жұрты үшін сабылған,
Мекені үшін шабылған,
Шапағат еткейсің,
Қадірі мәулі іңкәрім!

Саламат бер иманын.
Күн болды ма бұ күнде
Көп айтқан соң қоймаса,
Қақтың ісі болған соң,
Көздің жасын тимасқа,
Сұлтанымнан айрылып,
Болғаннан соң жан басқа.
Біз шырмауық секілді
Талға барып асылған.
Тәубамыздан жаңылып,
Жоқ еді жерім тасыған.
Болмашыдан дық болып,
Көңілім сонша басылған
Ғазабында кәпірдің
Оғы тимей ұсынған,
Есіл сабаз ер қайда,
Самары болды жасыған.
Айналайын жұртым-ай,
Қабырға сайын қайғым бар.
Омыртқа сайын уайым бар.
Күн батқан соң, раушан
Бірден болған ойым бар.
Тұлпарынан айрылып,
Бас білмеген жайым бар.
Мен жыламай қайтейін?!
Ел ішінде тең емес,
Ауданы бізден кең емес,
Мен жақсымын дегенге
Дық болмады елемес.
Тілеулінің баласы.
Бұған көніп отырған
Көрген күнің күн емес!²⁹

²⁹ 1916-ншы жылғы 25 иіуіннің жарлығына Торғай уезі қарсы болғанда, Әбдіғапар елге басшы болып, пеуирал төңкерісіне дейін үкімет әскерімен соғысып келген. Торғай елі Әбдіғапарды қан сайлаған. 1920-ншы жылы өлген. Әбдіғапар – ұзын Қыпшақ.

ТАБЫЛҒАН ТУЫНДЫЛАРЫ

«Табылған туындылар» атты бұл тараудың осылай аталуының өзіндік ерекшелігі мен түрлі себебі бар. 1). Ахаңның есімі ақталғаннан кейін шығармаларын қайта бастыру жұмыстары қолға алынды. Жинақтар қысқа мерзімде басылғандықтан, ғалым мұрасы мұрағаттардан жинастырылып үлгермеді. Жабық қорлар тіркеуіндегі кейбір мұраға арнайы мекеменің ұлықсаты қажет болды. 2). Тәуелсіздік кезеңдегі ғалымдар арасында Ахаң емлесін танитындар некен-саяқ болғандықтан, Алаш мұрасын танып-оқуға, зерделеуге, сараптауға біршама уақытпен қатар, пайымдаулар керек болды. Өйткені, кітаптар төте (арабша) жазумен басылғандықтан, оқып шығуға «екінің бірінің тісі батпайтын». 3). Гуманитарлық білім саласында ізденіп жүрген кейбір жас зерттеушілердің БАҚ-та тұлғалардың тың туындылар туралы мақалалар жарияланғанына қарамастан, ғылыми ортада бұл деректер бірде еленсе, бірде еленбеді. Оған басты себеп, алынған материалдың дерек көзі анық көрсетілмеуі, біржақты баяндалуында болды.

Сонымен қатар, кейбір көрсетілген сілтемелердің алақұлалығы: тура аталмауы, мұраларды сараптауда, оның ғылыми айналымға түсуіне біршама кедергілер келтірді. Мәселен, «Байқаушы» бүркеншік есімін зерттеушілер бірде «Міржақыптыкі» десе, тағы бірде «Ахметтікі», не «Әлихандыкі» деген болжамдар ұсынып отырды. Десек те талай жылғы ғылыми-зерттеулерді салыстырылуы негізінде, бұл бүркеншік аттың «Ахмет Байтұрсынұлына» тән екендігі анықталды. Әрі осы атпен 1915-1916 жылдары «Қазақ» газетінде жарық көрген үш өлеңі, ғалымның бес томдық шығармалар жинағының 3, 5-ші томына енді. Бірақ, 2006 жылғы басылымның таратылу тиражы – 2000 дана ғана. 1989, 1991, 1992 жылдары қайта басылған туындылардың тиражы 10 000-20 000 данамен таратылса, кейінгі ХХІ ғасырға аяқ басқан тұста жарық көрген кітаптардың тиражы күрт қысқарды. Мұндай ауытқушылық кітапқа сұраныстың төмендеуінен емес, жаһандану заманындағы

адамзаттың қоғамдағы жаңалықтарды қабылдауында ақпараттық жүйеге көбірек ден қоюынан болса керек. Өскелең ұрпақтың ғаламтордағы жаңа сипаттағы электрондық кітапқа жүгінуі себепті, баспаханалық кітаптың шығарылуы күрт төмендеді.

Жалпы, басылып шыққан кітаптар өміршең. Оған: мұрағаттардағы қатталған кітаптар куә. Мәселен, кітап бастыру жұмысы XIX ғасырдан бастап қолға алынғаны, 1807 жылы «Сейфул-Мәлік» кітабының тұңғыш рет басылғандығы туралы мәлімет бар. Бұл кітаптарды оқу қолайлы, әрі денсаулыққа қандай да зияны жоқ. Әлі осы кітаптарды «шырақ алып жүріп» іздейтін боламыз... Тасқа қашалған жазулар мен басылған кітаптарды мәңгілік десек, артық айтқандық емес. «Қаламмен жазылғанды, балталап өшіре алмас» деген осы болар, сірә! Сондай-ақ, Алланың сөзін хақиқат деп таныған киелі төрт кітаптың ұрпаққа жалғасуы баспа жұмысы арқылы іске асты емес пе?! Ендеше, кітап – біздің өткеніміз, бүгініміз һәм болашағымыз.

ДАҒДАРЫС

Ой Алла, заман нендей түрленіп тұр,
Айтуға тілің жүрмей күрмеліп тұр.
Оң-теріс, обал-сауап құр сөз болып,
Сан заттар «сап» деп жүрген кірленіп тұр.

Көпірген көп қиалдар жел болып тұр,
Негіздік «күрес» пенен «бел» болып тұр.
«Қанқұмар Шыңғыс пенен Темір еді,
Несі одан бұ күнгінің кем болып тұр».

«Мысықтар» Арыстанға жем болып тұр,
Көз жасы көртышқанның көл болып тұр.
Айырылып атадан ұл, құстан сыңар
Алысқан «ауру» «сау» тең болып тұр.

Бәйгеден қосқан жерде күш келіп тұр,
Жолдасып қанша нәрсе істеліп тұр.

«Ғайса» жоқ, «Мұхамбетті» қатал дейтін,
Байағы «Абыл-Қабыл» тұс келіп тұр.
Мың қоссаң бәйгеден күш, мың келіп тұр,
Өтірік қатарласып тең келіп тұр.
Томардай үкі тағып, тұмар байлап,
Қосқанмен алдында қай шын келіп тұр.
Жер жүзі қызыл қанға бойалып тұр,
Ес кетіп, ескі намыс ойанып тұр.
Үлгілі Еуропа ұлттарынан,
Үлгі ал деп айтуға ауыз ұйалып тұр.

(Қазақ, № 161, 1915).

ҚОЯН

Мұз төсеп, қармен басып, құбан қып тұр,
«Мал құтын ойсыратам, оям» деп тұр.
«Қабанды қоймен өтсе имену жоқ,
Бір жайып жүрегінді қойам» деп тұр.

Ала көз кимасыңа жетіп алып,
«Малды алып, адамыңды ашықтырып,
Қырамын бәріңді де жойам!» деп тұр.
Ал, Алаш, білге салып, бермен жібер!
Ол қай бір-біріңе неге тобам» деп тұр.
«Әй мұжық, сіз де мына біл!» деп отыр,
«Сөзімді құлағыңа ал!» деп отыр.

«Қорқытып қазақтардан көп қолқа алғыш,
Атақты мен ақ қойан жыл», деп отыр.
Мұжықтар: «Мынау астық, анау пішен!
Солардан өнгендей сен кім?» деп отыр.

«...» да адам қор нар аң ба әйді?» деп,
Кемсініп, келемеж ғып, ендеп отыр.
Қай қазақ нақ осындай балуан боп,
Қойанға қарсылық қып үндеп отыр.

(Қазақ, №163, 1915).

ТУҒАН ТІЛІМ

Кенің бай, келімің мол, туған тілім!
Дыбыстың теріп сөз ғып, буған гүлін.
Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен,
Мен тосып құтыла алмас кусам білім.

Қонып тұр, ордаң міне, жаңа жұртқа,
Салып тұр ұлың «қазақ» көзін сыртқа.
Жау болсаң, жақындама, аулақ жүр деп,
Ел болсаң, есігім бос, ен деп ұлтқа.

Балықтай жүзіп адам, құстай ұшқан,
Түндігің ашулы тұр күн-батыстан.
Ғылым мен кереметтің кенін тапқан,
Нұр кірер білім, өнер мол жақ тұстан.

Кірлетпей келген сақтап анам бұрын,
Орданды шала қоймас енді құрым.
Алыстан әлде қандай жат көргенсіп,
Кіргендер тамсанатын танып сырын.

Біреулер мұнараға «мінетін-ді»,
Құрындай деп жыр дегбеге күлетін-ді.
Биіктен төмен түсіп қарағанда,
Көзінің жаңылғанын білетін-ді.

Кемсініп көбің ордамды адасқандар!
Тіліме жау боп найза қадасқандар!
Бір айттым, екінші айтам, бұл үшінші,
Жорта бер, жолың алыс, адассандар.

Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен жатпан «бір бөлмеңде» жатар десең!
Өтпеймін тамағыңнан «жұтам» десең,
Жолым бір, қолым міне, «қатар» десең!».

(Қазақ, №167, 1916).

ШЕКІСПЕЙ, БЕКІСПЕЙДІ

«Қазақтың» 162-ші нөмірінде басылған «Медресе Ғалиа» шәкірттерінің хаты туралы әріптестеріміз «Уақыт» газетасының бетінде түрлі сөздер айтып өтті. Бұл сыйақты сөздер газета жүзінде болғанымен, ауыз айтылуы «Қазақ» газетасы шыққаннан бері бар еді. Енді ғана газета жүзінде шығып отыр. «Бүйректен сирақ шығарған» сыйақты – татардан бөлек өз алдарына әдебиет түзейін деп жүрсіндер деп, газета шыққаннан бері ноғай бауырларымыздың «білімдімін» дегендерінің көбі-ақ айтып келеді. Ана жылы Упаға бардым. Онда да осы сөз алдымнан шықты. Былтыр Садри әпенде Мақсұдовты көрдім.

Ол да көргеннен сөзін осыдан бастады. «Уақыт» бетінде болған ереуіл сөздер, бұ да сонан шығып отыр. Әйтпесе, қазақ баласын қазақша оқыту керек деген сөзден дау шықпаса тиіс еді.

Олай дейтінім «Қазақ» балаларын бастауыш мектепте ана тілінде оқыту керек деген сөз «Қазақ» бетінде сөйленіп отырғаны жалғыз бұл емес еді, ауылнай ышқолдар туралы да талай айтылып еді. Әуелі, қазақша оқу деген сөз «Қазақ» газетасының бетінде шығып отырғанда даулы болатын орны жоқ. «Қазақ» қазақша шығып отырып, қазақша оқу керек десе, ол онша қалыптан тысқары сОрақы көрінерлік нәрсе емес еді. Екінші, басқа газеталар жүзінде бола қалса да, дау шығаратын орны тағы жоқ еді. Өйткені, бастауыш мектепте балалар ана тілінде оқуы тиістілігі, миссионерлер болмаса, басқалар таласпайтын ақиқат еді. Үшінші, шәкірттердің хаты татар мұғалімдеріне емес, қазақ мұғалімдеріне жазылған ат еді. Олай болса, ноғай бауырларымыздың шиканының аузын жұлып алғандай онда еш нәрсе жоқ еді. Төртінші, татар мұғалімдері туралы айтыла қойғанда да ана тілінде оқудың артықшылғы мұғалімдер үшін неге құрбан етілмейді деп өкпелеуге орын жоқ еді. Өйткені, қалық мұғалімдер үшін қалық болып отырған жоқ, мұғалімдер қалық үшін мұғалім болып отыр еді. Даудың асыл түбі шәкірттердің қатында емес, қазақша газета һәм кітаптар шығып отырғанында. Қазақша кітаптар һәм газета шықпаса, шәкірттер балаларды қазақша оқыту керек деп та ай-

тпас еді. Сөз түбі бізге тірелетін болған соң, қазақша газета һәм кітаптар шығарып отырған біз сөйлеп, газета һәм кітаптардың неге қазақша шығарып отырғанымызды байандап, даудың түбін арылтпасқа болмады. Мұнан былай да сәл нәрседен осындай ереуіл сөздер шыға бермес үшін, анықтап ашып, бір-жолата кесіп айтпасқа болатын емес. Қазақша газета һәм кітаптар шығарғанымызға, қазақша оқығанымызға өкпелейтіндер біржолата өкпелеп күдерлерін үзер, өйтпесе қазақ үшін татарша газета һәм кітаптар шығару амалын тауып берер, болмаса, қақтықпа сөздерін қойар.

Біздің ойымызша, неге қазақша газета һәм кітаптар шығарасыңдар деп өкпелеу, қазаққа неге газета һәм кітаптар таратасыңдар деп өкпелеумен бірдей. Қазаққа газета һәм кітап қажет емес деу керек, қажет болса, ол газета мен кітаптар қазақ тілінде шықпайынша шарасы жоқ. Басқа тілде шыққан газета һәм кітаптар қалық ықыласын түсіре алмайды. Қалық ықыласы түспеген газета һәм кітаптар қалыққа тарап, оқылмайды. Қалыққа таралмаған газета һәм кітаптар пайда болады деп айта алмаймыз. Егерде осы шығарып отырған газетамыз татар тілінде шықса, Түркістанда шығып тоқтаған газеталардың айағын құшар еді. Бұл – бір.

Екінші, қазақша газета һәм кітаптар шығарып отырған біздер, татарша газета шығарамыз десек те, шығара алмаймыз. Олай болған соң қазақ қалқы татарша газета һәм кітап шығаратын болса туын көтеруге керек болады. Татар бауырларымыздың қазақ үшін татарша газета шығаратын көңілі болса, мезгіл жеткілікті еді. Татар үшін талай газеталар шығып жатты, бірақ қазақ үшін шыққан газета да көре алмадық. Қазақ мәселелері үшін газеталарымыздың бір бұрышын бер деп, сұраған қазақтарға да қазақ мәселелері оқушыларымыздың керекті мәселе болмаған соң, керексіз сөзбен газетаның бетін алдырсақ, оқушыларымызға жәбір болады деп, оны да қабыл етпеген. Қабыл етпеулері газетаның бір бұрышын қимағандық емес, газета мәселесі сыймағандықтан. Қазақ үшін өз алдына газета ашпаса, татар газеталарының бір бұрышына сыймайды. Газеталарының бұрышын бер деп сұраушылардың сұраулары білместік, біздің қазақша газета шығаруымыз қыйсық болып,

әлде болса, татар бауырларымыздың қазақша-татарша газета шығарамыз десе біз тоқталдық.

Біздің қазақша газета шығаруымызды «бүйректен сирақ шығару» деу де жетіспегендік, қазақ пен татар тілі бүйректтей бірігіп тұрғанда, біз келіп газетаны қазақша шығара бастасақ, сонда айтылса, дұрыс болар еді. Бүйректтей болып жігі біріккен қазақ пен татарда тіл жоқ. Бұған дейін бірікпеген тіл жігі, мұнан былай да екі қалық тең жасап отырса, бірікпейді. Тең жасамай бір жағы кем жасаса, келесі артық жағынан аударылмақшы, Мақсат қазақ тілін татарша аудару болса, татарлар қазақ жұртының қатар жасамасына тырысу керек. Оны істемей, қатар жасауын тілесе, тіл жігі осы күйінде кете бермекші. Өйткені, қазір жұрттың бәрі тырмысып, ілгері ұмтылып жатыр. Бұл күнде айанбай жатып қалған жұрт, кетіп бара жатқан жұрттардың айағының астанда қалмақ. Қазақ қалқы болып жасаймын десе, ілгері ұмтылып талпынатын кезі осы. Жайғасып жататын бұрынғы кеңшілік заман жоқ. Басқа жұрттың екпіні жатқызып қоймайды. Газета һәм кітаптар қалық ойанып ілгері ұмтылуына себепші зат болса, олардың да шығатын кезі осы шак. Сондай заманда «шай алмасақ қант та жоқ» деп отырған осы күнгі саудагерлер сыйақты. Татарша болмаса, газета да, кітап та жоқ деп татар тілін білмейміз деп қамалып, біз отырсақ, татар үшін ол жағымды болса болар, бірақ қазақ үшін қалай болады? Құрбандық тым зор болмас па?!

Қазақтың татар болуын тілеушілер ертерек ойанарға, ертерек ойларға керек еді. Көбінесе қазақтың елтірі, сең-сең, 5-10 тиын садақасын жыйыуды мақсұт көрген «азғындарынды жібермей, медресе, мектеп ашып, қазақты татарластыру жолында еңбек етерлік идея иесі «адамдарынды» қазақ ішіне жіберіп іс қылу керек еді. Сонда қазақтар бүгінге дейін не татар тіліне ауып болар еді, йа татар әдебиетін түсінерлік адамдары көп болып, қазақша газета шығарудың қажеті болмас еді. Сонда һәм қазақ көзін ашқан біз деп зілденулерің де орындырақ болар еді. Ондай еңбек сіңірмей, қазақты адам қылған біз едік деген сөз байағы «ноғай мен қазақ айтысқан» өлеңдегі сөздерге ұқсайды. Біреуді адамдыққа жеткізу әуелі, өзінде адамдық боларға керек. «Қазақтың» татар матбұғатына еркелерлік қақы жоқ, тиісін

айтуға қақылы. Біздіңше баласы ғана ата-анасына еркелейді. «Қазақты» тудырған татар емес, татар тәрбиесінде өскен жұрт та емес, татар әдебиетінен үлгі алған адамдар да емес. Сондай болған соң «еркелеу» деген сөздің канша орынды-орынсыз айтылғанын айыру қиын да емес.

Қысқасы, басқалар қалай ойласа, олай ойласын. Қалай сөйлесе, олай сөйлесін. Татар тілін қабыл етпесең, саған газета да, кітап та жоқ деп қазақты бір жарға қамай алмаймыз. Олай саудаласуға уақыт тар. Барымызды «ал» деп алдына салып, жалынып, тезірек алғанына Алла разы болсын айтып, тапқанымызды бере беру. Біздің бұлай істеуіміз басқалардан бөліну үшін емес, амалсыз «барымен базарлау». Мұны басқаша түсінетіндер болса, татар тілінде қазаққа газета һәм кітаптар шығарып, қазақ ішіне таратып, міне деп, бізге жол көрсетсін. Әйтпесе, арзан пәлсапа алысқа апара алмас.

Біздің әуелден-ақ айтып келе жатқанымыз, қатар жүріп, аптықпай екі жұрттың да тең жасап, көркейіуіне қолдан келгенін істеу. Татар балаларын татарша оқытқанына қазақ іші тарылмай, қазақ балаларын қазақша оқытқанына татар іші тарылмай, көңіліміз кең болып, жасауымыз тең болса, бетіміз де жөн болар. Оны азсынсаңыздар өздерің білесіңдер. Қайырлы сапар болсын дейміз!

1916 жыл.

ҚАЛАМ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖАЙЫНАН

Орынборға шақырған қазақ қайраткерлерінің сиезі адам аз келгендіктен сиез есебінде болмай, кішкентай ғана кеңес түрінде болып өткені озған нөмірлерінде жазылды. Орынборда отырғандар, о жақ, бұ жақтан кез келгендер болмаса, сиезге атын атап шақырған адамдар келмеді.

Келмеу себептерін түрлі жоруға болады.

Келмеулеріне бір жағынан жол қаражатына қаржы жоқтығы себеп болған шығар; екінші жағынан Жүсіпбек жолдас сияқты керексіз сиез деушілік те себеп болған шығар; үшінші жағынан, қазақ қайраткерлерінің Орынбор қаласынан қараңғы үйден жаман қашатындығы да себеп болған шығар; төртінші жағынан, өзгеріс уақытында қайрат жолы өзгеріп, қарқын беті қайтқаны себеп болған шығар. Бұл көп «шығардың» ішінде көбінен себеп болатыны екі «шығар».

Сиезге келуге ынталы адамдар болса қаржы да табылады, керексіз сиез деп айтпайды. Мұның бұлай болуы келуге ынталы адамдар болмағандықтан, Орынборды көруге табиғаты шаппағандықтан болып отырған қал. Бұрын Орынбор қазақтың пікір құбылысындай болған заманда, сиез түгілі жайда Орынборға келіп, бас қосып, қазақтың қамын ойла-сып, қайғысына дауа қарастырып қайтатын ел азаматтары енді еріншектік етіп келмей отыр деуге болмайды. Мұның мәнісін әрірек, тереңіректен іздеу керек.

Қазақ қалам қайраткерлері қайдан туған, қашан шыққан деп сұрау қойылса, жауап қиын емес.

1). Қазақ қалам қайраткерлері орыстың қорлық көрген, тайақ жеген, орыстың табанында езілген жұрттан туған.

2). Қазақ қалам қайраткерлері қазақ басына қиын-қыстау зар заман түсіп, үстін торлап, қайғы бұлты қаптаған шақта шыққан.

Құл болған халықтан туып, құлдықтың қорлық, зорлығын көріп отырып, қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілту, ауырын азайту жолына жұмсасқа мүмкін емес; кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, йағни, халқына жаны аши-

тын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауыр-мал болмасқа тағы мүмкін емес. Олай болмаған болмаса, онда табиғат заңының тысқары, адамнан шошқа, шошқадан күшік туған сықылды болып шығады.

Қазақ баласы ұлтым, жұртым, бауырым деп үйреніп қалған қазақтың бауырмал қалам қайраткерлері өктәбір өзгерісі болғанда бірден иинтернатсйанал (бейбауырмал) болып өзгере алмады, өзгелердей «алымсақтан бері» кәммүнійст, иинтерна-тсйаналист едім деп айтуға аузы бармады. Сондықтан бейбауырмалдық жолға қызмет қылып, басшылық қыла алмады. Бауырмалдық жолында қаламмен қайрат етуін бейбауырмалдық жолындағы үкімет қош көрмейтін болды. Сөйтіп, қазақ қалам қайраткердерінің халінде дағдарыс болып, өзгерістен бұрынғы қарқындары қайтып, тартыңқырап қалды. Сол қайтқан қарқын әлі күнге қайта келіп жеткен жоқ. Бұрынғы қалам қайраткерлерінің бәрі де өзгерістен кейін қалам қайратына әлі белсеніп онша кіріскен жоқ.

Бұл айтылған себептің үстіне жамалған екінші себеп болды. Ол Қазақстанға ұлық болған адамдардың лағу-төңкеріс болса істің бәрін өзінен өзі істеліп, өзінен өзі өзгеріп кететіндей көруі. Қалыпты өзгертетін адамның ісі, йағни, жұмсайтын күші, қайраты, ісі, білімі екендігін ойламады. Төңкеріс болды, патша үкіметінің орнына саует үкіметі орнықты: қазақты билеген, патшаның оң қолы болып кәммүнійстер қазақты билейтін болды. Елдің төбесі өзгерді, төресі өзгерді. Онан былайғысын өзгертуге көп күш, көп іс, түрлі еңбек, қайрат керек, йағни, істей білетін түрлі адамдар керек.

Қазақтың оқығаны аз, оның ішінде халық ісіне қатысып, жұрт үшін жұмыс қылғандар өте аз. Бірақ, аз да болса, қазақта қызмет қылып ысылған, төселген адамдар, қазақтың ісіне қатыспақ түгіл қарасын көрмеген, атын есітпеген жат жұрттың адамдарынан гөрі, қазаққа көбірек пайда келтіретіні шексіз.

Ескі үкімет тұсында, қазақтың басына қаптаған қара бұлттай қалың пәле торлаған заманда, жұрт үшін, ұлт үшін қызмет қылған, қиналған адамдарға «жұртшыл», «ұлтшыл» деген таңба басылып, олар қораға жолатпайтын қотыр мал сықылды шетке шығарылып, әлеумет жұмысынан аулақ ұсталды. Қазаққа жаны ашып, қазақ сөзін сөйлеген адам болса, оны ұлтшыл деп әдепсіздік еткен сиырдай қылатын болды.

Төбелеске шығатын адам сияқты, төсін ұрып, тұлданып «Жасасын бейбауырмалдық!» деген қазақ болса, қошемет айттып, қол шапалақтап, төбесіне көтеретін болды. Қазақтың көрген қорлығын, зорлығын айтатын адам болса, ауызға қағып сөйлетпейтін болды. Қазақ өзгеріс үшін құрбан болса, несі құрайды деуші болса, арқаға қағып, дұрыс пікір осы дейді. Солай болып тұрғанда қазақтың жұртшыл, ұлтшыл, бауырмал қалам қайраткерлері қалайша белсеніп, қалам қайратына кіріспек? Қалайша қаламды қолға алуға көңілі шауып, ықыласы түспек?

Қалам қайраткері – жолын тастап, көрінген жолаушыға ере беретін бұралқы ит емес. Бауырмал болып қалған қазақ қалам қайраткерлері, йа бойаумен түсін өзгертіп, йа түленмен түгін өзгертіп бейбауырмал болмаса, нақ ішін өзгертіп бейбауырмал бола алмайды. Жалғыз қалам қайраткерлері емес қазаққа жаны ашитын, басқа азаматтар да қазақтың басқалардан көрген кемшілігін айтпай тұра алмайды. Оны айтып отырса, бауырмал деген сөзден құтыла алмайды. Солай болған соң, иа бауырмал деген сөзден қашып, бейбауырмал үкіметтің ыңғайымен болып, қазақты басқалар пісіріп жесін, шикі жесін үндемей қарап отыру керек: не бауырмал деген сөзді басқалар ауыр мағынада айтса да, қазақ азаматтары ауырламай, қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеуі керек. Енді осыған жеттік.

Қазақ деп ауызға алмай, не болса о болсын, қараға қостық, не көрсе көппен бірге көрер деп отыруға болар еді, егерде қазақ мәдениеті қасындағы халықтармен бірдей болса. Қазақ қасындағы халықтар: орыс, неміс, ноғай, жәуіт, ғайрилар.

Бұлардың бәрінің де мәдениеті қазақ мәдениетінен жоғары. Мәдениеті жоғары халық – мәдениеті төмен халықты аз-көбіне қарамай жем қылатыны айдай анық, күндей жарық ақиқат. 200 міліён (бұдан әрі – миллион) үнді халқын 50 миллион ағылшын жем қылып отырғаны, 500 миллион Қытайды өзінен он есе аз жұрттар әжуалап отырғаны – адам баласының теңдігі – кемдігі мәдениетіне қарай екендігін сыпаттайды.

Қазақмәдениетіжәуіт,неміс,орыс,қаттаноғаймәдениетіндей болса да, «қазақ» «қазақ» деп айыра сөйлеп, ауыз ауыртып, әуре болмай-ақ, көппен бірдей көрер деп қойар едік. Қазақ айрықша сөз болатын қалі айырықша болғандықтан.

Қазақ мәдениеті қасындағы жұрттардан кем екенін біле тұра, мәдениеті зор халыққа жем екенін біле тұра, қазақты жемтік есебінде жей бер деп қазақ азаматтары тастай ала ма? Оны қазақ азаматтары істей алмайды. Олай болса, бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ ауырытып ауырламасқа керек.

Қазақ қасындағы жұрттардың қатарына жетіп теңелуіне керек ісімізді қолға алып, қанаттамасақ, қазақ күнін қараң қылатын бейбауырмалдық адам арасына жік салады, бауыр керек емес, «жасасын бейбауырмалдық!» деп айқайлағанмен адам баласының арасындағы құр айқаймен жоғалатын көрінбейді. Мәдениет жігін жоғалтпай өз жігін жоғалту оңай жұмыс емес. Бұл айқайдың қолынан келмейтін іс екендігіне көз жетті.

Алдымен бауырмалдық жігін жоғалту керек деп адасқандар адаса берсін, қазақ азаматтары мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін, сарп ету керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса, жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні, қазақты қасындағылар қыңсылатуын қойады, қазақ азаматтарының қазақ үшін айырықша қайғыруы, қаны қызуы жоғалады, бауырмалдық өзінен өзі жоғалады.

Мәдениет алға басуы тірнек ісі шеберленуімен, сана-саңылау күшейуімен болады. Тірнек ісінен шыққан шеберлікті өнер дейміз, сана-саңылау күшінен шыққан білімді ғылым дейміз. Бұл екеуі де іштен адаммен бірге туатын нәрсе емес, үйренумен табылатын нәрсе. Үйрену дегеніміз – оқу. Сөйтп, мәдениет жүзінде халықтың алға басуы, алдағы жұрт пен арттағы жұрт арасындағы мәдениет жігі жоғалуы оқуға келіп тіреледі.

Қазақта оқу ісі қалам қайраткерлеріне қарап тұрғаны, олар не істеуге керектігі өткен нөмірлерде басылған сиезге арналған мәселелерде айтылды. Мұнда айтайын дегеніміз: қалам қайраткерлерінің бас қосып бақыршылығын сөйлесуі. Қалам қайраткерлерінің иіуін сиезіне «топалаң уақытындағы той» емес, топалаң келмеуіне амал қарастырайық деген ой еді.

Сиез иіуінде болмады деп қойыу керек емес, иіуіннен басқа да айлар, күндер көп, әлі де болса бас қосып сөйлесу, қалам қайраткерлерінің ұйымын жасау керек. Жазушылармыз бытыранды болмай, ұйымдасып, бірлесіп іс істесе, бәлкім істері

берекелі, өнімді болар. Өзгеріс болғанымен өзгермей тұрған қазақта қалып көп, қашаннан бері, қазақ ішіне сіңіп, орнығып қалған қалыпты өзгерту оңды нәрсе емес. Бас өзгерді, бастық өзгерді, төре өзгерді, басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе, кеміген жоқ. Жеуге жеңіл тұрғанды жеу – табиғи іс. Тіске жұмсақ болған соң, қай уақытта да жеуге қазақ жеңіл болып тұратыны мағлұм. Қазақты бұрын жегендер әлі жеп отыр, бұрын зорлық қылғандары әлі де зорлық қылып отыр. Өзгеріс кімге жағымды, кімге жағымсыз болып шыққаны көзі бар адамдар көрерлік, есі бар адамдар білерлік болды. Өзгерістің негізі тартыс, талас болған соң тіршілікке қайым біткен қайраттыларға, күн көруге ептілерге, дүние жыйыуға құмар адамдарға жағымды болғанымен, момындарға, ақ көңіл, анайы, аңқауларға жағымсыз болғаны шексіз.

Ақкөңілділік, анайылық, аңқаулық табиғаттан да болады, тәрбиеден де болады, йағни мәдениет жоғары-төмендігінен де болады. Көбінесе мәдениеті төмен жұрт ақкөңіл, анайы, аңқау келеді. Сондықтан да мәдениет жоғары жұртпен араласқан жерде алдауына, арбауына түсіп жем болады. Қазақ жеріндегі халық көбіне қазақ пен орыс. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны шексіз. Ол жем болудан мәдениеті жетілгенше құтылмайды. Қазақ жем болудан түбінде декірет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады.

Үкімет тарапынан қазақтың кәзіргі күтетін көмегі – мәдениеті жетілгенше басқалардың зорлығынан қорғау, мәдениеті көтерілуіне қолдан келген жәрдемін аймау. Солай болған соң қазақ үкіметі құр декіретін көбейтумен бола бермей, қазақтың мәдениетін күшейту жағына көз салып, көбірек күшін жұмсау керек.

Мәдениет күшейеді өнер-білім күшімен, өнер-білім күшейеді оқумен. Оқу ісі сабақтас әдебиетпен. Оқу әдебиетті күшейтеді, әдебиет оқуды күшейтеді. Оқу мен әдебиет бірін-бірі қолдап, бірін-бірі көтермелеп, бірін-бірін сүйейді. Оқусыз әдебиеттің күні жоқ, әдебиетсіз оқудың күні жоқ, қазақта оқу да, әдебиет те жаңа ғана көктеп көзге ілінген күйде тұр. Оның өсіп, үлкейіп, гүлденуі үшін көп іс, көп күш керек. Сол көп істі қолынан келгенше істейтін, сол көп күш шамасынан келгенше сарп ететін қазақ қалам қайраткерлері.

Ол қалам қайраткерлері бұл күнде өз жұмысында емес, өзге жұмыста жүр. Оларды өзге жұмыстан алып, өз жұмысына салу қазақ үкіметінің міндеті: қалам қайраткерлерінің жұмысы – әдебиет, әдебиетсіз оқу қуаттану жоқ, оқусыз мәдениет қуаттану жоқ, мәдениет қуаттанбай қазақ қорлықтан, зорлықтан құтылу жоқ. Орыстан қазақтың көріп отырған отаршылығы, омыраулығы қазақ мәдениеті орыс мәдениетінен төмен болғандықтан. Азаттық асылы мәдениетте, мәдениет күшейуінің тетігі – оқу мен әдебиетте.

1922 жыл

ЕМЛЕ ТУРАЛЫ (қысқартылып алынды)

Емле негізі 4 түрлі: 1). Таңба жүйелі (негізгі ынтымақ); 2). Тарих жүйелі (негізгі дағды); 3). Туыс жүйелі (негізі тегіне қарай); 4). Дыбыс жүйелі (негізі естілуіне қарай).

1. Таңба жүйелі емле – арғынға «дөңгелек» таңба алайық. Қыпшаққа «жіп» таңба алайық деген сияқты немесе «бірге» мынадай: «1» белгі, «екіге» мынадай «2» белгі алайық деген сияқты, не болмаса пәлен дыбысқа пәлен белгі алайық деп дыбыс басына әріп арнаған сияқты, тілі іліміне тірмей, тек ынтымақпен мына сөзді мынадай, ана сөзді анадай етіп жазайық деумен жасалатын емле жүйесі, емленің бұл жүйесін алу-алмау жағын сөз қылмай өтеміз, үйткені жоғарыда емлеміз қалай жасалса да, негізгі тіл іліміне, тіл жүйесіне тіреліп отырып жасалуы тиіс дедік.

2. Тарих жүйелі емле – байағы бір жасалғандықтан, тіл өзгерсе де өзгерместен әдеттенген бойынша қолданатын емле. Ондай емледе бір дыбыстың ортасындағы орта таңба болуы мүмкін. Бір дыбыста жазуға бірнеше әріп жұмсалуды мүмкін немесе тіпті дыбысы жоғалып кеткен әріптерді әлі күнге жоғалмастан сөз ішінде жазылып жүруі мүмкін. Емлеміз бұл жүйені болу-болмауын тағы сөз қылмай өтеміз, үйткені дағдыланған емлеше жазамыз десек, емле мәселесі қозғалмас еді.

3. Туыс жүйелі емле – сөздің ауыздан шыққандай дыбыстарына қарамай, тегіне қарап отырып жазатын емле. Мәселен,

ауыздан шыққанда «*қорада бір қара ат тұр екен*» деген «*ат*» деген сөздерді ауыздан шығуынша «*қарат*», деп жазбай, «*қара ат*» деп жазады. Сол секілді ауыздан шыққанда, «*солай болсигеді*» болып естілсе де, жазғанда «*солай болса игі еді*» деп, «*болса*», «*игі*», «*еді*» деген сөздердің тегіне қарап жазады. Бірақ осы күнгі емлемізде жазу бар болғандықтан, емленің бұл түрі сөз болуға тиіс.

4. Дыбыс жүйелі емле – сөздерді ауыздан шыққан күйінше жазатын емле. Сөздің ауыздан шығуынң өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда ауыздан бір түрі болып шығады, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. Оның мысалын айқын түрде «*ақ*», «*көк*» деген сөздердің айтылуынан көруге болады. Осы сөздерді оңаша жеке түрінде айтсақ, ауыздан айнымай шығады. Сол араға «*өгіз*» деген сөзді жалғас айтсақ, әлгі сөздеріміздің айағы айнып, екінші түрде естіледі (*ақ өгіз – ағ өгіз, көк өгіз – көг өгіз*).

Дыбыс жүйелі емленің сөйлегендегі ауыздан шығуынша жазу түрін тілдік ілім-білім жүзінде қолданбаса, өнер-білім жүзінде еш жұртта қолдану жоқ. Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. Сондықтан емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік.

Жаңа емлешілер емле үйренуге жеңіл болу үшін дыбыс жүйелі болу тиіс дейді: керек орындарда ғана туыс жүйелі (сөз жүйелі) болсын дейді. Бұрынғы емлеміз дыбыс жүйелі емес бе еді? Туыс жүйесін керексіз орында кірістіруші ме едік? Бұрынғы емлемізде дыбыс жүйелі екендігін, туыс жүйелі қандай керек орындарда кірісетіндігін жоғарыда айтып өттік. Олай болса, жаңа емлешілердің емле жобасының бұрынғыдан басқалығы қай жерінде? Басқалығы мынадай: екі сөз, үш сөз жалғаса айтылғандағы дыбыстарының естілуінше жазу тиіс дейді (бұрынғы емлемізде әр сөз жеке айтылғандағы естілуінше жазылатын). Бұл бір. Екінші, үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі алмасып айтылатын дыбыстардың тегі тексерілмей ауыздан шығуына қарамай, тегіне қарап жазылатын. Мысал үшін бұрынғы емлеше жазу мен жаңа жобаша жазылу арасындағы айырымын бірнеше сөз алып көрсетіп өтейік. Алдыңғысы бұрынғыша, соңғысы жаңаша жазылған сөздер

болады: *Тұрғанбай – Тұрғамбай, қонған – қоңған, көнген – көңген, інге – іңге, бара алмайды – баралмайды, келе алмайды – келалмайды, келе алмай тұрмын – келеалмайтұрмын, бүрсі күні – бүрсігүні, бұрнағы күні – бұрнағыгүні, жазды күні – жаздыгүні, тұссыз – тұссыз, бассыз, басшы – баишы, іші – іші, қазса – қасса* тағы сондайлар.

Мұнымен емле үйренуге оңай бола ма? Көз тануына, қол жүруіне жеңіл бола ма? Басқа түріктерге түсініктірек болып жақында ма? – Жоқ. Олай болса, бұрынғыдан мұның несі артық дей аламыз? Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуге мағана бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуге мағана да, мақсат та жоқ. Кілең туыс жүйелі болсын дейтіндер де, кілең дыбыс жүйелі болсын дейтіндер де алдарында неге барып қамалатындарына көз салмайды-ау деймін.

Кілең туыс жүйелі емле болсын дегенде, «балалы», «тұзлы», «атлы», «баланы», «тұзны», «атны» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы болып табылар ма? Кілең дыбыс жүйелі болсын дегенде, «сөзшең» дегенді «*шошшең*» деп, «*ішілер*», «*ішілер*» деген сөздердің екеуін де бірдей «*ішілер*» деп, «*кигіссе*» дегенді «*кигіссе*» деп, «*кигішие*» дегенді «*кигішише*» деп, «*жазса*» дегенді «*жасса*» деп, «*қызса*» дегенді «*қысса*» деп, «*сезсе*» дегенді «*сессе*» деп жазатын болмақ. Бұлай жазу қолайлы бола ала ма? Екі жүйені де аралас тұтыну керек деушілер; керегіне қарап, екеуін де тұтыну керек дейді. Солай дейді де, мынау сөзді мынадай, анау сөзді анадай етіп жазайық деп, сөз басына ереже жасайды. Сөз басына ереже жасайтын болсақ, ондай емле қолайлы, оңай емле болып табылар ма?

Одан басқа тағы бір байқалып тұрған нәрсе сөздерді қосып жазуға құмарлық. Ол құмарлықтың ар жағы неге барып килігетініне тағы көз салынбайды-ау деймін. Мәселен, «*бара алмайды*» дегенде «*баралмайды*» деп жазу керек дейтіндер бар. Бұл қосылып айтылып тұрған сөздердің біреуі көсемше, екіншісі етістік екен. Бұл екі түрлі етістіктің бірлесіп айтылуы ылғи бір көсемше, бір көмекшіден болып отырмайды.

Онан көбірек болып бірлесетін орындары болады. Менің ойымша, қапақардай етіп емле жүйесін өзгертеміз демей, бұрынғы емленің кеміс жерлері болса, соларын ғана түзеу. Басқа түріктерге жазу тіліміз түсінікті болу үшін мүмкіндігінше жанастыру жағына қарап икемдеу. Осы күнге дейін тұтынып

отырған емлеміздің кемшілігінің бәрін түзеп, жоғарыда айтылған туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қамалмай өтетін екеуінің арасынан жол тауып беретін төменгі ұсыныс болады деймін.

1. Әрбір өз алдына түбірі бар сөз оңаша айтылғандағы естілуінше жазылу.

2. Азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу.

3. Үйлестіктен дүдәмал естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу.

4. Қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу.

5. Қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз бәрі де қосарлық (-) белгімен жазылу.

6. Жалғаулықтар бөлек жазылу орындарынан басқа жағы жалғау ережесінше болады.

7. Үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу. Қосынды сөзге айналғандары басқа қосында сөздерше қосарлықпен (-) жазылу. Сын есімнің шырай күшейткіштері де қосарлықпен (-) жазылу.

8. Көсемше, көмекші етістіктер бөлек жазылу.

Мұның әрқайсысын бас-басына байандасақ мынау болады:

1. «Әрбір түбірлі сөз» дегенде мағана жағынан алмай, тұлға жағынан алып, өз алдына түбірі бар сөзді айтып отырмын. Қазақ тілінде екі сөз, үш сөз, төрт сөз қатта бес сөз бірлесіп, бір ұғым, бір мағаналы болып келуі жиі ұшырайды. Мәселен: «*кете берер*», «*кете берер ме?*», «*кете берер ме екен?*», «*кете бере алар ма екен?*», «*кете бере алмай отырғанымды-ау*». Осыларды бірге айтылғанына қарай, бір мағана көрсетуіне қарай біріктіріп, тұтастырып айтып, естілуінше тұтастырып жазу емлені оңайлатпайды. Сондықтан әрқайсысын түбір-түбірімен айырып алып, оңаша шығарып айтып, сондағы естілуінше жазамыз.

2. «Азған сөз» дегенде «*үйітін*», «*бүйітін*», «*сүйітін*», «*әйтседе*», «*әйтпесе*», «*бұрнағы*», «*бүрсі*», «*белбеу*» деген сияқты сөздерді айтамын. Сөздің азып өзгеруі бар. Соңғысы – дыбысы айнып, бірде олай, бірде бұлай айтылуынан болатын өзгеріс. Алдыңғысы – ондай емес, тұрлаулы өзгеріс. Солай болған соң сол күйінде айнымай қалатын сөзді айтамыз.

3. «Үйлестікпен» дүдәмал естілетін дыбыстар деп *б - п, т - д, ж - ш, з - с, ш - з, ш - н* сияқты айтылуында ұқсастық,

үйлестік бар дыбыстар жанындағы басқа дыбыстардың әсерімен күңгейленіп немесе өздері қатар келіп, бірін-бірі күңгейлеп не болмаса біріне-бірі үйлес болған соң бірінің орнына бірін алмастырып айтуы мүмкін болатын орындары қайсысы екені ашық естілмейді. Сондай орындарда күңгейленбейтін айқын жерге келтіріп айтып, сондағы естілуінше жазу. Мәселен: «Қасекең сау күндегі әнге басты» дегенде «басты» деген жіктеу жалғауында «т» естіле ме, «д» естіле ме? – Дүдәмал, ашық емес. Қасындағы «с» дыбысының әсерімен күңгейленіп, анық естілмей тұр.

Күңгейлеп тұрған дыбыстар аулақ, басқа жерге қойып айтып көру керек. Мәселен, «Қас-екең сау күндегі әнге салды» десек, қай дыбыс екені анық естіледі. Сол сияқты септеу жалғаулары да көмескі естіліп, дүдәмәлдік болады: Мәселен: *бастың ба? – басдың ба?, басты ма? – басды ма?, баста ма? – басда ма?, бастан ба? – басдан ба?* Дүдәмал, анық емес. Мұнда да әлгідей жалғауларды әсер етіп тұрған дыбыстан құтқару үшін айағында әсер етпейтін дыбыс бар сөздерге жалғап қарау керек. Мәселен, *балдың, малдың, қардың, қаздың, балды, малды, қазды, қарды, балда, малда, қарда, қазда, балдан, қардан, қаздан.* Қай дыбыс екені мұнда анық естіліп тұр. Бұлар үйлес дыбыстар, басқа дыбыстардың әсерімен күңгейленгенде болатын дүдәмәлдік.

Енді үйлес дыбыстардың әсерімен күңгейленгенде болатын дүдәмәлдікті мысалмен көрсетелік: «мылтық атты». Мұнда жіктеу жалғауы не болатыны дүдәмал болып тұр: *-ты ма? -ды ма?* белгісіз, анық емес. «Қымыз ашишы», «су кешише», «киім пішише», «құс ұшиша», «құлын қашиша» айағына қосылып тұрған рай белгісі дүдәмал: *ше ме? ша ма? са ма?* Бұлар үйлес дыбыстардың бірін-бірі күңгейлеуінің бір түрі. Бұлардың анығына жету үшін алдыңғы айтылған әдіс істеледі. Мәселен, «мылтық алды» десек, не жалғау екені ашылады. «Қымызға қанса», «су сепсе», «киім кесе», «құс қонса», «құлын құса» дегенде рай белгісінің қандай екені анық ашылады. Үйлес дыбыстардың бірін-бірі күңгейлегенде болатын дүдәмәлдіктің екінші түрі бар. Олар мынау сияқтылар: «құрған тешше», «басқан ішише», «төккен тұсса», «тұздық тұссыз», «қазан ашишы», «нан кешиші», «көссіз көбелектей», «ішишілер ізіне

түсті», «ішілер ісін тоқтатты», «башишылар баж басты», «башишылар алға түсті».

Сөздің бұл жалғауларында емес, негізіне әсер ету, негізін күңгейлеу болғандықтан, сөздің негізін айқын шығарып, айтқандағы естілуінше жазу. Үйлес болғандықтан, бірінің орнына бірі айтылу мүмкіндіктен болатын дүдәмәлдік мынау сияқтылар: *Қорғамбай – Қорғанбай, Арғымбай – Арғынбай, Тасқымбай – Тасқынбай, қоңған – қонған, жаңған – жанған, жоңған – жонған, көңген – көнген, өңген – өнген, міңген – мінген, сеңген – сенген, күңге – күнге* тағысын тағы сондай сөздер. Бұлардың қайсысы дұрыс? Әрине, соңғылары дұрыс. Үйткені «қорғам», «арғым», «тасқым» деген сөзден шықпағаны «қорған, арғын, тасқын» деген сөздерден шыққаны көрініп тұр. Онан кейінгілеріне келсек, бұларда әсер етіп тұрған «г» мен «г» дыбыстары. Олардың әсерінен құтылса болғаны, дүдәмәлдік жоғалады Мәселен: «қоныс», «қондық», «жону», «жондым», «жанып», «жанды», «көніп», «көнді», «өніс», «өнім», «мініп», «мініс», «сеніп», «сенім», «күнде» дегенде, дүдәмәлдік жоғалып, «ң» емес, «н» екені анық көрініп тұр.

4. Қосымшалар дегеніміз – жұрнақтар мен жалғаулар. Олар бұрын да солай бірге жазылатын.

5. Қосалқы сөздер (демеулер) білімпаздар сиезіне дейін қосарлық белгімен жазылып жүрді. Білімпаздар сиезі бөлек жазылсын деді. Оқу жағынан қолайсыздық ететін болған соң енді қосарлықпен (-) жазылуы қолайланып тұр. Қосарынан айтылатын қос сөз, қосар сөз – бұлар бұрында қосарлық (-) белгімен жазылатын. Бұлар туралы өзгеріс жоқ. Мәселен: *құрт-құмырысқа, бақа-шайан, аяқ-табақ, төсек-орын, бала-шаға, келін-кешек, қысылып-қымтынып, құрап-сұрап, артып-тартып, ырғап-жырғап* тағысын тағы сондай сөздер бұрында осылай қосарлық (-) белгімен жазылатын.

Қосынды сөз бұрын «Тіл – құралда» қос сөздің біріне саналып, жалқылаушы қос сөз деп атанып келіп еді. Былтырдан бері атын ықшамдау үшін, балаларға үйреткенде жеңіл болу үшін қосынды деп атайтын болды. Бұлар бір өңкей болса, қосыла жазылатын. Бір өңкей болмаса, араларынан қосралық (-) белгі қойылып жазылатын. Мәселен: *қолғап, жүк-аяқ, төсек-ағаш, тұс-киіз, тұстартта, келі-саб, балтасап, қаламсаб, қазоты,*

Ақ-төбе, Ақмола, Қызылжар, Атбасар тағысын тағы сондай сөздер. Енді бұлардың бәрі де қосарлықпен (-) жазылады.

6. Жалғаулықтар бұрыннан бөлек жазылатын. Олардың жазылуы жағы солай қалады. Мұндай қосымша ескерту есебінде айтылып отырған бөлек жазылуынан басқасы жалғау ережесінше деген сөз. Олай айтылып отырғаны мынау: жалғаулықтардың кейбіреулері алдыңғы сөздің айағындағы дыбыстың әсерінен жалғауларша айнаиды. Мәселен, «менен», «мен», «бенен», «бен» болып айтылғанда, бұлардың арасында дүдәмәлдік жоқ. «Бенен», «бен» алдындағы дыбыстың әсерімен «пенен», «пен» сияқты болып естілгенде дүдәмәлдік туады. Сондай жерде анығын жалғаулардың дүдәмәлдігін ашатын жолмен алуымыз керек.

7. Үйір айтылатын айтылатын сөздер бұрыннан бөлек жазылатын. Мәселен: *бұл ат ала байтал, ақ нар, құла құнан, тоз шелек, жез құман, күміс жүзік* тағысын тағы сондай сөздер. Үйір сөзден қосындығы айналған сөздер туралы көрсетілген белгілі жол жоқ еді. Сондықтан бұлардың әркім әр түрлі жазуы мүмкін еді. Енді бұларға да тәртіп жасау үшін ашық айтылып отыр. Үйір сөздің қосындыға айналғаны да қосарлықпен жазылады дегенде төмендегі сөздердің төмендегіше жазылуы айтылып отыр: *ақ-сақал, ала-бота, сасық-қурай, май-шағыр, боз-жусан, боз-торғай, қара-құс, көк-құтан, ақ-қу, ала-қарға, қара-қарға, торы-ала қаз* тағысын тағылары осылай қосарлық (-) белгімен жазылады.

Шырай күшейткіштері деп таңдаулы шырайдың басына сөздің өзінен алып күшейту үшін қосатын буындар айтылып отыр.

Мәселен: *қып-қызыл, сап-сары, үп-үлкен, ып-ықшам, ып-ыңғайлы, біп-биік, сып-сида, шіп-шикі* тағысын тағы сондайлар. Бұлар бұрын да солай жазылатын, қосып жазып керек деушілер болғаннан мұндай сөз болып отыр.

8. Көсемше, көмекші етістіктер бұрын бөлек жазылған. Онда өзгеріс жоқ. Тек бірге жазу керек деушілер болғандықтан, айырықша сөз болып отыр. Бұған қосымша түрде айтып ескертіп өтетін нәрселер мыналар:

1. Лепестен, лебіден шыққан сөздер шыққан лепес пен лебізіндегі айтылған қалпынан айнымай жазылу. Лепестен

шыққан сөздер деп одағаймен бірлесе айтылған сөздерді айтамыз. Мәселен: «*Ой, пәлі*», «*А, Құдай!*», «*А, пірім-ау!*», «*А, пірім-ай*».

Лебізден шыққан сөздер деп «*кет әрі*», «*әпер бақан*», «*көріпкел*», «*ұр да жық*», «*барса келмес*», «*найзамды әпер*», «*шаш ал десе бас алар*» деген сияқты сөздерді айтамыз.

2. Есімшелі қосынды сөздер де қосынды сөздерше қосарлықпен (-) жазылады. Мәселен: *Қой-бағар, Тай-мінер, Жылқы-айдар, Қой-айдар, Тау-соғар, Көп-жасар, Ит-алмас (жалқы есімдер), бір-санар, бір-тартар, бу-тартар, ат-шабар, бес-атар, құс-қонбас, ит-кірмес, жел-кесер (жалпы есімдер)*.

3. Дүдәмелдігі ашылмастай орындарда сондай дүдәмелдік ашылған орындардағы тәжірибе бағытымен жазу. Мәселен: «*аспан ба?*», «*асбан ба?* – дүдәмел екен, жоғарыдағы айтылған жолмен айқынға шығарып алу болмайды екен. Сол сияқты сөздер өте көп болмағанмен, қазақ тілінде ұшырайды: *дұспан – дұсбан, оқпан – оқбан, кетпен – кетбен, шекпен – шекбен* тағысын тағылар.

Бұлардың «п» мен «б» дүдәмел болған орындағы ашылуы ылғи «б» жағына болғандықтан, «б»-мен жазу. Түбін қарап тексергенде де солардың көбі «б»-мен жазылуға тиіс болып шығады. Мәселен: «*асбан*», «*дұсбан*», «*данышбан*», «*кетбен*» деген сөздер «*асман*», «*дұшман*», «*данышман*», «*кетмен*» деген сөздерден шыққан «м» дыбысы «б» дыбысымен алмасып отырады. «*Қақбан*», «*қақба*», «*қақбақ*», «*өкбе*», «*оқбан*» дегеннен дыбыстары алмасумен «б» дыбысты сөз екені көрініп тұр.

4. «Ы» әрпі бітеу буындарда да қалмай жазылу, «*қарт – қарыт*», «*арт – арыт*», «*жұрт – жұрыт*», «*сырт – сырт*», «*құрт – құрыт*» дегендегі сызықша мен қосақтап қатарлап қойған сөздердің айтылуы бірдей емес. Бітеу буынға «ы» деп жазсақ, бұлар бірдей жазылатын болады: бірдей жазылса, бірдей естіледі деген болып шығады.

5. «*Асыу*», «*алыу*», «*келіу*» деген сөздерді «*сұу*», «*шұу*», «*тұу*» деген сияқты етіп, айағына «*ұу*» келтіріп жазамыз деушілер бар. Тіпті жалғыз ғана «*у*» келтіріп жазамыз деушілер де бар. Олардың бәрі де жете тексермегендіктен айтылып отырған сөздер. «*Алып*» демей, «*алұп*» деп, «*асыб*» демей, «*асұп*» деп,

«барып» демей, «барұп» деп, «келіб» демей, «келүп» деп жазатын болсақ, *алұу, барұу, келуу* деп жазуға болады. Олай жазбай, *«алып, асып, барып, келіп»* деп жазатын болсақ, «у»-дың алдын «ұ» (*y*) жазудың орны жоқ. Мұндай «у» сөздің аяғына «б» есебінде қосылып тұрған дыбыс немесе *«алыс, беріс, барыс, келіс»* дегендерді сөздердің ішіндегі «с» есебінде қосылып тұрған сөз. *«Алыс»* деген *«алыу»* деген, *«барыс»* деген *«барыу»* деген, *«келіс»* деген *«келіу»* деген сөздердегі айырым айақ дыбыстарында ғана, басқа жеріне айырым жоқ. Егер *алұс, барұс, келұс* деп айтпаймыз ғой. Егерде «ұ»(*y*) мен «ы» (*i*) дүдәмәл естілетін болса, ол дүдәмәлдік «ы» жағына қарай шешіліп отырады ғой. Мәселен *«тан»* деген *«таны»* деген, *«жан»* деген *«жаны»* деген, *«тас»* деген *«тасы»* деген сөздерді алып, айақтарына *«п», «с», «у»* қосып туынды сөз жасасақ, айағы дауысты дыбыс болса, осы дыбыстарды қосамыз да қойамыз. Айағы басқа дыбыстар болса, «ы» арқылы қосамыз: *танып, таныс, таныу, жанып, жаныс, жаныу, тасып, тасыс, тасыу*. Осында «у» дыбыстың келіп кірерлік орны бар ма? Қай жерден келіп кіріспекші?

6. *р, л, у, и* әріптерінің алдында «ы»әрпі жазылу-жазылмауы естілуінше: естілсе жазылады, естілмесе жазылмайды. Мәселен: *лыпа, леп, лепес, лап, қойды, лаулап жанды, лоқы, лықылдап, Ленін, Лепсі* деген сөздердің алдында келген «л» таптаза «ы»-сыз естіліп тұр. Оған «ы» жазудың керегі жоқ. *«Блай, ылайық, ылаж, ылау, ілім, ілік, ылғи»* деген сөздерде «л» алдында «ы» анық естіліп тұр. Егерде осы айтылған сөздердің өздерін дауға салушылар болса, онда әркімнің құлағы әр түрлі еститін болғаны немесе әркім солай естіледі деп ұғып әдеттеніп қалғаны. Ондай дау болған орында өлең өлшеуімен ашылады. Онан басқа ашатын кілтін әзірге ешкім тапқан жоқ. Өлең арқылы тексергенде *«р», «и»* сөз басында тіпті келмейтін көрінеді. Онда да қазақтың *«ұуақытты»* қысқартып, кейде *«ұуақ»* деп айтатындығынан, қазақтың *«ұуақыт»* деп айтатын жерін баспадағылар немесе жазудағылар *«уақыт»* дегенге айналдырғаннан болады. Қалайда жалпы ереже бұлар турасында естілсе «ы» жазу естілсе «ұ» жазу, естілмесе жазбау. Мәселен: *ұру, ұрықсат, дұрыс, ырыс, ыргак, ыржаң, ірі, ірімшік* деген сөздердің басында «ұ», «ы» бар екеніне дау болмас. Болса қалай етеміз? - Әрине, өлеңмен болмаса басқа шара жоқ.

«И» дыбысы жалғыз-ақ «иә» деген сөзде келетін көрінеді. (*Иәки де «иә»-мен тұқымдас*). Оның өзінде оқығандар болмаса, жай қазақтар «жә» деп айтатын көрінеді.

«И» туралы жалпы ереже: естілсе «ы» жазылады, естілмесе жазылмайды. Даулы болса, өлең арқылы ашылады. Осымен емле ережелері туралы әңгіме бітеді.

АҚЫМЕТ

«Еңбекші қазақ». 27-март 1929.

МОПР ҺӘМ КҮНШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ ЕҢБЕКШІЛЕРІ

МОПР-дың не екенін газет оқушылар білетін шығар (Международная организация помощи борцам революции) деген орысша сөздердің бас әріптерінен құралған сөз. Мұны қазақшаға аударсақ, «реуолүтсия жолында күресушілерге жәрдем беретін ұйым» деген болып шығады.

МОПР ұйымы – жаңа ұйым. Мұның ашылғанына әлі толық екі жыл болған жоқ. МОПР 1922-нші жылы Мәскеуде декабір айында ашылған. МОПР-дың мақсұты өзінің атынан-ақ көрініп тұр: реуолүтсия жолына басын байлап, жиқангерлер, байлармен алысып жүргендерге жәрдем беру, көмек көрсету. Өзінің аз өмірінде МОПР едәуір істер істеді. Сабет (Совет – бұдан әрі совет) одағында МОПР ұйымдары ашылған жер аз. Шет ел мемлекеттердің де көбінде МОПР бөлімдері ашылып іске кірісіп отыр. Совет одағынан тысқары жиқангерлер отары болып отырған Күншығыс елдерінде МОПР бөлімдері әлі ашылған жоқ. Олардың арасында МОПР бөлімдерін ашу, жиқангерлер түрмелерінде азап тартып жатқан азаматтарына көмектестіру – МОПР-дың қазіргі зор міндеттерінің бірі. Осы міндеттерді орындау үшін һәм жалпы жер жүзінде МОПР ашып ілгері бастурту үшін МОПР-дың кіндік комитеті алдымыздағы декабір айында «МОПР үмесін» (Үмесі – асар, жиналыс) жасамақшы болып отыр. Бұл үмеге біздің қазақ еңбекшілері де қатынасуы керек. Міне сол үмені өткізуші, байандамалар жасап, түсініш беруші жролдастарға жоба ретінде, МОПР-дың кіндік комитеті нұсқауларынан алып төмендегі мағлұматтарды жазып отырмыз.

1. Біздің қазіргі дәуірімізде адамзат қоғамында тап атртысы өте күшейген дәуір деуге болады. Жиқангерлер мемлекеттерінде жұмысшылар байларға қарсы, байлардың қолындағы өкіметке қарсы ереуіл жасап, азаттық үшін күреседі. Күншығыс елдері мұсылман дініндегі жұрттарда да езілген еңбекшілер жиқангерлер мемлекеттердің отаршылығында һәм өздерінің бай манабдарына қарсы көтеріліс жасап талпынуда. Бұл ереуіл, көтерілістер жиқан байларының зәресін алып, ұйқысын қашырты. Сондықтан байлар өкіметтерімен қол ұстасып, биліктерін сақтау, жұмысшыларды һәм күншығыс елдерін құлдықтан құтқармаудың амалын істеуде. Жиқангерлер өкіметтері Күншығыс елдерінің азаттыққа талпынған еркіндікті көксеген азаметтарын атып, асып, қараңғы түрмелерде шірітіп отыр. Осы секілді жауыздықтар арқасында дүние жиқангершілігі Күншығыс елдерін темір құрсауларынан босатпай өкімдерін ұлғайтуға тырысып отыр.

2. Дүние жиқангершілігінің мұндай жауыздықтары Күншығыс елдерінде азаттық үшін тууып отырған қозғалыстарды басалмайды: қайта отқа шөпшек салғандай қаулатады, қыздырады. Кейбір мұсылман елдерінде мұсылман: Қас, Марокке, Тарабүліс, Иран, Арабыстан, һәм Һүндістандар да азаттығы үшін басталған қозғалыстар соңғы кезде ашық соғысқа айналып отыр. Һүндістанда Англия түрмелеріне һәм өздерінің байларына, аксүйектеріне қарсы көтеріліс жасаған үшін күн сайын мыңдаған адам тұтқынға алынады, асылады. Қас, Тарабүліс, Иран, Арабыстан, Бағдарда да еңбекшілер бас көтеріп, дүние жиқангершілігімен алысуда. Бұларға қарсы дүние жиқангершілігі де түрлі «өнерді» жұмсауда, өйткені, жиқан байларының тірлігі өздерінің өкіметтерін күшейту, Күншығыс елдерін отар қылып, қол астына ұстауға байлаулы ғой. Көтеріліс жасаушы елдерде ру араздығын егу, байларын, молдаларын, ишандарын, бекдері, атқа мінірлерін сыйымен алдап өзіне қарату, бұларға алданбаған саналы азаматтарын, сәулелі еңбекшілерін ату, асу, тұтқынға алу. Міне, дүние жиқангершілігінің Күншығыс елдеріне істеп отырған жауыздықтары.

3. Күншығыс елдерінің қозғалысын басуға жиқангер байларының істеп отырған жауыздықтары жоғарғы айтылғандар-

мен ғана бітпейді. Бұл жөндеулер (байлар) зеңбірек, мылтық, қылыш, найза, әуе кемесі, сот, тыңшылар һәм басқа амалдардың бәрін жұмсайды. Бұлардың көбінесе, өшігетіні Күншығыс елдерінің көсемдері, қайратты ерлері – камуністер (бұдан әрі коммунистер) болады. Соңғы жылдарда талай коммунистер, қайратты ерлер байлардың оғына ұшты. Мұсылман үшін түрік коммунисі мен мысыр коммунистерінің басшысы Хусинелгер Абилердің өлтірілуін келтіруге болады. Қысқасы дүние жиқангерлерінен Күншығыс елдерінің көрген қорлық, тартқан азабын санап бітірместік көп.

4. Күншығыс елдерінің жұмысшылары мен еңбекшілерінің қалі өзгелердікінен екі есе ауыр. Өзге елдердің жұмысшылары мен еңбекшілері өз байларының ғана қорлығын көрсе, Күншығыс елдерінің еңбекшілері өз байларының, әрі шеттен келетін жиқангерлер қорлығын көреді. Оларды сұлтан, хан, бай, би, бек, ишан, шайық, молдалар бір жағынан жем қылса, шеттен келген саудагер алыпсатар, түрлі төрелер екінші жағынан жем қылады. Сөйтіп, Күншығыс елдерінің еңбекшілері «мұртқа өкпелеп жүргенде сақал шығады». «Жығылғанның үстіне жұдырық» соғылады.

Түркия, Мысыр һәм Һүндістан секілді жерлердің таптық сезімі ойанған байлары шет ел мемлекеттерінің байларымен бәсекелеседі, тартысады, алысады. Жұртқа ауыр салық салу, зауы-пәбірикелерде жұмысшыларды қысып істету, еңбегін жеу секілді оқиғалар айтылған елдерде еңбекшілерге өте қиын тиді.

5. Күншығыс елдерінің бай табы мемлекет билігін қолына алғанмен бұқара жұртты, еңбекшілерді шын азаттыққа жеткізбейді. Бұл пікірдің дұрыстығын билікті қолына алған Түркия мен Мысыр байларының бастықтары Кемал паша мен Заһылұл пашалардың өкіметтері анық көрсетіп отыр. Бұл екі паша өздерін сүйеген байлардың тілегін жасап, азаттық үшін басталып отырған күресті ақырына шейін дұрыс бастап апаралмайды. Бұ мемлекеттердің Еуропа (түпнұсқада – Иауропа) байларынан алған борыштары бар. Ол борыштарды біздің советтер одағының үлгісімен пайдаланып төлемей құтылуда. Түрік пен Мысыр өкіметтері қайдан байысын? Мұны білмесе, иә білсе де орындамаса, Еуропа байларына борышты болып отырып, Кемал мен Заһылұл секілді адамдар, ол байларға қарсы көтеріліп отырған жұрт қозғалысына қалайша басшылық етеді?

Ете алмайды. Сол Еуропа байларының домбырасының күйіне қарай ән салады, би билейді.

6. Күншығыс елдерінің мұндай жерлерінде иағни, Түркия, Мысыр секілді билік өз байларының қолдарына көшкен жерлерде, жұмысшы табы мен бұқара еңбекшілер өз мұндарын жоқтаудың жолына түсіп отыр. Жұмысшылар күнделік жұмыстарының 8 сағаттық болуын һәм жұмыс ақыларының арттыруын тілеп отыр да, мұжықдар, ауыл халқы салықтың азайттылуын, жерге салық төленбеуін тілеп отыр. Кемал, Заһылұлдер мемлекет басқарушылығына ұмтылғанда шет ел әскерлерімен соғыс ашып, егескенде еңбекшілердің бұл тілектерін орындамақшы болған. Сондықтан еңбекшілер олардың айтқанына еріп, айдағанына көнген: қандай соғыстарға кіріп оларға байларға талай таршылықтарда жүлде әперген, бірақ, байшыкеш батырлар жұмысшылар мен еңбекшілер арқасында жауларын жеңіп, өкімен билеп өз қолдарына алғаннан кейін айтқан уәделерін жариалаған жарлықтарын ұмытып отыр. Бөл уәделерін ескертушілерді, тушылдарды, мұң-мұқтажын ізденуші еңбекшілерді биі-бекдер қуғынға салып, тұтқынға түсіріп отыр.

7. Жоғарыдағы 4-нші бөлімде біз айтып едік, Күншығыс елдерінің еңбекшілері, әрі шет жұрттардың байларынан, әрі өз байларынан тайақ жейді деп бұл «екі тайақ» Күншығыс еңбекшілеріне көптен соғылып келеді. Күншығыс еңбекшілеріқалінің өзге еңбекшілерден өзгешілігі осында, ұлт азаттығын алу үшін өз байларының етегінен ұстап дүние жикангерлерімен бір алысса, өз байлары өкіметті алғаннан кейін байлардың озбырлығынан құтылу үшін екі алысуға тура келеді. Рас, Күншығыс байларының өкіметті қолына алысымен сұлтандықты, қалпалықты жойғандығы һәм шарифатты заңнан айырғандағы секілді істері бұрынғыға қарағанда едәуір ілгері басқандық, жаңалық кіргізгендік: бірақ сөйтіп отырып жұмысшалыр мен еңбекшілердің ұйымдасуына ерік бермейтіндігі, коммунистерді қуғынға, салатындығы, түрмеде шірітіп, атып, асып, қысымшылықжасайтындығы – кертартпалық, ескіні көксегендік, қараңғы қара күндерге қайта қайырылғандық.

Жоғарыдағы сөздерімізді дәлелдеу үшін Күншығыс елдерінің өмірлерінен бірнеше мысалдар келтірейік:

Түркия

1921-нші жылы Кемал пашаның бұйыруы бойынша, Түркия коммунистер партиасының комитеттік мүшелері 15 адам Қара теңіздің Трапезонд жақ жиегінде суға бағырылды. Солардың ішінде Ашінде түрік коммунистінің көсемі Собхі да суға багып өлді. 1922-нші жылы Анғара шаһарындағы коммунистер ұйымы қуылып, басшыларынан 50 адам түрмеге жабылды.

Бұлардың түрмеде көрген азаптары итке бергісіз болды. 1923-нші жылы паірел ішінде коммунистердің Ыстамбұлдағы ұйымы құлап, 28 адам жабылды һәм бірінші май мейрамына арналып дайарланған газеттер-кітапшалар алынып, өртелді. 1924-нші жылы ағус айының ішінде Ыстамбұлда болған шойын жол жұмысшыларының ереуілі тақырыпты әлденеше коммунистер, жұмысшылар түрмеге жабылды.

Мысыр

1924-нші жылы март ішінде Шам шаһарының жұмысшылары зауыт-пабiрикені өз қолдарына алмақшы болып, өкіметке қарсы ереуіл жасады. Бұл елдерде өкімет қылыш, найзамене басып, қаншама жұмысшыны һәм коммунистерді тұтқынға алды. Комитет коммунистерін кууып, таратты. Өткен сентиабір айында түрмеге түскендерге сот болды.

Соттарда коммунистердің 4-еуі 3 жылдық катыргіге айдалатын болды да, 5-еуі тағы да 6-уы түрмеде отырылатын болып кесім шығарылды һәм басқа жұмысшыларға да осындай аыр жазалар бұйырылды. Сот уақытында жыйылған жұрттардың ішінен біреу «жойылсын әділетсіз сот, жасасын коммунистер!...» деп айғай салды. Бұл адамды сол жерде-ақ «жұртты азғырушы» деп ұстап, түрмеге жабысты. Міне, соттың әділсіз болғаны осыдан көрініп тұр! Осы күнде Мысыр түрмесінде өкіметке қарсы көтеріліс жасаушы 200-ден аса адам отыр.

Һүндістан

Бұл Ангілиа отары. Халқы мұсылман. Мұнда да мезгіл-мезгіл өкіметке қарсы һәм әсіресе ағылшын төрелеріне қарсы еңбекшілер көтерілісі болып тұрады. 1919-ншы жылы Оңтүстік

Һүндістан халқы өз байларына һәм ағылшын төрелеріне қарсы зор көтеріліс жасады. Бұл көтеріліс 3 айдан артық созылды. Бұл жанжалды жергілікті күшпен басылмаған соң, ағылшындар әдейі әскер жіберіп, әуе кемесі, зеңбірек, мылтық, қылыш, найзаның күшімен басты. Осы соғыста жанжалды бастаушы Мопыл оруы һәм басқа жұрттардан 100 мыңдай адам қырғын болды. Солтүстік Һүндістанда да тыныштық жоқ. Мұнда да мезгіл-мезгіл болып тұратын көтерілістердің түрін құрыту үшін ағылшындар жүздеген адамды түрмеде шірітіп отыр.

Палестине

Бұл да Англия отары. Мұнда 1924-нші жылы жаздыгүні ағылшын шенеуніктері Хайфы қаласындағы жұмысшылар қылыуын (бұдан әрі клуб) жауып тастады. Бұл клуб жұмысшылармен еңбекшілердің көзінашатын, сайаси һәм әдеби білім тарататын көптік ордасы еді. Клуб жұмысын басқарып жүргендердің 7-еуі коммунист һәм бірнеше жұмысшылар түрмеге жабылды. Ағылшындардың бұл озбырлығы Палестине жұмысшыларының арасында үлкен наразылық тудырып жұмысшылардың ереуіл жасауына себепші болды. Бұл ереуіл де қара күшпен таратылып, бастаушылары тұтқынға алынды.

Тарабүліс

Бұл Италия отары. Италияда осы күнде фашисттер қожа. Фашисттер дегеніміз байшыкештер партиасы. Бұлар: «тап тартысы болмасын, өкімет жұрттың бәрінің пайдасын бірдей көздесін» деп еңбекшілердің көзін байлап алдап, әсінде әуелгі байлардың пайдасын көздейтіндер. Осы фашисттер Италия отарларындағы ұсақ ұлттарды қан қақсатып отыр. Сондай қаралық көретіндердің бірі – Тарабүліс облысында тұратын мұсылман жұрттары. Бұлар ұлт азаттығын алу үшін бірсыпыра жылдан бері Италия өкіметімен алысып келеді. Соңғы ылдары Шайхы Сенусі деген басшысына еріп, бұлар әлденеше көтерілістер жасады. Әрбір көтерілісте жүздеген адам құрбан болып, әлденеше адамнан тұтқынға алынып отырды. Италия түрмелері осы күнде Шайхы Сенусі серіктерінен бос емес.

Фес, Мерекке

Фес, Мерекке Африканың үлкен қалалары. Африка жерінің көбі Франсуздардың отары. Африканың тұрғын жұртының көбі – мұсылмандар. Бұлар да көптен бері Франсуздардың құлдығынан құтылуға, азаттық алуға талпынып келеді. Соңғы жылдары Фес пен Мерекке қалаларындағы жұмысшылар мен еңбекшілердің көсемдерінің көбін Франсуздар түрмеге жауып отыр. Бұл жерлерде Франсуздар отыршылығының күштілігі сондай, әскерінің қызметіндегі мұсылман жігіттеріне Құран хәм басқа да дін кітаптарын оқуға тыйым салынып отыр.

Судан

Бұл да Ангілиа отары. Мұнда да тұрғын халқының көбі мұсылмандар. Бұлар да азаттық іздеп, теңдікке талпынады. Өткен ағус айында ұлт азаттығын тілеп Судан халқы бас көтерді. Бірақ, әзірше «күштінің күні тірмен тартады» ғой, ағылшындар қан жоса қылып, Судан жұртының бұл көтерілісін тағы да сөндірді.

Иран

Иран Күншығыс елдерінің іргелісінің бірі. Жиқангер мемлекеттер мұны да отары қылуға көп заманнан бері көздерін тігіп, арандарын ашулы. Бірақ, Иран кешқайсысына толық бағынбай, әр қайсысына шет бұшпақтап жем болып, қалт-құлт етіп келе жатыр. 1919-ншы жылдан бері Иранда Ангілианың тізелеуі бұрынғысынан да күшейіп кетті. Содан бері ағылшындар: «қолтығыма алайын» деп, алдап, жергілікті бек, байларды өздеріне қаратып, Иранды отарына айналдыруға жуықтаулы. Бірақ Ангілианың мұнысына қарсы Иранның бұқара халқы, еңбекшілері сан рет наразалық көрсетіп, ереуілдер жасаулы. Бұл ереуілдерге көбінесе, басшылық етіп жүрген Күшекхан дейтін Иран бұқарасының басшысы бар еді. Осы 1924-нші жылы Ангілиа Күшекханды хәм бір сыпыра серіктерін өлтіріп отыр. Ағылшындардың бұл қылығы Иран еңбекшілерінің

наразылығын бұрынғысынан күшейтті. Иранның Ирак жақ даласында жұрттың ағылшындарға қарсы көтерілісі күн-күн сайын ұлғайып келеді. Ағылшын әскері көтерілген жұрттарды әуе кемелерімен аңшыдай аулап атуды.

Қытай

Қытайда қазір азамат соғысы болып отыр. Қытай екі жарылып, бір-біріне қанын төгулі. Соғысқан елдің бір жағынан Оңтүстік Қытайда халық партиясының бастығы Сүниатсен бастап отыр да екінші жағын солтүстікті жикангерлер қолжаулығы Упейфу секілді генералдар бастап отыр. Қытайда мұндай азамат соғысы болып қан төгіс болуына көбінесе себепші болып отырған жер жүзінің жикангерлер мемлекеттері. Англия, Америка, Жапония, Франтсиалар. Бұлардың мақсұттары Қытай жұртын бір-бірімен атыстырып, берекесін кетіру, күшін азайту һәм өздерінің отарына айналдыру. «Екі қарға таласса, құзғынға жес түспей ме» отаршылдардың Қытайға істеп отырған амалы осы.

Арабыстан

Мұсылман жұрты өзге Күншығыс елдерінен гөрі Арабыстанды жақсы біледі. Түркия, Арабыстан – мұсылман елдерінің бесігі секілді жерлер. Арабыстанда мұсылмандардың «қасиетті қалалары» Мекке менен Мәдина һәм беттерін бұрып, тәжім ететін қағбасы бар. Міне осы Арабыстанда өзіне бағындыруға, отарына айналдыруға соңғы жалдарда Англия қатты кірісулі. Жұрттарды санап, бас бағын іздеуші арабтың байларын, ишандарын пара беріп, өздеріне қаратып алып, бұқара халықты бір-біріне атыстырып, ағылшындар Арабыстан жұртының берекесін кетіріп, қанын сорып отыр. Ағылшындардың отаршылығын сезіп, Арабыстан бұқарасы бас көтеріп, жанжал шығарып отыр. Арабыстанның Ирак жақ кең даласындағы жұрттың көтерілісін басу үшін ағылшындар әуе кемелері, оқ шебкілері (пулемет) мен әскерлер жіберіп отыр. Сөйтіп, Арабыстан жұрттарының да қаны төгілулі.

Міне Күншығыс елдерінің һәм осы күншығыс елдерінің қайсысын алсақ та, жиқангерлер мемлекеттің тайақ жеп, қорлық көріп отыр. Қайсысына болсын, жиқангерлер тұзақ құрып, сайқалдығын жүргізіп отыр. Бірін алдап, бірін арбап, біріне күш көрсетіп, әйтеуір жиқангерлер Күншығыс елдерін шығындауда.

Күншығыс елдерінің қай-қайсысында болсын, еңбекшілердің, бұқара жұрттың қалі нашар. Еңбекшілерді жиқангерлер бір жағынан жем қылса, бас көтергендерін қан жоса қылып атса, асса, түрмеде шірітсе, жергілікті байлар екінші жағынан жем қылады. Сөйтіп, Күншығыс елдері еңбекшілерінің «былай тартса арба сынып, былай тартса өгіз өледі» екі жақ бүйірінен бірден қысылады, болмаса бірінен құтылса, екіншісінің тұзағына түседі. Қысқасы, Күншығыс елдерінің еңбекшілері қорлық, зорлық көріп, сергелдеңге түсіп отыр. Көбі болашағын болжап жүретін жолын белгілей алмай, алды – жар, арты – соқпақ болып, қайда барарын білмей, дағдарып отыр.

Жә, бұл бұлай болғанда, енді не қылу керек? Қайткенде Күншығыс елдерінің еңбекшілері құлдықтан құтылып, азаттық алалады, теңдікке қолы жетеді? Қаткенде, қатарға кіріп ел болады? Міне, Күншығыс еңбекшілерінің қазіргі көксейтіні осылар ғой.

Бұған жауапты Күншығыс еңбекшілері жұмысшы табынан алуы керек, өйткені жұмысшы табы туу басында Күншығыс еңбекшілері секілді қорлық көріп, азап шеккендерден құралған және көп заманнан бері байлар, жиқангерлермен алысып, шыныққан, тәжірибесі өскен жиқангерлер құлдығы мен байлардың қорлығынан құтылу үшін жұмысшы табының тапқан амалы, дағдылы жолы бар. Ол жолдың бірінші шарты: жер жүзі еңбекшілерінің күшін қосып, бірігуіне тіреледі. Сондықтан жұмысшы табының көсемі Маркс: «жер жүзінің еңбекшілері берік!» деп ұран шығарған. Бұл бүкіл жер жүзіндегі жұмысшы табы һәм ұлттардың көсемі коммунистер натсионалының («националь» деген сөздің қазақша қалпы, Байтұрсынұлы әліпбиінде «ц» – «тс» болып беріледі. Құрастырушы) ұраны болып отыр. Күншығыс еңбекшілері осы ұранға еріп коммунистер интернатсионалының туы астына жыйналса ғана

– жиқангерлер озбырлығынан һәм байлардың қорлығын күтылуға бет алады. Сондықтан Күншығыс еңбекшілері өзінің бытыранды күшін жыйнап, ұйымдасып, жұмысшы табымен қол ұстасуы керек. Жұмысшы мен еңбекшілер бірлігі – жиқангерлер мен байлардың өлім! Мұны әрбір еңбекші есі-нентастамасын.

Коммунистер интернатионалы жер жүзінің жұмысшы табы мен күншығыстың езілген елдерін жиқангерлер мен байлардың күлдығынан азат қылу жолында көп істер істеп келеді. Күнбатыс жұмысшылары коммунистерінің нұсқауы бойынша жиқангерлер, байлармен алысып, арпалысып отыр. К.....(оқылмады) негізгі бөлімі Ресей коммунистер парти-асы арқасында бұрын Ресей байларынан қорлық көрген ұсақ ұлттар осы күндері өз алдына ерік алып, мәдениетін көркейтуге, ел болуға кірісіп отыр. Бұрын орыс байларының отары болған бұратана аталған қазақ, татар, башқұрт, өзбек, қалмақ, шеркеш секілді ұсақ жұрттардың бәрі тегіс автономия алып, азат болып отырғанын көріп отырмыз.

Мұндай болашақтан көп үміт күтерлік қуанышты қал Со-вет одағынан тысқары шетте жатқан Күншығыс елдерінде жоқ. Олардың қалі айаншы да ауыр екендігін жоғарыда сөйледік. Олардың жалпы бұқарасы мен еңбекшілерін жиқангерлер мен байлар сорып жатыр. Жиқангерлер мен байлардың озбырлығына шыдамай бас көтергендерін түрмеде шірітіп, атып, асып жатыр. Жүздеген, мыңдаған еңбекшілердің байлар, жиқангерлер түрмеде азап шегіп жатқанын жоғарыда айттық. Міне, осы ел азаттығы, еңбекшілер теңдігі үшін тұтқынға түсып жатқандарды олардың туысқан, туғандарын һәм олар-дан басқа да төңкеріс жолында қуғын-сүргін көріп жүргендерді ескеру, көмек көрсету әрбір басы аман еңбекшілердің міндеті. Осы міндетті атқару үшін ашылған жоғарыда айтылған МОПР деген ұйым. Бұл ұйым к.....(оқылмады) қосығайыстық қылатын көмекші болатын ұйым. Бұл ұйым жер жүзінің жұмысшылары мен езілген еңбекшілерінің бірлігін күшейтіп, төңкеріс жолындағы күрестерінде жәрдемші болатын, қолынан келгенше төңкерісшілдерді ашықтырмау, тарықтырмауға се-бепші болатын ұйым.

Бұл ұйымның ең күшті бөлімі осы біздің Советтер одағында. Мұндағы жұрт жиқангерлер мен байлардың озбырлығынан азат болғандықтан МОПР ұйымына еркін кіріп, шет мемлекеттер түрмелеріндегі азап тартып жатқандарға жәрдем қолын созып отыр. Қазір Совет одағындағы МОПР ұйымдарында миллионнан артық мүше бар. Бұл әрине, көп емес. Жер жүзіндегі жиқангерлер, байлар өкіметтері қашан қууылып, олардың орнына жұмысшылар мен еңбекшілер өкіметтері орнағанға шейін талай еңбекшілер байлардың түрмесіне түспек, қуғын-сүргін көрмек. Сондықтан МОПР ұйымына барлық еңбекшілер кіріп, төңкеріс қорын молайтулары керек.

Қазіргі жасалып отырған МОПР үмесі осы мақсұтпен жасалып отыр. Бұл үмеде әрбір еңбекшіл МОПР ұйымына мүше болып жазылуды һәм қолынан келгенше жәрдем беруді өзінің қашса құтылмайтын борышы деп білуі керек.

Қазақ еңбекшілігі, қарап қалмай МОПР-ға кір, жәрдемінді бер. Кемеге енгеннің жаны бір. Біздің де тіршілігіміз, ел болуымыз жер жүзі еңбекшілерінің азаттығымен байланысқан. Мұны жатсаң, тұрсың есіңнен шығарма!

**МОПР комитетінің құралдарынан тізуші А.Б.
1924 ж.**

МАҚАЛАЛАРЫ

1. ҚАЗАҚТЫҢ ӨКПЕСІ

Қамсыз жатқан қазақтың көңіліне соңғы кезде ғана қайғы кіре бастады. Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткендерге өкпеледі.

Төменде қазақ өкпелеуінің жөні бар ма, жоқ па – соны жазбақпын. Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы. Атадан қалған мирасымыздың жайы мағлұм, балаға бұл қалыпта тұрып не мирас қалдырмақпыз, оны болжауға да артық әулиелік қажет емес. Көп жұртта да ғылым, өнер кем, бәрі қарайлас, тең заманда қазақ та қалт-құлт етіп, өз алдына қан болып жүрді. Қандары да, қалқы да ғылым, өнерді керек қылмаған. Бірімен-бірі жауласып, басқа берекелі жұмыс ойланбаған. Өзге жұрттар ілгері басқанда, қазақ кері басқан. Ханы надан, халқы надан жұрт мықты мемлекеттің жанында өз алдына хан болып тұруға көп күш керек екен; ол күш алтыбақан ала ауыз қазақта болмаған. Хан басын қарашыға теңгеру жеңіл болмаса да, өз алдына жұрт болып тұра алмай тұғын болған соң, хандарымыз қалқымен Ресейге қосылған.

Қазақ жерінің қазыналық болғанына өкіну – білмегендік. Әуелі, қазыналық етемін дегенде көнбеске шара жоқ. Екінші, жер өзінде болса, қазаққа пайдалы емес, бәле болар еді. Жер өзінде болған естек жұртын көрмей жүрміз бе? Жері көп, малы көп естек көрінбейді ғой. Шаруа жерімен бай, жерден айрылған соң жұмыс біткені. Естекті жерінен жұрдай ғып, түбіне жеткен – надандық пенен жалқаулық. Шай, шекер, шүберектей болмашы нәрсеге сатып, естектер жерін тауысты. Жерден айрылып, шаһар-шаһарға тозып тентіреп кетті, кетпегені кедейліктен жүре алмайды. Тұрған шаһарының көшесін сыпыратын, қорасын тазалайтын, отынын жаратын, боқтығын таситын, оғайри қара жұмысын қылатынның бәрі болмас, көбі естек (башқұрт).

Қазақтың естектен надандығы да, жалқаулығы да кем емес. Жер өзінікі болса, қазақ естектің істегенін істемейдді деп кім айтар? Айтатын адам болса, тыңдауға бармын, істемейді деп айтуға жоқпын.

Қазақтың әлі күнге жерден қол үзбей отырғаны – жер қазыналық болғандықтан. Бүгін тойғанына мәз болып, ертеңісін ұмытқан қазақ бүгін жерін сатып тойып, ертең тентіреп кетер еді. Жер жалдаған қазақ аз ба? Жерді жалдаудан тартынбағандар сагудан да тартынбайды. Жер қазыналық болған соң сата алмады, жалдаудан тартынып қалған қазақ аз шығар. Қазақ облыстарындағы мұжық қалаларының көбіне какім қондырған жоқ, қазақ өзі қондырған. Естектер сықылды шай, қант, шүберекке қызығып жер жалдап, мұжықты ішіңе кіргізген өзің емес пе? Өзің қондырсаң, дұрыс та, какім қондырса, бұрыс па? Өткендердің көзіне қылау түскеніне өкінбей, өз көзіңе түскен қылауды аршып кара. Асқа өкпелеген балалардай құр бұртиғаннан еш нәрсе өнбейді. Іс оңға басарлық қылығың жоқ. Ғамалыңды түзет, түземесең, ешкімге кінә қойма! Беті жаманның айнаға өкпелеуі жөн бе? Талап жоқ, үміт мол бір халықпыз. Үмітіміздің көбі қошқар... қасқырдың үміті сықылды: өзім жатсам екен, керегім өзі кеп тиер болса екен дейміз. Оны Алла да, адам да қабыл көрер ме? Еңбексіз егін шықпайды, терлесен, терің тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден тер сіңірген тиын жұғымды. «Қараған қарап қалар» деген қазақта жақсы мақал бар, бірақ ол мақалды ескеретұғын қазақ жоқ. Қарап жатқанда табылатын болса, ғылым, өнер баршасы қазақта болар еді. Олардың бірі де көрінбейді.

Ата жолдасы – надандық, өнерсіздік қазір қазақтан айрылатын емес. Надандықтаң кесапаты әр жерде-ақ маңдайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, бізде қиып айрылмай-ақ келеміз. Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты. Сонда да соны ғылым, өнерден артық көреміз. «Аллаңнан ойбайым тыныш» дейтін қазақ ғылымыңнан надандығын тыныш көрді. Не шара бар? Дүниада ерге теңдік, кемге кеңдік, азды көпке теңгеретін ғылым менен өнерді, елсізді елдіге теңгеретін, жоқты барға теңгеретін ғылым менен өнерді керек қылатын қазақ аз. Теңдікке қолы қалай жетсін? Қатерлі жерде қаперсіз отырдық. Өзімізге өкпелемесек, өзгеге өкпелер бет жоқ.

1911 ж.

2. ЕГІН ЕГУ

Осы күнгі егіп жүрген астық шөптері, мысалы, бидай, тары, қарабидай, арпа – бәрі де бұрынғы кезде ешкім екпей, өздігінен шыққанмен, бұл күнде еш жерде шықпайды. Екпей шығатын тұқымдары таусылып бітіп, ексе шығатын тұқымдары ғана сақталған. Бұлар егуге сүйеніп, дағдыланып, екпесе, шықпайды да һәм еккенде де өсуі күй талғайды. Жерді жыртпай, тырмаламай, егін егуге болмайтынын әркім біледі. Тұқым шашатын орын дайарламай, сұрып жерге ешкім тұқым шашпайды. Бірақ егіншілердің көбі жыртса, тырмаласа, сонымен егін жұмысы тамам деп біледі. Қандай жерге қай астықты егу, қашан һәм қанша рет жырту, тырмалау, қысқасы, егін жақсы шығуына жырту мен тырмалаудан басқа қандай білім керек – оны егіншілердің көбі білмейді. Ол білім: еккен тұқымға не керек екендігін білу, оған не нәрсе пайдалы, не нәрсе зарарлы екендігін білу. Шашқан тұқым жас бала, малдың жас төлі сияқты, орны жайлы, тамағы тоқ болса, жақсы өседі. Жерді жырту, тырмалаудағы мақсат тұқымға орын жайғастыру, неғұрлым жақсы жыртылса, тырмаланса, соғұрлым шашқан тұқымға жайлы болмақшы. Өйткені тұқымның тамыры таралып, бойы көтерілу үшін жолында бөгет болмасқа керек. Олай болу үшін жер қатты болмай, босаңқы, болбыр боларға керек. Жердің босаңқы, болбыр болуы жақсы тырмалаудан. Тұқым түскен жерден ас болатын заттар табыларға керек, ол заттарды жіберіп, ас қылатын топырақтың ішінде ылғал боларға керек. Иағни тұқым шашатын жердің топырағы дымқыл боларға керек. Егін еккен жерде басқа жат шөптер болса, олар егіннің жерден алатын тамағына ортақ болып, егінді ашықтырады. Олай болмас үшін егін еккен жерді жат шөптерден ада қылу керек. Тұқым жиі шашылса, тамақ жетпей, онда егін ашығады. Олай болмас үшін әр жердің түріне қарай мөлшерден тысқары жиі шашпасқа керек. Тұқым толық жақсы болса, егін де толық жақсы шықпақшы. Олай болған соң, тұқымның таңдап, жақсысын алып шашу тиіс.

Егін жақсы шығуға осындай шарттар бар екенін егіншілердің көбі-ақ білетін де шығар, бірақ ол шарттарын орнына

келтіріп егін егушілер аз. Сондықтан жері бірдей бола тұрып, егіндері бірдей шықпайды. Мысалы, қазақтармен қатар еккен орыс егіндері көбінесе қазақ егіндерінен жақсы шығады. Ол, әуелі, орыстардың қазақтардан гөрі егін жақсы шығатын шарттарын артық білгендігінен, екінші, ол шарттарын қазақтардан гөрі көбірек орнына келтіріп екендігінен. Түрлі жерге түрліше егін шығуы жеріне қарай, бірдей жерге бірдей егін шықпау, әрине, егуден болмақшы. Егін жақсы шығуына керек шарттар көп. Олардың ішінде шаруаның қолынан келетіндері де, келмейтіндері де бар. Келмейтіндерін істе деп ешкім айтпайды, келетіндерін істеу егін егушілердің әрқайсысына тиіс. Мұнан былай егін жақсы шығуына нені біліп, не істеу керек екендігін егін ғылымында айтылған сөздерден теріп алып, жазып тұрмақшымыз.

1913 ж.

3. ШАРУА ЖАЙЫНАН

Қазақ жеріндегі шаруалық – мал бағу мен егін егу. Мал бағу қазақтың көптен істеп келе жатқан ісі, ата кәсіп. Мал бағу жайын ешкімнен үйренбей-ақ, өзіміз де білеміз деп жүр. Қазақ мал бағу жайын білмейді деп бізде айтпаймыз. Бірақ білім дәрежесі неше қабат. Қазақтың мал ұстау турасындағы білімі ең төмен қабатында. Қазақтың бұл білімі жердің молшылығында ғана білім болып жүр. Жер тарылса, бұл білімімен мал бағып күн көруге болмайды.

Қазақ егін егуге кіріскелі де біраз жыл болды. Егін турасындағы білімді де қазақтар біліп болдық деп жүр. Егін жайында ешкімнен үйрене қойатын емес.

Біздің қарауымызша, егін турасындағы білімі де мал турасындағы білімі сыйақты жердің молшылығында ілім болып жүр. Жер азайса, ол біліммен алыс кетпейтін болар. Қазірінде қазақтардың сұрып жерлерді еркінше жыртып, соныдан соныға түсіп отырғанда мұжықтан егіні төмен шығады. Ол жер дәрежесінің төмендігінен емес, білім дәрежесінің төмендігінен. Қазақтың көбі егін жайынан: егін егуге жер жырты, тырмалау, тұқым шашу керек екендігін ғана біледі. Осымен егін білімі тамам деп ойлайды. Қашан, қалай һәм қанша рет жырты керек, қалай етсе шашқан тұқымға жер жайлы болады, не нәрсе оған зарарлы, не нәрсе пайдалы, пайдалы нәрселерден пайда тийіу үшін, зарарлы нәрселерден зарар келмес үшін не існее керек – ол жағынан қазақтың білімі тіпті нашар. Ол білімнің нашарлығы қазір жердің молшылығында сезілмейтін шығар, жер таршылыққа айналса, тез-ақ сезілер. Аз жерді осы күнгі қалпында тұтына бастаса, жерін тез-ақ тоздырмақшы. Тозған жер жаңарып жетілуіне қазақ даласында 15-20 жыл керек. Қала боламыз деп ер басына 15-тен жер алғандар бұрынғы молшылық қалыппен ексе, оған өлшеулі жері шыдар ма? Жерінің бәрін тоздырып алып, ол жер түзеліп жеткенше 15-20 жыл жел оба ма?

Бұл сөзді қала боламыз деп өлшеулі жер алған қазақтардың кейбір ісінен қабар алып жазып отырмыз. Әуелі, қала болудың мәнісі не екенін білмей, көптің дүрмегімен кіріп қалып, енді не екенін көзімен көрген соң, адасқанын біліп, қалай бетін түзерін біле алмай жатқандар бар көрінеді. Қала боламыз десе де, малсыз күн көре алмайтын болған соң, мал бағуға қалаға деп өлшеп

берген жер жетпейтін болған соң, істейін деп жатқан амалдары мынау: екі-үш утшасток қосылып, жерлерін біріктіріп, бірін қыстау бірін жайлау істемекші-міс.

Бұлары әншейін далбаса ғой. Адасқанын байқаған соң абдырағанынан істейін деп тұрған іс қой. Әйтпесе, он бес десегинадан ұлтарақтай жерлерді құрастырып, жайлау, қыстау дегенмен, есебі байағы бір он бес қой. Қалай қарай тартсаң да жер созылып, молаймайды ғой.

Әуелі, малсыз күн көре алмайтын болғанда, «сау басыңа сақина тілеп алмасқа» керек еді. Қала болу не екенін білмей барып, торға түсіп қалсаң, ендігі істейтін іс, біздің ойлауымызша, бұрынғы «жайлау» деген атты жоқтау болмасқа тиіс. Өткен – өтті, іздегенмен, таптырмайды, қуғанмен, жеткізбейді. Өткенді қуғанды қойып, осы күйінді түзеуге жөн іздеу тиіс. Ендігі істейтін іс утшастоктарды құрастырып, мынау жайлау, мынау қыстау деп ат қойып, құр көңіл жұбату емес. Көрпең қысқа болса, көсілуге жетпейді, созғаныңмен молаймайды. Көрпе жетсін десек, істерлік жалғыз-ақ амал бар: көсілуді қойып, аяқты жийіу. Сондай-ақ, аз жерге істер жалғыз-ақ амал бар: жердің тапшылығына істейтін амалға түсу керек. Ол амал – аз жерден көп жердің пайдасын шығара білу. Олай етуге бұрынғы мал бағу мен егін етуге жарап жүрген білімдеріңнен басқарак білім керек. Ол – көп малдың есесіне аз малдың асылын ұстап, толықтыратын білім, аз жерді аздырмай, көп жердің орнына тұтынатын білім. Бұл екеуі де қазақ қолданып көрмеген білімдер.

Малдың асылын ұстау үшін қазақ қолындағы малын асылдандыру керек, асыл малдың ішінде қазақ жерін жерсінетін, жерсінбейтіндері болады. Оны да білу керек.

Аз жерді аздырмай, көп жер орнына тұтыну үшін асыл малға керек білімнен де көбірек білім қажет. Бірақ сол білімнің бәрі де білгісі келген адамдарға табылатын білім. Білім үшін, әуелі, керек қылу шарт, екінші, жаһат ету шарт. Бұл жоғарыда айтылған сөз қазақтың бәрі үшін, әсіресе арасындағы қала боламын деп, қамытқа басын сұғып қалып, қайта шығара алмай, абдырап тұрғандар үшін. Аз жерге істейтін амал жалғыз-ақ осы.

Егін егу, мал бағу жайын жақсы білетін адамдардың сөздерін мұнан былай әр уақыт газетаға жазып тұрамыз.

1913 ж.

4. АУРУ ЖАЙЫНАН

Басқармаға келген кейбір қаттарда: пәлен адам, пәлен жылдан бері ауру, жақындағы докторлар жаза алмады, алыстағы докторлардың жақсысын қайдан табуға болады дейді. Ауру адамның түрлі жерінен жабысады. Олай болған соң, олардың емі де түрлі болмақшы. Неше түрлі аурудың түрінің бәрін тегіс жақсы білетін докторлар сирек болады. Көбі азының емін ғана жақсы біліп, көбінікін нашар біледі.

Шет жерлерде, кішкене қалаларда аурудың әр түрін жақсы білетін докторлар болмайды. Ондай жерлерге орын таба алмаған, оңбаған, қай-қайдағы жаман барады. Үлкен шаһарларда жақсы докторлармен қатар, дәрігерлік ете алмайтын нашарлары тайып шетке шығып кетеді. Сол себепті жақсы доктор іздейтіндер зор шаһарлардан іздеу керек. Ондай шаһарларда докторлар біреу-екеу емес, әлденешеу болады. Іздеп келген аурудың еміне бірі болмаса, бірі жетік болып шығады. Ауқаты кемдер екі бастан алыстан доктор іздей алмайды, ауқаттылар жанынан малын аймайтын болса, істейтін іс мынау: әуелі, зор шаһардың біріне барып, науқас адамын көрсету, не ауру екені анықталып болу; оны білмей тұрып, пәлен докторға емдет деп айтуға болмайды. Ауруды анық таныған соң ғана ол ауруға пәлен доктор жақсы деп көрсетіп, жөн сілтеуге болады. Ол, доктор, бәлки, сол шаһардың өзінен табылар, онан табылмаса, басқа жерден табылады. Бірақ не ауру екенін анық білмей тұрып, пәлен докторға емдет деп ешкім айта алмайды. Ауру жабысқанына көп жыл болып ескірсе, оны емдеуге де көп уақыт керек. Көп емдетуге қазақтың көбі төзбейді. Тәуір бола бастаса, жазылғандай көріп, емдетуден қаша бастайды. Емдеу тоқтаған соң, жеңіліп, әлсіреп келе жатқан ауру қайтадан күшейе бастайды. Қазақтың көбі неше жылдан бері орнығып, бойға сінген ауруға бірер сауыт дәрі алып тұтынып, сонымен ауру жазыла қоймады дейді. Олай дейтіндері аурудың мәнісін білмегендіктен. Қазақ дәрігерлері ауруды бірден жойамыз деп күшті дәрі береді. Онысы ауру мен дене арасында не қикмет бар екенін білмейтіні.

Ауру – денеге зарарлы нәрселерден болатын бүліншік. Ол зарарлы нәрселерді микіроб дейді. Микіроб денеге орнап,

көбейе бастаса, тэнге зарар келтіре бастайды. Тәннің қалыпты істеп тұрған істерін бұзып, бүлдіріп, денеге зарарлы улар жайа бастайды. Қысқасы, зарарлы, микіробтар дененің дұшпаны, жауы. Микіробтар көп, олар дем алатын ауамызда да, ішетін суымызда да, жейтін тамағымызда да болады. Өздері көбейгіш, өсімтал келеді. Жайлы орын тапса, тез өсіп өнеді, олардан құтылу қиын, күтініп, қарсы қару жұмсап, жеңдірмес ғана шарасы бар. Жау тиерін білгенде қандай күтінеді, бұнан да сондай күтіну керек. Жаудан күтінгенде жолына кедергі болғандай қорғандар тұрғызады, қарсы қару қылғандай мықты әскерлер қойады. Ауруға да соны істеу керек.

Құдірет денеге зарарлы нәрселерді жаратқанда, олардан қорғайтын, денеге достығы бар, пайдалы нәрселерді де жаратқан. Тәнімізді зарарлы нәрселерден қорғау үшін теріден қорған жасап қойған, ол бүтін тұрғанда микіробтар онан өтіп зарар келтіре алмайды. Зарарлы микіробтарға қарсы пайдалы микіробтар жаратқан, олардың жайатын уына қарсы басытқыларын жаратқан. Құдіреттің ісінің бәрі оңды, бәрі жөнді. Жөнді істі жөнсізге айналдыратын кінә өзімізден. Зарарлы микіробтарға тәнімізге кіруге жол ашып беретін өзіміз. Денемізді нашар ұстап, ауруға алдыратын өзіміз. Тән қаруын мықтасаң, сырттан кірген ауру микіробтары оңайлықпен орнығып, тыныш өсіп, өне салмайды. Тән мен микіроб арасындағы соғыс – күнде болатын соғыс. Тән жеңіп отырса, бізге сезілмей кете береді, микіроб жеңіп, тәнді ауру басқан кезде ғана білеміз. Сонда ғана денеміз сау еместігін біліп, дертке ем іздей бастаймыз. Емнің асыл түбі – ауруды аздырып, тәнді күшейту, иағни ауру мен дененің алысқан жерінде дене жағына болысу; ауруды әлсіретіп, жеңіп беру. Ол мақсат науқас адамды бағумен һәм дәрі берумен табылады. Дәрінің көбі улы нәрселерден жасалады, улы заттар мерзімді өлшеуімен жұмсалса, тэнге пайдасы тиеді, өлшеуінен асса, зарарлы. Қазақ дәрігерлері аурудың тұқымын бірден құртамыз деп, дәріні науқастарға күшті қылып береді. Оның пайдасы мен зарары бірдей: күшті дәрі микіробты әлсіретуге жақсы болғанмен, тэнге жайсыз болады. Дәрі жайсыз болса, тән азады. Тәннің жүдегені емдеудің(оқылмады – Құрастырушы.) мағынасына хылаф келеді.

Берген дәрі тәнге пайдалы болып, микіробтарға жайсыз болса, пайдасы бар. Ғылымды дәрігерлердің емдеуі солай болады. Докторлар дәріні дертті әлсірету үшін беріп, тәнді күшейту үшін аурудың бағуын жақсылайды. Емдеу жұмысында дәріден де гөрі бағуда көп мағына бар. Бағуын келістірмей, дәрінің күшімен ауруды жазуға болмайды, дәрі бермей, бағуын келістірумен жазуға болады. Докторлардың көбі дәрімен емес, бағумен жазады. Бағым жақсы болса, тән күйлі болады, күйлі тән күшті болып, ауруды жеңеді. Бағымның жақсы болуына керек нәрселер: жағымды тамақ, жайлы орын, таза ауа. Бұлардың мәнісін қазақтың оқымаған, дәрігерлік ғылымынан қабары жоқ емшілері қайдан білер? Докторлар, фелідшерлер қазақ ішінде аз, жоқ есебінде. Қаладағы докторларға емдетуге уезд басына бір ғана ауруханадан болады, онда 10 шақты ғана орын болады, ол орын қайсысына жетер? Пәтерде тұрып емдетуге көбінің ауқаты көтере алмайды, көтерсе де, шығынын көпсінеді.

Сондықтан қазақ обылыстарында земство ашылып, денсаулық жұмысы жөнделгенге шейін елдегі емшілерге емдетпей қазақтардың шарасы жоқ. Қазақтардың емшілерге емдетіп жүргені докторлардың, фелідшерлердің қазақ арасында кемдігі, жоқтығы. Тіпті, емдету керек емес десек, ол басқа сөз; емдету керек десек, елдегі емшілерге емдетпендер деп қазірінде айта алмаймыз. Емдетіндер, бірақ талғап емдетіндер. Оқымағанмен, «Құдай еңсесіне құйған» дегендей жақсы емшілерде бар шығар. Оқыған дәрігердің арасында не ауру екенін айыра алмайтын докторлар толып жатыр. Ауруды танымаған доктор әліпте ол ауруды емдеуді де білмейді. Қазақ арасында жақсы сынықшылар бар, жақсы оташылар бар, олар болғанда, жақсы емшілердің де болуы ықтимал.

«Бәрін айт та, бірін айт, сөздің тұрар жерін айт» деген сөз топшысында айтарлық мынау: Әуелі, аурудан күтіну үшін не керек, сол жағынан қалық қабардар болуға керек. Екінші, ауруды әлі бар адмдар, алыста да болса, докторларға емдету керек, әлі жоқтар ел ішіндегі емшілерге емдетпей шарасы жоқ.

Үшінші, қазақ емшілері күшті дәрімен аурудың тұқымын құртамыз деп ойлайтын пікірлерін тастау керек, оның пайданы бірдей екені жоғарыда айтылды ғой. Және де қазақ ем-

шілері иа пышақ жұмсаудан тиылу керек, иа пышақпен тілген жердің жарасы жазылғанша оны микіробтан қорғау керек. Оны қорғау үшін докторлар күн сайын дәрімен тазартып жуып, орауышын жаңалап отырады. Оны қазақ пышақшылары істей алмайды. Жараға микіроб түссе, пышақтан қағынды дейтін сонда болады, ол бек қауіпті іс.

Төртінші, қазақтың дәрігер ғылымын оқыған адамдарды аурудан күтіну жайынан һәм жеңіл-желпі емдер жайынан жазып, елге ұсақ кітапшалар таратса екен. Көбіне қазақ ішінде жеңіл-желпі аурулар зор ауруға ұласып кетеді.

1913 ж.

5. БАС ҚОСУ ТУРАСЫНДА

Бас қосу керек деген мәселені жыл басында «Айқап» журналы қозғап еді. Сол «Айқаптың» 10-шы нөмірінде Р.Марсеков мырза да бас қосу керек дейді. Темір уезінен үш кісі: Жұбекен Тілеубергенов, Омарғали Хангерейұлы, Сауырбай Токбайұғлы бас қосу турасындағы пікірлерін жазып, «Қазаққа» басуға жіберіпті.

Олар да бас қосу керек дейді. Біз бұл турасындағы басқалардың пікірін басудан бұрын, өз пікірімізді айтып өтуді мақұл көрдік.

Бас қосуды біз де керек нәрсе дейміз. Керек болса да, бас қосалық деп айта алмаймыз: кейбір істі істеу керек бол тұра, істеуге болмайды.

Бас қосу қазір сондай істің бірі. «Істейміз» деп бастасақ, онан келтірер пайдамыздан зарарымыз он есе зор болуы ықтимал. Міністірдің кешегі бұйырығы естеріңізде бар ма? Қазаққа қандай ілтипат бөлген? Бас қосу жұмысына қалай қарамақшы?

Мұны ескеру керек емес пе? Бас қосудың орнына, басымызды сақтарға орын таба алмай жүрмелік. От пен суды қазақ тілсіз жау дейді. Оларға қосарлық үшінші тілсіз жау бар, оны да ойлау керек.

Біз кірсіз пікір, таза амалмен жұмыс істеу үшін, мысалы, мұң-мұқтаждарымызды кеңесіп, дертімізге ем қарап, ісімізге жөн қарап, жоғымызды іздеуге, барымызды сақтауға ақылдасу үшін жыйыламыз дерміз; басқалар оған не мағына беріп, не көзбен қарар? Өзгелер бас қосуымызға сенімсіз көзбен қарайтын болса, оларға көмекші өзімізден табылар. Ағашты кесетін балта, балтаның сабы ағаш. Соның мысалы басқа нәрселерде де бар. Адал кәсіппен күн көре алмайтын, иа арам жемесе басы ауыратын иттер қай жерде де болса табылады. Айтпағанды айтты деп, етпегенді етті деп оттайтын қайуандар әсіресе біздің қазақта көп. Былтыр ноғайларға жұмысымыз түсіп барғанымызда: «Орынборда 5-6 қазақ бар. Оның жартысы шағымшы, тыңшы», – деп бізді ұйалтқан. Оны айтқан ноғайдың ортан қолдай адамының бірі. Білмей, сезбей, босқа

айтар ма? 1907-ші жылғы Надиров жыйған кеңесте де, онан соң Қарқаралы істерінде иттік қылған қазақтар болмады ма? Осының бәрін көре, біле тұрып, күкіметтің сенбестік көңілін байқап тұрып, «бас қосалық деп едік» деп, әуелі, сұрап, рұқсат алуымыз қыйын. Екінші, тыныш отырып тыңғылықты жұмыс істеп, аман елге қайтуы екіталай. Қайтса да, қарақшылы түйедей болып қайтуында шәк жоқ.

Қане, осыған ерлік етіп жыйылатын қазақ табындаршы! Қакімдер шақырса, таласып барар, ол шақыруда қорқыныш жоқ. Біздер шақырсақ, «әлдене істейін деп жүр» деп, қорқа соғады. Өзі үркіп тұрған жұртты үркітуге ықтималы бар кезде бас қостырамыз деп, әлдеқалай бола қалса, онан соң ондай жұмыстан бездіріп алып жүрмелік. Нақ осы кез бас қосу қанша керек болғанмен, бас қосуға қолайлы кез емес.

Біз шаруа кеңесіне жыйылсақ та, құбыжығы бар шығар деп, сенімсіз көзбен қарайтын кез; солай болған соң, бас қосуға рұқсат берсе де, кеңесті орыс тілінде құру керек деп шарт қойыуға ықтимал. Орысша пікірін түгел айта алатын қазақтар жыйылса – жақсы, ондай қазақтар келе алмаса, тілсіз кеңес құрылмақшы. Орысша білетін қазақтардың ілуде бірі болмаса, көбі қызметте, ат сықылды арқандаулы. Қазықтан босанып келе алар ма?

Іске қарасақ, оның түрі әсіресе орысша білетін қазақтарды керек қылатын көрінеді. Жыйылғандар құр сан көбейту емес, жұмыс істей білетін, жол айтып, жөн сілтеуге жарайтын білімді көсемдер болмақ керек. Жалғыз қазақ қалқы емес, басқа жұрттардың да жай-күйімен таныс, басқа жұрттардың ісінен үлгі табарлық мағлұматы мол кісілер болуы тиісті. Ондай адамдар оқыған адамдардан шықпақшы. Білімнің тарауы, саласы көп. Солардың бір тарауын жақсылап жете білген адамдардан сиезде ең аз болғанда бір-бірден адам боларға керек, мысалы, иіурист, дәрігер, мал дәрігері, инженер, агроном, текниктер, ут-шителдер, мұғалімдер. Бұлардың мұғалімдерден басқалары орысша оқығаннан табылмақшы. Бұлар бас қосуға келе алар ма? Олардың келуіне қазіргі күйде ерлік пен жомарттық қабат керек.

Ал бұлар келе алмады. Көбі оқымаған жабайы қазақтардан жыйылады, ішінде бірен-саран оқығандары, білімділері болды. Олардан оқымағандары істеуге керек жұмыс бар екенін, іздеуге тиісті жоқ бар екенін білді де, бет-бетіне елдеріне тарасты. Мұнан еш нәрсе өнер ме? Жұмыс қолға алып істесе бітпекші, жоқ артынан қалмай іздесе табылмақшы. Айтқан айтқан жерде қалып, үйлеріне барып теңкиіп-теңкиіп жатып алса, жұмыс өзінен-өзі істелер ме? Сиезге жыйылған адамдар елге қайтқанда, сиезде керек деген жұмысты қолға алып, тастамай істеп, басқаларға басшылық етіп, өнеге көрсететін болса екен. Сонда сиезден мағына шығады.

Ол болмаса, құр сиезге жиылып, «анау керек, мынау керек, олай істеу, былай істеу тиісті» дегеннен еш нәрсе өнбейді. Қалықтың ісі машинаның тетігі емес, бұрап қалса, басқа жөнге түсетін. Жұрт жұмысы құмырысқаның илеуіндей жұмыс сыйақты. Құмырысқаша жабыла тынбай істесек өнеді. Бірі оны, бірі мұны істеп, илеуде қарап тұрған құмырысқа болмайды. Жұрт жұмысын да солай істесе, алға басады. Әр құмырысқа бәріне керек илеудің өсуі үшін күші жетіп көтерген шөпшегін апарып салады. Ұлтын керек қылып, қалыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы. Қазақтың іс қолынан келмейтіндеріне сөз жоқ, іс қолынан келетіндері де қарап жатыр.

Осы күні қазаққа керек нәрсенің көбі әркімге-ақ мағлұм. Қазаққа не керек екенін белмегеннен істей алмай тұрған адам жоқ. Қазақ керегі айтылып жатыр әм айтылар да. Жұртқа керегін білетіндер көп, істейтіндер аз. Білушілеріміз білгенімен қоймай, істеуге кіріссе екен. Білушілеріміз істеуші болса, оларды көріп, өзгелер де істер еді. Сөйтіп, көсемдер көбейсе, ерушілер де көбейер еді.

Біреу жұмыс қылайын десем, тұрған жерім жаман дейді, біреу маңайымдағы елім жаман дейді. Бұлардың бәрі де бос сөз. Абақтыдан жайсыз орын жоқ, онда да отырып жұмыс істеуге болады.

Ырасын айтқанда, біздің қазақ балаларының жұрт жұмысын істеу әдетінде жоқ. Көбіміз ондай жұмысқа бөлерлік уақытты

карта ойынына жұмсағанымызды қызықтырақ көреміз. Сондықтан ойыншымыз – көп, жұмысшымыз – аз.

Сөздің қысқарып тынарында айтарымыз: бас қосуға бұл күнде қолайсыз шақ, оны басқа кезге қарата тұру керек. Қазақтың керегін өзге жолмен сөйлесе тұралық, бұрынғыдай емес, қазақта қазірінде бір журнал, бір газета бар. Сыйғанынша солар арқылы кеңеселік, сыймағанын қатпен сөйлесуге де болады. Сиезде сөйлесіп, кеңескенменен, түбі барып істеушілерге тіреледі. Ісімізді істеушілер, жоғымызды іздеушілер көбейсе, ойлаған пікір, көздеген мақсат жан бітіп, тірілмекші. Әркім қолдан келгенін сұр сақтап, түбінде үйіп-төгіп бір молықтырамын демей, аз-көбіне қарамай істей беруге әдеттенсе екен. Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм ғой; біз кейін қалған қалық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек.

Менің сиез турасындағы бұл сөзім көбіне құр тартыншақтық, сары уайым боп көрінер. Солай көрінсе де, ойым сол. Айтқанымды тексеріп, адасқанымды көрсетіп, бас қосу мәселесін қайта қорғап басшылық ететіндер болса, қосшылық етіп, көмегінде болуға мен дайын.

1913 ж.

6. ЖАУАП ХАТ

Құрметті Жанша мырза!

Сіздің де, біздің де ойлағанымыз қазақтың азып-тозбас қамы. Сіздің де, біздің де ниетіміз қазақтың азып-тозбасына қызмет ету. Тілегіміз қазақ қалқы басқа қалықтармен қатар жұрт қалпында ғұмыр шегуге басқаларға теңелсе екен деген. Сол үшін әркім білгенін, қолынан келгенін істеп жатыр. Сіз сиез жасаймын деп жатырсыз, біздер «Домострой»... кәкір-шүкірді қазақшаға аударып, арзан рисалалар¹ жазып, газета-мазета шығарған болып тырбанып жатырмыз. Соның бәрін қазақтың көзі ашылып, көкірегіне сәуле кіруіне себепкер бола ма деп істеп жатырмыз. Орыстың мақалы айтқандай «ұжмаққа барғым келсе де күнәләрім жібермейді» деп, қазақ үстіне ұжмақты бір күнде-ақ орнатқым келеді, бірақ қолымнан келмейді. Арзан рисалалармен қазақ жұмысы бітті деп, «гүл жастанып» көсіліп, рақаттанып қарап жатқаным жоқ, білгенімше, қолымнан келгенімше істеп жатырмын. Бірақ ұсақ іс істеп жүргеніміз зор іс істеп жатқан сізге айып көрінетін шығар. Бай жарлының кедейлігін бетіне басады, сұм аңқаудың аңқаулығын бетіне басады, іскер жалқаудың жалқаулығын бетіне басады: өзіңіз қымбат рисала жазған соң, арзан рисала жазғанымды бетіме басып отырсыз; өзіңіз күндіз дамыл, түнде ұйқы көрмей, жұрт жұмысында жүрген соң, менің «гүл жастанып», көсіліп рақатта жатқанымды бетіме басып отырсыз; өзіңіз буыныңыз өсіп, бұғанаңыз қатып, ер жетіп, есіңіз кіріп, ақылығыз толысқан соң, емшек табы ернінен кетпеген шәкірттердің балалығын бетіне басып отырсыз; өзіңіз шенеуніктің жалтыр түйме, жан қылышын ... (оқылмады) жұрт үшін құрбан қылып, шенеуніктігін қимай, 20-ншы шисламен жалюуаниа алып отырған адамдардың шенеуніктігін бетіне басып отырсыз, көкіректі керіп, көкке қарап көпіріп, күпініп әркім-ақ сөйлер, бірақ маңызы қанша? Мағынасы не (оқылмады).

Переуоды арзан рисалада айыу (аю) маймылға айтқан екен: «Маймылжан, бір азырақ етсең төзім! Менің бар жалғыз ауыз айтар сөзім. Әуре боп бөлелерінді санағанша, абайлап қарашы әуел өзіңе-өзің!» деп.

¹ Кітап

Кекесін сөйлеп кеміткендей асқан-тасқан еш нәрсе жоқ, қай-қайсымыздың да істеген ісіміз шамалы ғой. Бай кедейді кететсе, байып отырып айтушы еді; сұм аңқауға күлсе, сұмдығын асырып отырып күлуші еді; іскер жалқауды кемсітсе, ісін асырып отырып кемітуші еді; олай болғанда, арзан рисала жазушыға қымбат рисала жазған адам күлу тиіс еді. Сіздің не жөнмен кеңесіп сөйлеп, кемітіп отырғаныңыздың мәнісін біле алмадым.

Жұрт алдындағы адамшылық борышымыз: әркім білгенін, қолдан келгенін істеу емес пе? Жұрттың әр жұмысының әр түрлі орны бар емес пе? Олар үшін әр нәрсе өз орнында керек емес пе? Рисала-мрисала, газета-мазета, шәкірт-мәкірт – бәрі де өз орнында керек емес пе?

Шәкірттерден, біздерден ғали таһсил алған сіздің біліміңіз көп шығар, бірақ бір кісі қанша білімді болғанмен, жұрт жұмысының бәрін істей алмайды ғой. Сіз иурист (адвокат), мен – утшител, әрқайсымыз арнап үйренген иа жаттығып істеген ісімізге шеберміз, онан басқа іске әркім ортақ. Сондай істің бірі – сиез. Сиез жалғыз иіуірістің, иаки утшителдің арнаулы жұмысы емес. Көп ортасындағы жұмыс. Ол турада әркім пікірін айтса, жеріме түстің деп иіуіріс те, утшител де айта алмайды. Олай болғанда, тарылып, таусылып сөз айтқандай еш нәрсе жоқ еді.

Мен сиез турасында жазғанда, сіздің ойлаған сиезіңіздің үстінен түсе алмадым. Олай болғаны, сиездің түрліше болатындығынан. Сиездің бір түрі: жұрт жұмысын түзеуге қызмет ететін адамдар ақылдасып, бір бағыт, бір жөнмен жұмыс істеу үшін бас қосу. Оған жиылған адамдар бас қосқанда, ұнатқан жөнмен еліне барып басқаларға басшылық етіп, іс қылмақшы. Екінші түрі: өзін ілтипатқа алмай, сөзіне құлақ салмай, қомсынғандарға жұрт қомақты екенін білдіріп, бел көрсетуге бас қосады. Үшінші түрі: жұрт жұмысының кемшілік жағын қалай түзетсе жақсы жақсы болатын жайын ойлаған адамдар ақылдасып, ойласып, болашақ іске проекткі (жоба) жасап, жұрт алдына салып, ұнатса, батасын алып, жолға бас қосу. Пәлендей сиез....деп жазылмаған соң, менің ойыма келгені сиездің үш түрінің бастапқысы болды. Басқа түрлері болмас деп ойлағаным:

серкесі суға түссе, серпіле қашатын қойлар, зорлап салмаса, тоғытқа түспейді. Сол сыйақты күйде тұрғанда бел көрсететін сиез жасайды деп ойлауға ешбір орын жоқ. Үшінші түрі болар деп ойлағаным: қазақ ісінің жайынан пәленшелердің дайарланып жасап қойған докыладтары (жұрт алдына салатын) бар деп естілмеуші еді. Сіздің сиезіңіз, қатыңыздың сөзіне қарағанда, қазақтың сқодтары, шерезуытшайный сиездері сыйақты, иаки губернатор, генерал-губернаторлардың жасаған сиездеріндей болмақшы. Бұлай болады деп сиезді жеңілдету үшін айтатын шығарсыз, он облыстың қазағынан болыс басына екеуден шақырған сиез сқод иа шерезуытшайный сиездей болмас. Ең жеңіл болғанда, генерал сиездеріндей болар. Генерал сиездері қазақтың не игілігіне болып, қазақ не керегін алып, не кемтігі толғанын мен білмеймін. Ол заман қазақтың көңілін аулап, ауанына қарап іс ететін заман еді. Крижанопыский, Кауыпман, Колпакопыский заманы тай нокталаған сықылды іс қылатын заман. Нокталағанша һәм нокталағаннан кейінгі істелетін істер басқа-басқа. Ол кездегі сиезде қазақтың сөзі тыңдаулы, тілегі қабыл шығар, ол заманмен бұл заман бір емес. Сондықтан ертедегі емес, жақындағы болған генерал сиездері қазаққа қанша жақты, жағымсыз болғанына қарау керек емес пе? 1907-ші жылы Дала уалайатының генерал-губернаторы Надаров сиез жасады. Сол сиезде қазақтың осы күнгі керек деп отырған нәрселерінің бәрі болмаса да, бірсыпырасы-ақ айтылды. Бірақ бүгінге шейін қазақтың сұрағанынан қолына тиген еш нәрсе жоқ. Жұрттың көбі ойлап жүр: «Қазақ тілегі хукіметтің құлағына тимей жатыр, күкімет қазақтың мұңын білмей жатыр», – деп. Олай ойлау қате. Керегін қазақтың өзі қандай білсе, күкімет һәм сондай біледі, қазақтың тілегін күкімет бермей тұрса, білмегеннен емес, беруші мен алушының есебі тура келмегенінен. Алушы да, беруші де әрқайсысы өзіне жағымды жағын көздейді. Қазақтың ақысы ауысып отырған жалғыз күкімет пе? Қазақты кім жем қылмай отыр? Қазақтың ақысы қазақпен араласқан жұрттың бәріне де ауысып жатыр.

Қазақ өзі теңеліп, ақысын ауыстырмайтын дәрежеге жеткенше қазаққа қай жағынан да болса теңдік жоқ. Жұрт қолы теңдікке теңелсе жетеді. Жұрт азаматының жұмысы жұрты

теңеліп, теңдікке жетер ме деген үмітпен істеледі. Жұрт теңелуіне көп жұмыс, көп уақыт керек. Жасаймыз деген сиез сол көп жұмыстың бірі. Көбі ойлайды: «Сиез болса, қазақтың қажетінің бәрі болмаса да, көбі сонымен табылып, қазақтың қолы дегеніне жетіп қалады», – деп.

Сиез болатын, жұртқа керек нәрселер сөйленетін, тілегіміз мынау деп тапсырылатын, керегімізді айтып, тілегімізді сұрап, жұмыс бітіріп келдік деп, еліне барып сиезшілер жататын. Ешкім қозғап, әурелемейтін тыныш орын таптым деп, ышқаптың бір бұрышынан орын алып, олардың тілегі жататын. Бұл сөз сиез жасау керек емес, сиез пайдасыз деген емес; сиез керек жұмыс, пайдалы жұмыс; сиездегі тілек ышқап бұрышында жатса, пайда жоқ. Қазақ – жоқшы, жоғын іздеген қуғыншы. Қуғыншы қандай болса, мал қайтпақшы?

Сиез турасында айырық сөз қыр баласы – Бөкейханов хәм менен ғана шығып тұрған көрінеді. Басқалардың бәрі жануға түскен пышақтай жалаңдап, дайар тұрған көрінеді. Біздер сиез пайдасыз жұмыс демейміз хәм дегеніміз жоқ. Бірақ міністір бұйрығын көріп, қалай болар деп, мен әуелі сақтық жағын айттым. Екінші, сиезді тоқтата тұрып, сиезде кеңеске түсетін нәрселерді газета, журнал арқылы, оған сыймаса, қат арқылы ақылдасалық дедім. Олай болсын дегеніміз, сиезге шақырған адамдар тойға шақырған сықылды болмай, сиездегі жұмысқа күтініп келсін деген ой еді. Қазір де сайлаған, күтінген еш нәрсе жоқтығын қыр баласы – Бөкейхан да айтты. Он облыс қазақтан жиылатын сиез ауылнай болыс сайлауындай болады деп, сіз жеңіл қарағанмен, ондай жеңіл бола қоймас. Қазақта кемшілігі мол істер толып жатыр, солардың түзеліп, оңдалуына жасалатын сиез болса, әрқайсысына жоба жасалып, жол белгіленіп, дайар болып келмесе, сиездің аз уақыты оның бәріне жетер ме?

Жоба жасап, жол белгілеген докладтарыңыз дайар болса, сақтанарлық қауіп жоқ болса, тоқтатып, кейінге қалдыруға жөн жоқ. Дайар тұрған нәрсеге не дайарлану керек! Ал сиезді жасалық!

Жұбекен мырзаның айтуына қарағанда, Орал облысы дайар көрінеді. Басқа жерлер де сондай дайар шығар. Ол мырзаның

айтуынша, қисық сөйлеп, алауыздық қылып, жұрттың шырышын, ұйымын бұзып тұрған қыр баласы – Бөкейхан хәм мен болсам керек. Дәлелсіз, дәнемесіз ол мырзаның қисық дегені қисық болып, дұрыс дегені дұрыс болатын болса, оған айтар не сөз бар?

Біздің сиез турасында айтқан пікіріміз ұйым бұзар сөз болып жүре алатын болса, жұрттың бәрі де Жүбекен мырзаның сөзін айтып тұрса, көптің дегенімен болайық. Солай болмағанда, жұрт сиез жасап, тілегенін алып, дегеніне жетіп, қарық болып қалатын еді деген түбінде зор өкініш болар. Біздің ойлағанымыз жұрт сиезге күтінусіз шығар, жұрт күтінсін, дайарлансын деген еді. Жұрт күтініп, дайар тұрса, жұрттың біздің ойлаған жерімізден шыққаны: біз жұрт жайын білмегеніміз. Талпынып тұрған жұртты тартыншақтық етіп тоқтатқан, әрине, дұрыс емес. Жұрт дайар болса, сиез басшылары, бастаңыздар, біз де қостап, қолдан келген көмегімізді аямаймыз.

Шеттеп жүрген біз болсақ, қосылдық, енді алалық жоқ. Жалғыз-ақ айтатын сөз мынау: құр аты сиез болмай, сиез сыйақты болсын; қазақ сиез жасады деген соң, сиезде сөйлескен сөзімізге күкімет құлағын сала ма, салмай ма (ол былай тұрсын), қазақ сиезінде не сөйленді екен деп күкіметтен басқалардың құлақ салатыны болар. Сиезде де балгер сөз сыйақты дәлелсіз, құр мынау былай, анау олай десек, мұның дәлелі қайда демей ме? Сондықтан дайармыз деген мырзалардың дайындығы ат ерттеліп, киімін киіп, тойға жүруге дайындалған дайарланыс емес, сиезге алып келіп салатын дәлелді докладтары дайар деп ұғамыз (түсінеміз).

Ақымет.

P.S. Бұл хат – Жаншаның «Айқаптың» 13, 14, 15-ші нөмірлерінде жазылған хатына жауап.

7. БАС ҚОСУҒА РҰҚСАТ БЕРІЛМЕДІ

«Айқап» журналының 16-шы нөмірінде Жанша мырза Сейдалиннің Қостанай уезіндегі қазақтардың басын қосып, болашақ сиезге програма жасаймыз деген сөзін оқып едік. Сол айтуы бойынша Қостанай шаһарында октиабр басында болатын Покрыров жәрмеңкесіне барып, көшпелі иа отырықшы болу жайын кеңесу үшін ақсақалдардың басын қосуға деп, Жанша мырза Сейдалин Торғай губернаторынан рұқсат сұраған екен. Рұқсат берілмепті.

Біз бұл хабарды «Уақыттан» оқып, онымен қатар алынған «Айқап» журналының 17-ші нөмірінде бұл туралы ешбір сөз жеңіл қарағанмен, ондай жеңіл бола қоймас. Қазақта кемшілігі басынан қайдан шыққан қабар екендігін сұрастырып едік, олар бұл қабарды «Русское слово» газетасынан алған екен.

«Русское слоуоның» қабарлары ұшқалақ болушы еді деп, оған қанағаттанбай, нағыз анығын білетін орындардан сұрап, әбден анығына жеттік. Рұқсат сұралғаны да, рұқсат берілмегені де рас екен.

Сиез деген сөз бастаған кезде заманның түріне қарап, тынымы осылай болар дегенімізде, жұрттың көбі жаратпай, құр әншейін сары уайым, сар қайғы, тартыншақтық, қорқақтық деп, бірсыпыралары құр алауыздық, ұйым бұзарлық, сөз жарысы, ерегiс деп, кейбіреулері сиезді біз керек қылмағандай көріп, кейбіреулері жұрттан сиезді біз бейне қызғанатындай көріп еді. Бірақ онымыз бұл айтқандардың бірі де емес еді. Сиез жақсы нәрсе, керек нәрсе, бірақ жақсы нәрсенің жасалуы қиын болатындығын айтып едік, біздің сөзімізді жұрт теріс түсініп, ойымызды қисық жорып, қыңыр қарап, алауыздық-құлауыздыққа санап бара жатқан соң, біздің міндетіміз білгенімізді айту еді ғой, айтарымызды айттық, мойыннан борыш түсірдік, алмаса, жұрттың өзінен қалар, сиез болса, соқырдың тілегені екі көзі, болмаса, жұрт болмағанын көрер, айтқанымызды алмаса, біз-ақ жұрт ауанымен бола қойалық деп, сөз көбейіп бара жатқан соң, сөзді қысқарту үшін біз де сиезшілерге қосылып, қолдан келген көмегімізді істеуге бел

байлап едік. Он облыс қазақтың жиылысы түгіл, бір уезд қазақтардың бас қосуына рұқсат бермей отыр, бұл екі сиез арасы жер мен көктей. Облыс жиылысы айтқан ауызға оңай, жылында, айында, күнінде болып жатқан қазақтың ауылнай, уалостный скодтарындай иашерезуытшайный сиездеріндей-ақ көрінеді, істей бастасақ, бұлардан он облыс түгіл, бір уезд жиылысы да бөтен болып шығады.

Бас қосу жақсы нәрсе (жұрттан ондай жақсылықты неге қызғанамайық), бірақ жақсы нәрсенің қолға түсуі жаман нәрседен гөрі қиынырақ болады. Біздің айтқанымыз да сол қиындығы еді.

1913 ж.

8. БАС ҚОСУ

«Қазақ» басқармасы төменде Жанша мырза Сейдалиннің хатына газета бетінен орын бермек болған соң, оқушылардың алдынан кешірім сұрап өтуді борыш көреді.

Сиез мәселесінің сөзі де, ісі де бітіп болып еді. Әркім білген қалінше айтып, майданға салып, ақырында рұқсат сұралып, берілмеген соң, сөз тынып еді. Сиез туралы жақсы, жаман сөйленген сөз сонымен бітуге тиіс еді. Сиез сөзі құр арам тер төгіске айналып бара жатқан соң, ерегіс тоқталуы үшін, ойымыз дұрыс болса да, таласпай, көндік, ыңғайымен боламыз деп алдақашан айтып едік. Біз ерегістен қашсақ та, ерегісті қуып, соныңнан қалмайтын адамдар бар көрінеді, төмендегі хат – сондай адамның хаты.

Сиез мәселесін қозғаған әуелде Мұқамеджан мырза Сералин, онан соңғы Райымжан мырза Марсеков еді. Өшіріп, жапырып, оңай істеп тастайтындай болып, әркімге қақтыға, соқтыға Жанша мырза шыға келіп, ортасынан киліге кетті. Оған соқтықты, бұған соқтықты, бұлқынды, жұлқынды, көпірді, лепірді – ақырында біздің сөзіміз теріс емес екендігін көзімен көріп, қолымен ұстағандай болды.

Сиез турасында мұнан кейінгі ереуіл сөз сиез жұмысының кеңесі болмай, құр ерегіс, сөз талас болады ғой, сиезге рұқсат сұрамай тұрғанда жазған хатын енді басудың қажеті жоқ болар деп: Басамыз ба? Жоқ па? – деп сұрасып едік. Жанша мырза бас деп жауап қайырды.

Жанша мырзаның бастырудағы мақсаты не екенін біле алмадық, иағни жұртқа өнеге, үлгі боларлық сөз болғандықтан, мезгілі өтіп кетсе де, далада қалмасын деп бастыра ма? Иа болмаса, ұрыншақ мінезбен ұшқалақ сөйлеген сөзін жұрт оқып, ғали таһсил алған адамның сөзі мұндай болады екен-ау демек үшін бастыра ма? Оның мәнісіне түсіне алмадық.

Сиез мәселесі біткеннен кейін, ендігі ереуіл сөз жұмыс үшін емес, құр ерегіс, сөз талас үшін екендігін де білеміз, газетаның міндеті ерегіске қызмет ету үшін емес екендігін де білеміз, орынсыз, жөнсіз, қисынсыз, томардай топас кекесін сөзде жұртқа өнеге, үлгі боларлық еш нәрсе жоқ екендігін де білеміз – бәрін көре-біле тұра, төмендегі қатты басамыз, Жанша мырзаның көңілі бітіп, ризалық табу үшін. Бұл қатты басқанымыз үшін оқушыларымыздан кешірім өтінеміз.

1913 ж.

9. ОРЫНБОР. 13-нші ОКТИАБР

Қазақ турасындағы закондарды өзгертуге Ішкі іс министірі Г.Думаға закон проектерін (жобаларын) кіргізді деген хабар естіліп тұр. Ішкі ордалық туралы өзгеріліс болатын көшесін газеталардан көрінген күйінше төменде жазып жазып отырмыз. Қазақтың басқа облыстары туралы қандай өзгеріліс болуынан қазір де ашылған қабар жоқ. Бірақ 4-нші думадан қазақ туралы закон шыға қалса, жағымы қандай болуын күн бұрын айтуға сәуегейлік онша керек емес. Бұл думаға кіретін проектер – қазақ облыстарында қызмет етіп тұрған орыс төрелерінің пікіріне сүйеніп жасалаған проектер. Олардың көбі қазақтың қалпын, салтын, мінезін жақсы білмейді.

Законның асыл түбі, әуелі, күкімет пен халық арасына салатын, екінші күкіметке қараған адамдардың араларына салатын жол. Әр халықтың бұрыннан жүріп келе жатқан дағдылы жолы бар, ол жолда түзеткенде жарамды жеріне тимей, жарамсыз жерін ғана өзгерту тиіс. Олай етпесе, соныдан ойып салған жолмен жұрттың көбі жүрмей, бұрынғы дағдылы жолымен кете береді. Әсіресе, көзі ашылып, көңіліне сәуле түспеген қараңғы қалық болса, ондай жаңадан салған жат жолмен жүру оған тым қиын, сондықтан законның түп үлгісі бір болғанмен, әркімнің бойына қарай киім пішкен сыйақты, әр қалықтың қалпына, салтына, мінезіне қарай закон шығарылады. Солай болған соң да, закон шығарушылар қалықтың қағидалы қалпын, салтын, мінезін жақсы білу тиіс. Оны білмей шығарған закон қалықтың түзелуіне емес, бұзылуына себеп болмақшы.

Степное положение онша жаман закон емес. Күкімет пен қазақ арасына салған жолының кейбір жеріндегі таршылығын былай қойып, қазақтың өз арасындағы жұмыстарына салған жолын алғанда, жап-жақсы закон. Басшылық етіп, ел бағатын жақсыларынды өздерің сайла деп, дұрыстық айтып, дау бітіретін адамдарынды өздерің сайла деп, би, болыс, ауылнай сайлауды қазақтардың өз еркіне беріп қойған жаман закон емес. Жер турасында да степное положение қазақ қамын ойлап, қазаққа пайдалы жағын көздеген жоқ. Егерде қазақтар

степное положениемен пайдалана алмай, оның пайдалы жағын зарарға аударса, оған степное положение кінәлі емес, кінә қазақтың өзінде. Степное положениені шығарушылар ойлайды: лауазымды қазақтар қалыққа жағымды жақсы адамдарын сайлар, обырларын, жебірлерін сайламас деп. Күкімет тарапынан қалап қойылатын болса, қалқына жайлы, пайдалы адамын біле алмай, зарарлы адамдарын қалауы да ықтимал деп, еткен сақтық еді.

Қазақ олар ойлаған жерден шықпады. Әуелі, «ауылдастың аты озғанша, аталастың тайы озсын» деп, жақынын сайлады. Екінші, «жеген ауыз жесін» деп, жебірлерін сайлады. Үшінші, «аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» деп, малдысын сайлады. Мынау елге жағымды, жайлы болар, мынадан дұрыстық, туралық шығар деп сайлаған қазақ болмады. Сондықтан жақсы закон пайдалы болудың орнына зарарлы болып шықты. Жұрттың бәрі шулайды; сайлау жұртты бұзды, сайлау жұртты аздырды, тоздырды деп. Жұрттың азғаны, тозғаны, бұзылғаны рас, ол бұзылу, азу қалықтың өзінен, екінші, степное положение де себепкер болудан құр емес. Жүктің ауыр жағынан бұрау келген сыйақты, қазақтың бір шетін жеріне степное положение қолайсыз келіп, істің көбі сонан бүлінді.

Степное положениені шығарушылар шығарып отырған закондарының жақсы екенін білген, бірақ қалықтың мінезін, салтын білмеген. Қазақта туралық, адалдық, адамгершілік кем екенін білмегендіктен, қате істеген. Әуелі, би мен болыс екеуі жеңген жақтан болмасқа шара көздемеген. Екінші, би жолдан шығып бара жатса, жолың мынау деп қайыарлық еш орын белгілемеген. Үшінші, билердің қолына жыл жарымдық абақты кесерлік күш берген. Жыл жарым абақтыда отыру оңай іс емес, жөн-жосықты білмей, жолсыз көшетін билердің қолына ондай нәрселерді беру – зор қате. Тиісі қазақтың қағидасын жиып, қағида бойынша билерге іс еттіру еді, оны істеуге болмаса, билердің қуатын көбейту емес, азайту керек еді. Билерге қағида бойынша күкім етсін дейді, қағида бойынша істеген, істемегенін ашатын ешбір орын жоқ.

Билердің салған күкімі қағида бойынша дұрыс, бұрысын аша-

тын орын керектігі түсінікті болу үшін степное положениенің бастапқы шыққан кезінде Торғай уезінде болған бір уақиғаны айтып өтейін. Тосын болосының қазағы Байғабыл Тауман баласы Шұбалаң болосының қазағы Жаманбай Ақбай баласының үстінен арыз берген: Ақбай баласының қызын Ерғабыл деген ініме айттырып, тоғыз түйе қалың мал беріп едім. Айттырған қыз алмай тұрып өліп қалды, кейінгі қызын бермейді деп.

Ол арыз Шұбалаң болосының сиезінде 1893 жылы 15-нші мартта қаралған, жауапкер Ақбай баласы сиезге келмеген. Билер сыртынан былайша билік айтқан: «Ақбай баласы Тауман баласының інісіне өлген қызының орнына тірі қызын берсін. Олай етпесе һәм қалың мал алғаным жоқ деп тапса, екі елулік елдің адамынан Таумановтың қалаған адамының жанын өткізсін, әйтпесе Таумановке 270 сом тұрарлық жарамды 9 түйе төлесін, қарындас болған халда 135 сомдық мал төлесін. 27 сом билік, 4 сом ат майы, 2 сом қалам ақы», – деген.

Ақбай баласы бұл билікке риза болмай, губернатырға арыз берген. Арызда айтқаны: «Қалың малға Тауман баласынан алғаным 9 түйе емес, 6 жылқы еді, қызым өліп қалды, алған мал 1879-шы жылғы жаман қоянда жұттан қырылып қалды. Кіші қызымды аламын десе, қазақ қағидасы бойынша балдыз қалың төлеп алуға тиіс, қызым өлгелі 12 жыл болды, онан бері үндемей жүріп, биыл сөз шығарып отырғаны, өткен 1892 жылғы қоянда 7 жылқысын асырап шыққаныма Тауман баласы 50 сом бермекші еді, соны бермеске салып отырған бұл байбалам дауы», – деген.

Областное положение қарағаннан кейін арызына қайырылған жауап: «Қазақтың қағидасын біз білмейміз, қандай уақиғаға қазақтың қай қағидасын алып, қалай мағына беріп, хукім салу билердің ықтиярына берілген», – деген.

Билердің салған күкімінің дұрыс-терісін тексеріп, лағып шыққандарын жолға салуға белгіленген орын болмаса, областной мекемелер қазақ қағидаларын білмесе, билердің бәрі періштеден болу керек, олай болмаса, билер бетімен жайылмай, кім жайылар? Солай болған соң, ақын Әбубәкірдің айтқаны келеді: «Ақша жеп, арамдардан кәкім қойдың, келтіріп қорқағынды

батыр қойдың. Арасын ақ-қараның айырмайтын, алдына жүгінесің жылқы, қойдың», – деп.

Жоғарыда айтылған сыйақты оқиғалар қазақ арасында көп болады. Областное положениелер құр білмейміз деп қайырмай, даулы жұмыс турасында қазақта қандай қағидалар барын біліп қайырып отырса, қағидалар құралып, қазақ арасына бірте-бірте жол түсер еді. Қазақ ішінде осы кезде жол дегеннің жұрнағы жоқ. Жолы қайсы, жолсызы қайсы – айырып іс істелмейді. Жол іздеген адам еш орнынан таба алмайды. Қазақта тіпті әуелден жол жоқ шығар деп айтуға болмайды, қазақ бұрыннан-ақ зорлықшыл, әлдісі әлсізіне теңдік бермейтін қалық болсын-ақ, сонда да жолы боларға керек. Күштісі мен нашарының араларында жол болмаса да, терезесі теңдерінің арасында жолы боларға керек қой. Ол жол осы күнде қайда? Ол жолмен ешкім жүрмеген соң, бітелген, жоғалған. Жұрт жолды-жолсызды айырмайтын салтқа түскен. Түзіктік қайсы, бұзықтық қайсы – тексеретін жұрт жоқ. Дұрыстық-бұрыстықты білмеген жұрт, әрине, азбақшы.

Степное положение бойынша билерге қайыру жоқ болғандықтан, билер бетімен жайылып, жұртты бездіріп отыр. Степное положение, жұрт асылына түсініп пайдалана алмаған соң, жұртты бұзуға себепкер болған закон болып табылып тұр. Сол степное положениені енді өзгертуге Думаға проект кірді деген сөз бар. Ол өзгертіліп, төртінші Думада қазаққа жаны ашитын жақсы депутаттар: «Қазақ жайын білмей, жайсыз закон шығарып, қазақтардың обалына қаламыз, қазақ турасында шығатын закон Думада қаралғанда қазақ депутаты болмағаны жарамайды», – деп жатыр. Биыл Торғай мен Орал облыстарының земский сметасы қаралғанда Мәскеу депутаты Щепкин айтқан: «Бұ қалай? Қазақ сөзін Уфа, Баку, Забайкал депутаттары сөйлеп жатыр. Қазақтың өз депутаттары қайда? 3-нші иіуін заңын өзгерту керек, иағни қазақтан Думаға депутат келу тиіс», – деген.

Қазақтың дүниада болған-болмағанымен жұмысы жоқ депутаттар, хкүкімет кіргізген проект қандай болса да, жарайды деп қабыл ете салады. Қазақ үшін ойланып бастарын ауыртпайды.

4-нші Думадағы депутаттардың көбі иа сондай басын ауыртпайтындардан, иа тегі басқа жұртқа күн тумасын дейтіндерден. Олар көп болған соң, олардың дегені болмақшы. Думада көп жағының ұнатқаны закон болып шықпақшы. Олардың дегені болып шыққан закон қазақты не ондырмақшы?!

Жоғарыда айтылған сөздерге қарағанда, 4-нші Дума казак жайындағы закондарды өзгертіп, жайлы етіп шығарады деп үміт етерлік орын жоқ. Бұл сөзді жазып отырғандағы мақсатымыз да жұртқа соны сездірмек. Екінші, опырып істеп, орнына келтіріп тастамаса да, аз да болса пайдасы тиер еді, қазақтан Думаға депутат барса деп, жұртқа соны айтпақ. Үшінші, депутат сұрап ала алмаса, өз пікірін проект етіп, қазақтар Думаның алдына салу тиіс.

1913 ж.

10. БІЛІМ ЖАРЫСЫ

Білімді жұрттарда білім жарысы деген болады. Ол жарыста бәйгеге түсе алатындар білімділер, зейінділер. Оларға бәйге тігіп, жарысатындар бай адамдар иа обшестуалар. Бәйге тігу, жарыс істеу біздің қазақта да бар. Қазақта бай адамдар иа қуаныш нәрсеге той істеп, ат шаптырады, иа өлген адамына ас беріп, ат шаптырады. Байлығына қарай, адамдығына қарай ас пен тойдың үлкен де, кішісі де болады. Зорлығы бәйгеге тіккен малынан гөрі, шақырған елдердің санынан, сойылған малынан байқалады.

Тойдан көбіне ас зор болады. Асқа сойылған малды, шайканына шығатын пұлды, ішілетін қымызды, тігілетін бәйгені ақшаға аударып есептегенде, зор астарға талай мың жұмсалады. Соның бәрі жұрт жиылып, бір-екі күн ішіп, жеп кету үшін істеледі. Не жұртқа келер онан пайда жоқ, не ас берушіге тиер сауап жоқ, құр далаға кеткен бір мал болады да қалады. Ақылдың ауанымен санағанда, астың шын мағынасы босқа мал шашу болып шығады. Ат шаптырып, ас берді деген бес-он жылға ат қалады. Қазақ жомарттығының түрі һәм оның ақырғы тиімі осы.

Білімді жұрттардың білім жарысына келсек, оның мағынасы да, көздеген мақсаты да басқа. Ол бірнеше ұлыс ел жиылып, бір-екі күн дуылдап, ет жеп, қымыз ішіп кету үшін ғана жасалмайды, бүтін ұлт иа дүниадағы бүтін жұрт үшін һәм көпке қаларлық іс үшін істеледі. Дүниада күн көріп, тіршілік етудің ауырын жеңілту үшін, жеңілін рақатқа айналдыру үшін істеледі. Неше түрлі ғылым, өнер – бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рақатын молайту үшін шығарған нәрселер. Ғылым, өнер артылған сайын дүниада бейнет кемімекші. Осыған ақылы жетіп, есі енген жұрттар ғылым мен өнерді бірден-бірге асыруға тырысады. Асыру үшін әр түрлі істер істейді. Сол істердің бірі – білім жарысы.

Білім жарысы дегеніміз: бай адам пәлен мың ақшаны бәйгеге тігеді де, мәлім етеді – осы ақшаны пәлендей іс істеген кісі алады деп. Мысалы: пәлен ауруға ем тапқан иа пәлен ғылымнан,

иаки өнерден жаңа жол тапқан, иа пәлен турасында жазып, кітап шығарған адамдарға беріледі дейді. Ал бәйге тігілді. Енді ат жарысы болса, әркім атын жаратып, бәйгеге қосар еді, білім бәйгесі болған соң, білімділер бәйгеге қосылады. Бәйгеден дәмесі бар білім жүйріктері бірінен-бірі озуға жүйріктігін айап қалмайды. Тап дегенді табуға ойланады, істе дегенді істеуге қарманады. Ақырында әркім істегенін, тапқанын сынға жібереді.

Сыншылары ғылым ордасында тұрған білімді ғалым адамдар болады. Бұлар қарап, сынап бәйге кеседі. Еуропада, мысалы, Нобелевский білім жарысы бар. Бұл жарыста бәйгені ғылым ауданында иа әдебиет ауданында еңбек етіп, озған адам иа соғысқа қарсы һәм қалық арасын жақындастыруға пікір жайған адамдар алмақшы.

Жылда Раждестуо мейрамының алдында шіуед жұртының Стокголім шаһарында білім жарысынан озғандарға бәйге аталады. Өткен 1912-нші жылы Нобелл бәйгелерін алған адамдар: 1) Инженер Дален – ғылым қикметінен көрсеткен үздік біліміне алды. 2) Профессор Каррел – дәрігерліктен көрсеткен үздік біліміне алды. 3) Неміс жұртының атақты драма жазғыш жүйрігі Гауыптман – әдебиет жүзінде үздік біліміне алды. 4) Сабатиа. 5) Гренкер - пырантсуз ғұламалары, ғылым қикметінен көрсеткен үздік білімдеріне алды.

Осылардың һәм басқалардың жылда озғанда алатын бәйгелері шіуедтің Нобелл деген бір инженерінің білім бәйгесіне деп шығарған 18 міліон ақшасы.

Осындай жұртқа пайдалы, үлгі аларлық жақсы істі жұрттың құлағына салып, біздің айтайын деп отырғанымыз мынау: білім жарысын істеу әр жұрттың қолынан келетін іс. Істейін десе, қазақтың да қолынан келеді. Еуропадай зор істеуге болмаса, бойымызға шағындап, «сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі» дегендей етіп істеуге болады.

Еуропада ғылым, өнер толық, қазақта олардың жұрнағы да жоқ. Олар асқанның үстіне асу үшін істеп отыр, біздер жұрнағы болу үшін істеу керек. Мың жылқысы бар байлар оның үстіне мал аз дегенде, бір аты жоқ жарлы мал аз демей, қарап оты-

руы дұрыс па? Ғылым, өнер турасында біздің жайымыз да сол жарлының қалі сықылды. Ғылымның жаңа жолын табуға іздемек түгіл, тапқан ғылымға қолымызды жеткізерлік бізде еш нәрсе жоқ.

Жұртқа ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйренетін орындар сайлы болу керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм қалық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі – білім жарысы.

Білім жарысының басқадан артық бір жері мынау: бұған шығарған ақша далаға кетпей, көздеген мақсатқа тура тиеді. Егін салсаң, шықпай қалып, босқа шығындау ықтимал, білім бәйгесінен пайда болмаса, шығын болмайды. Пайдасы боларлық істі істемей, бәйгеге ешкім қол созбайды. Солай болған соң, бұған шығарған ақша босқа кетуге тіпті орын жоқ. Еуропа байлары мұндай іске ақшасын басы бүтін қиып, жомарттық етеді. Ақшасын пайда қылып, сонымен малын көбейтуге шығармайды, әуелден-ақ жұрт үшін, көп үшін қайтпас қайыр құрбаным деп шығарады. Қазақ байлары білім бәйгесіне ақшасын басы бүтін шығармасын, өзіне қайтаратын етіп бәйгеге тіксің. Оны былай етуге болады: жоғарыда айтылды, білім жарысы қазақ арасына білім тарататын кітаптар шығаруға болсын деп. Білім түрлі болады. Білімнің әр түрін бірдей жақсы білетін адамдар аз болады. Бір түрін жақсы білетіндердің табылуы қиын емес. Докторлық ғылымын оқығандар денсаулық жайынан керек кітаптар жазуға мүмкін нәрсе; шаруа жайын оқығандар шаруа жайынан қазаққа керек жақсы кітаптар жазуға мүмкін нәрсе; оқыту жайын жақсы білетіндер мектеп кітаптарын жақсылап шығаруға мүмкін нәрсе; әдебиет ауданында жүйріктер халықтың қылығын, құлқын түзетуге керегі бар жақсы романдар оғайри сондай сөздер шығаруға мүмкін нәрсе. Осындай кітаптарға бәйге тігілсе, ол бәйге нағыз жақсы шығарған ғана кітаптарға берілсе, тігілген бәйгеге қарай бәйге берілген кітапты бір иа екі рет бай бастырып, ақшасын өндіріп алатын болса, сонан кейінгі бастырулары жазушының өз еркіне

берілсе, осы шартпен білім жарысы, істелсе, әуелі, бәйге тігуге жомарттық көп керек болмас еді: неге десең, сынаудан өтіп, жақсы деп бәйге берілген кітап өтпей қалады деп қауіптенуге орын жоқ. Екінші, жазушыға да қолайлы. Шығарған кітабы жақсы болса, еңбегіне тиісті даяр ақшаны алып, онан әрі жақсы кітап шығаруға кірісер еді. Еңбегіне ақысы татымды болған соң, ол өзін сол жұмысқа алаңсыз жегер еді. Әр жерден сондай жазушылар шықса, білім жұмысын айдап алға бастырмай қоймас еді.

Бәйге тігушіге де, бәйге алушыға да тынышты, жұрттың білім турасындағы істерін алға сүйреуге қолайлы һәм нағыз керек жолдың бірі, біздің ойымызша, осы. Бұған басқалар һәм байлар, не айтасыздар?

1913 ж.

11. БІЛІМ ЖАРЫСЫ ХАҚЫНДА

Әлмен Әзірмәмбет ұғлы жазады: «Қазақтың» 16-ншы нөмірінде білім жарысы оқылды, оқылса да, байлардың көңіліне тоқылған жоқ. Сөз дұрыс, түсінуші кем. Біздің байлар ақшаны болыстыққа шашады, әкесі өлсе, атаусыз қалады деп, ат шаптырып, ас береді. Бұларға шыққан мал орынсыз далаға шашылғанмен тең. Байағыдан байларымыз малын жау мен жұтқа, дау мен партияға уыстап шашса да, қалық пайдасы, ғылым талабы деген жолға өте сараң, мырзалықтары өз бастарынан артылмайды. 22-нші нөмір «Қазақта» ақсақал Ақымет ишан Оразаевтың басшылығына риза болдық. Білім жарысына бәйге тігемін деп жар шақырарлық кісі қазақта да бар екен-ау деп».

Әлмен мырза бұл сөздерді жазғаннан кейін білім жарысы қақындағы өз ойын айтады. Оның ойынша: «Білім жарысына бәйге тігетін байлар шығатын емес, онан да талапкерлер «Қазақ» газетасы арқылы бір сомнан жинасақ, екі-үш жылдың ішінде бірнеше мың сом болмай ма, сонан кейін білім жарасына түсетін қаламы жүйріктер шықпай ма, сыншылар лайықтап қарап, бәйгені үлестіріп бермей ме?» – дейді. Әлмен мырзаның бұл ойы оқушыларға қанша ұнарын өздері біледі, біздің ойымыз айтылып еді.

Білім жарысы қақында Досмайыл қажы Қашқынбай ұғлынан бір қат келді. Бұл кісі: «Жағрапия кітабын осы жылдың айағына шейін жазып бітіруге майданға түсеміз, жағрафия жазушылар жарысқа шықсын», – дейді. Досмайыл қажының бұл туралы азырақ қата түсінгендігі бар ма деп ойладық. Себебі, білім жарысына қосылғандар тілесе, не қақында жазуға ерікті, жағрафия жазушылар бір бөлек, тарих жазушылар бір бөлек, оқу кітабын жазушылар бір бөлек жарысу шарт емес, кім нендей кітап жазса да, сыналғанда әр кітаптың өз алдына артықшылығы көзделеді.

1913 ж.

12. ОҚЫТУ ЖАЙЫНАН

Таһир Жомартбаев сұрайды: «Әуелі қазақша оқытуға керек кітаптар дайар ма? Дайар болмаса, ноғайша кітаптарды аламыз ба? Олардың қайсысы жақсы?» – деп. Екінші, «Ноғайлардың тәртіпті мектептерінде тұтынып жүрген пыроғырамаларын сол күйінде аламыз ба? Иаки қазаққа лайықтап, ыңғайлаймыз ба?» – деп.

Бұл күнде қазақша оқуда кемшілік көп. Әуелі, оқу құралы кітаптар жоқ. Ноғайша оқу құралдары қазаққа үйлеспейді. Екінші, қазақ мектебіне түзелген пыроғырама жоқ, онсыз оқу бір жөнен шықпайды. Үшінші, бала оқыту ғылымынан хабардар мұғалімдер аз.

Осы үш кемшіліктің үшеуі де есімізден тастамай, ойлап жүрген нәрселердің ең басы. Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді. Оқу ісін түзеуге көп нәрсе керек, оның бізде бұл күнде бірі де жоқ. Ай мен күндей, әмбеге бірдей білім – көп ортасындағы мүлік, онан сыбаға ала алғандар алып жатыр, ала алмағандар құр қалып жатыр. Сол құр қалып отырғанның бірі – біздің қазақ. Құр қалғанын қазақтың өзі де сезіп, баласын оқытуға, білім үйретуге ықылассыз емес, бірақ жаңадан басталған жұмыс тәртіпке түсе алмай жатыр. «Қос жүре түзелер» деген, түбінде түзелмей қалмас, түзетуге жұрт азаматы қам қылса. Оқуды керек қыла бастағаны – жұртқа ес кіре бастағаны. Халықтың есі енуі баланың есі енуі сияқты: бірте – бірте, ақырындап болмақшы. Аспанда құстай ұшып жүрген, теңізде балықтай жүзіп жүрген, жылдық жерден сағатта хабар алып, жүз шақырым жерлерден ауызба – ауыз сөйлеп отырған жұрттар сол күйге бірден емес, бірте – бірте жеткен. Барамын деген жерге, бетің түзу болса, тоқтамасаң, барасың. Жұрт жұмысы да, беті түзу болса, аз-аздап ілгері басқызып, оны қозғаушылар болса, көңілдегі жеріне жетеді. Сол жұрт ісінің бірі – оқу. Оқуды керек қылмай жүрген қазақтар оқу керек нәрсе екенін бұл күнде білмей тұрған жоқ, бірақ оқудың жөнді болатын мәнісін, ретін білмейді. Көбіне оқытты деген құр аты болса, соған қанағаттанады. Қалай оқытып, не білдіріп жатқанымен жұмысы жоқ. Екі жыл, үш жыл оқып қат танымаса да, баланың ата-анасының ойына кіріп шықпайды.

Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі; бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаңдамай, ауытқымай, түзу жүреді. Ол үшеуі тең болмағандағы оқу жұмысы аумалы жүк сияқты, орнықсыз. Жүгі ауған көштің жүрісі өнбейді. Орнықты оқу болмай, қалт-қалт етіп оқытқан оқу білім үйретіп жарытпайды. Жоғары айтылған оқу жұмысының үш тіреуі де біздің қазақта бұл күнде сай емес. Бірақ бірте-бірте сайлы болып, жөнделер деп үміт етеміз.

Әуелгі тіреу – ақша, ол жұрттан шықпақ. Қазақ оқу керек екенін біле бастады, баласын оқытпайын дейтін қазақ жоқ. Бірақ жұрт баласын жұрттық қылып жұрт үстінен оқытатын дәрежеге қазақ әлі жеткен жоқ. Әркім өз баласының ғана оқығанын ойлайды. Әр баланың басын қосып құраса, бәрі жұрт баласы болатындығын, ол жұрт баласын оқыту жұрт міндеті екендігін айыратын ес қазаққа әлі кірген жоқ. Мұны білерлік қазаққа ес кіргенше оқудың ақша жақ тіреуі орнықты болмайды. Екінші тіреуі – оқуға керек құралдар. Ол құралдардың ішінде ең қымбаты – оқу кітаптары. Оқу құралдары сайлы болмаса, оның ішінде оқу кітаптары оңды болмаса, оқу да оңды болмайды. Шеберге аспап серік, мұғалімге құрал серік. Аспапсыз шебер еш нәрсе істей алмайды, құралсыз мұғалімдер бала оқыта алмайды.

Сондықтан қазақта оқу құралы кітаптар болмаса, ноғай кітаптарымен оқытпасқа шара жоқ. Қазақ балаларын ноғай кітаптарымен оқытуда қолайсыздық, кемшілік көп, бірақ амалсыз ол кемшіліктермен келісеміз. Ноғай кітаптарымен оқытқан соң, олардың пыроғырамаларын алмасқа да болмайды. Пыроғырамасын қазаққа ыңғайлаумен, қазақша құралдар сай болмаған соң, пыроғырама бір жаққа, оқу екінші жаққа – екеуі екі жаққа кетеді. Пырғырамада керек деген нәрселердің бірі болмаса да, көбі оқу құралдарынан табыларға керек. Ноғайдың тәртіпті мектебіндегі пыроғырамасын ала тұратын болған соң, оқу кітаптарын да сол тәртіпті мектептерінен аларға тиіс.

Оқудың үшінші жағының тіреуі – мұғалім. Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді, басқа.....кемшілігі болса, мұғалімнің жақсылығы жабады, біліндірмейді. Мұғалім нашар болса, сайлы мектепте отырып сабақ бере алмайды. Мұғалімдік оңай нәрсе

емес. Тәртіппен жасалған оқу құралдарымен оқытуға тәртіппен оқыта білетін мұғалім керек. Оны білмейтін мұғалімдер тәртіппен жасалған оқу құралдарын тәртіпсіз жасалған құралдар орнында тұтынады. Усулды құралдарды бұл сияқты тұтынса, усулды құрал шығарғанда не мағына бар? Усулды құралдар балаларға оқуды жеңілту үшін шығарылады. Оқыту жайын білетін мұғалімдерге тәртіпті құралдармен оқытқанда өзіне де, балаларға да оқу жұмысы оңай болады, екі жағы да қиналмайды. Оқыта білмейтін мұғалімдер оқу жұмысының салмағын балаларға ғана артып, өзі, «Әй оқындар!» деп, тыныш отырады. Ондай оқу мұғалімге тыныш екені рас, оқудағы мақсатты нәрсе мұғалімнің тыныштығы емес, балалардың білім үйренуі ғой. Оқыта білмейтін мұғалімдердің белгісі осы – «Әй оқындар!», бұлардан балалар білім үйреніп жарымайды. Бұлардан басқа усул жадид мұғалімдері бар. Бұлардың өздері де екі түрлі оқытады: біреулері усул мадие, біреулері усул сотие жолымен, бұл екеуінің жақсысы – усул сотие жолы. Оны бірақ жақсы білетін мұғалімдер аз, сондықтан көбі – усул мадиенен оқытатындар да оқуды екі түрлі бастайды. Біреулері төте қаріптен бастайды. Біреулері дыбыспен жаттықтырғаннан кейін, балаларға қаріп көрсетеді. Бұл екеуінің абзалы дыбыспен жаттықтырғаннан соң қаріп көрсету, усул сотие тәртібінің негізі – дыбыспен жаттықтыру. Оны дұрыстап, орнықты етіп, істегеннен кейін, онан арғы оқу, жазу жұмысының бәріне сол тіреу болады. Бірақ қазіргі бір зор кемшілік – мұғалімдердің көбі дыбыспен жаттықтыру жөнін білмейді. Білмеген соң, онан, қашады. Төтелеп қаріптен бастағанын оңай көреді. Онысы дұрыс емес. Рас, дыбыспен жаттықтыруға білім көбірек керек, ондық оқыту, жазу жұмысына онан келетін жеңілдік көп. Мұғалімдердің көбіндегі кемшілік – қазақ сөзіндегі дыбысты айыра білмейтіндік. Ол кемшілік түзелместей нәрсе емес. Оны жоғалту оңай. Ол жоғалмай тұрғанда, усул сотие жолымен, әсіресе дыбыспен жаттықтырып бала оқыту қиын. Сондықтан мұғалімдер қазақ тіліндегі дыбысты жақсы білерге керек. Оны өздері сөзді айыра – айыра үйренуге болады. Онымен біле алмағандарын білетіндерден үйрену – ол үшін көп болса бірер жеті бөлер.

Сөздің тұрар жері мынау: қазақ мектебінде оқытатын қазақ тілінде әліпшелерден басқа қазір кітап жоқ. Бірақ олардың бәрі де болады. Қазақ мектебінде оқу үш жылдық болуы қолайлы. Сол үш жылға керек кітаптар шығуына талап етіп жатырған адамдар бар. Олар шыққанша мұғалімдер де өз тарапындағы кемшілік жерлерін толықтыруға қам қыларға керек. Екінші, мұғалім алатын қазақтар жоғарғы айтылған түріне қарай мұғалім аларға керек. Өзі тыныш отырып, «Әй оқындар!» деген мұғалімдерге жоламасқа керек. Олардан балалар еш білім үйренбейді. Оқырлық шағы зайа кетеді. Олардан басқа мұғалімдердің арасында таңдау усул сотие, оның ішінде де дыбыспен жаттықтыра білетін мұғалімдерге түсерге керек. Усул сотиелік табылмаса, усул мадиеліктерді алу керек. Жақсы мұғалім табылғаннан кейін, мектепке керек құралдардың бәрін сайлап беру тиіс. Дүкенсіз ұста еш нәрсе істей алмайды, мұғалімдер де, қандай жақсы болғанмен, құралсыз балаларды оқыта алмайды.

1913 ж.

13. ОРЫС «МЕЙІРМАНШЫЛЫҒЫ»

Орыс қол астына панаулаға келген 1000 үй Қытай қазағының мынадай айанышты халін депутат Некрасов «Денн» газетасына жазады.

Алтай тауының монғол бетіндегі қазақтар мен монғол төрелерінің арасында үлкен жанжал шығып, 11 төре өліпті. Мұнан кейін монғолдар қазаққа қарсы әскер аттандырыпты. Қазақтар қорыққанынан, 1000 үй 120 мың малымен орыс қол астына қашып тығылып, орыс күкіметіне арыз береді, бізді қол астына алсаң деп. Қазақтардың бұл арызы Петерборға жеткеннен кейін арыздары айақсыз қалдырып, өздерін монғолға қайтаруға бұйрық шығарған. Қазақтар еркімен монғолға қайтпайтын болған соң, оларды зорлықпен көшіруге әскер жіберген. Осы күні шекарада монғол әскері қазақтардың қайтуын күтіп тұр. Олар әліпте кек алмақшы һәм басқа патшалыққа қашқаны үшін жазаландырмақшы. Енді бейшара қазақтардың қаны төгілмей, мал-мүлкі шабылмай, қалай аман қалар.

Некрасов айтады: монғол төрелері бізге сонша-ақ қымбат па, олардың кегін қайтару үшін бірнеше мың қазақты құрбан қыларлық.

ОМСКІ – бізге жазады, биыл ондағы орта дәрежедегі селіскокозийыстуенный ышколаға Мұқтар Саматов деген қазақ баласы кірген екен. Ол бұрын Семейдегі 4 класты городской ышколды бітіріп, Омбыға тілеген ышколына кіруін кірсе де, «өз күшіңмен оқисын» деп, қазынадан орын бермепті. Бұл баланың ата-анасы өте кедей болғандықтан, осы күні ышколға төлейтін 65 сом һәм пәтер, тамағына берерлік бір тиын ақшасы болмай, мұқтаждықтың зарын шегіп тұр, өзі тәуір оқиды, бірақ ақшасыздықтан амалсыз ышколадан шығып, қаңғырып қалуға тақалып тұр екен. Біз газетамыз арқылы Мұқтар Саматовқа ең болмаса бір жылдық оқуына жеткендей жәрдем жыйуға жақын арада Орынбор губернаторынан рұқсат алмақшымыз.

1913 ж.

14. «АҢДАСПАҒАН МӘСЕЛЕ» ТУРАСЫНДА

Ноғай бауырлармыздың газеталарының арасында қазақ жайына көбірек көңіл һәм орын бөлетін «Уақыт» газетасы.

Қазақ туралы естілген хабарлар, істелген істердің көбі «Уақыт» газетасына басылып һәм олардың ішіндегі маңыздылары турасында газета пікірін де айтып тұрады. Сондықтан «Қазақ» газетасы қазақ мәселесі турасында «Уақыт» газетасымен бір жөннен сөз шығаруға, арадағы аңдаспаған мәселелерді ашып, саралап, анықтауды өзінің міндетінің бірі деп біледі. Қазіргі қазақ мәселелерінің ең зоры – жер мәселесі. Бұл – қазақтың тірі иә өлі болу мәселесі. Бұл турасында түсініп жетпей қаталасып, қазақты теріс жолға салғанымыз 5 міліион адамның обалын мойнымызға жүктегеніміз. Сондықтан бұл турада қазаққа ақыл айтқанымыз, қазақты һәм басқалар да қата ұқпастай етіп, анықтап ашып сөйлегеніміз абзал. Ф.К: әпенденің жазған сөзінде аңдаспай жүрген нәрселердің көбі анықталды, ашылды. Әлде болса бүркеуірек, көмескі тұрған сауал бар. Соны ашсақ, арадағы аңдаспаған мәселе аңдалып жетер еді. «Уақыт» қала бол дегенде, қай түрлі қала болу жайын ашып айтпайды. Ол ашылмаған соң, қазақтар қала болуды 15 десетинадан жер алып, егін нормасымен қала болу деп ұғады. Егерде «Уақыт» 15 десетинадан жер сұрап алып, егін нормасымен қала болуды айтса, онда азырақ сөйлесуге қажет болады. Олай болмай, жердің түріне қарай мал бағарлық жерде бағатын, егінге жақсы жерде егін егетін қала болуды айтса, онда олай қала болуды біз ұнатамыз һәм «Айқап» журналының 1911-нші жылғы 4-нші нөмірінен бастап айтып һәм «Қазақ» газетасы жүзінде тұтынып келе жатқан жолымыз. Біз қазаққа қала болма демейміз. Жақсы жеріңе жыйылып, қалаңды сал, мешітінді орнат, мектеп, медресенді аш, рұқсатсыз неге қала болдың деп ешкім айтпайды дейміз. 15 десетинамен қала боламын десендер, күн көре алмайсыңдар дейміз.

Қазақтар һәм біздер қата аңдамас үшін «Уақыт» газетасынан өтінеміз: қазаққа қала бол дегенде, қай түрлі қала болуды айтады, мүмкін болса ашып айтса екен.

1914 ж.

15. ДОСМАЙЫЛ ҚАЖЫҒА АШЫҚ ХАТ

Досмайыл дегенді біз білмеуші едік. Былтыр газета шыққаннан кейін басқармаға хат жазып: «Маған тегін газета жіберіп тұрындар, менің де керегім болар», деп молдалығын айтқан соң, «қолы қысқа, ақ-қараны айыратын бір үлкен кісі шығар» деп, бүкүнге шейін босқа газета жіберіп тұрдық. Газетаға жіберген кей сөздері жарамсыздықтан баспағанымызда, бізге ұрсып, жекіп хат жазушы еді. Оның бәрін еш нәрсе емес екен.

Осы пеуіралдың 19-нда Досмайылдан бір хат алдық. Хатын оқып шыққаннан кейін көзімізге набадық. Қажы, молда, ақсақал жазды дерлік емес. Бұрынғы хаттарынан өзі «қажы ақсақал Досмайыл» деп қол қойыушы еді, оның үстіне, молда екендігін де сездіруші еді. Мұндағы сөзі кісіге айтуға, қағазға жазуға боларлық емес. Қазақ тілінде бар әдепсіз, көргенсіз, ылас сөздердің бәрі осында.

Сол күні кешке Орынбордағы бір журналдың маһыары бізге, біздің жайымызға жазған бір хат берді: «Мынаған не айтасындар, Досмайыл қажыдан «сыпайы» тілмен жазған бір қат алдым», деп. Оқып қарасак, бұл алғашқы хаттан да сОрақы. Бұл хатты да жауып қойдық.

Үш күннен кейін, 20-ншы пеуіралда Упадағы медресе «Ғалиа» шәкірттерінен тағы бір қат келді. Бұ да Досмайыл қаты, біз туралы жазған. Бұ да «Досмайыл тілінде» жазылған.

Енді ойға қалдық: Досмайылдың мұндай қаты көп жерге, көр кісіге тараған боларға керек, оның бәрі бізге жіберіп тұрмас, бұл бізге неге қызықты, өзінен сұралық деп. Соның үшін осы ашық қат жазылды.

Досмайылдың тілімен жазу болмайды, зор қиыншылықпен болса да, әдепсіз сөздерін қазақшаға аударып, оқушыларды көп зарықтырмай, тезірек «тәбәрік» қаттың мағынасын білдірелік. «Қазақтың» 45-нші нөмірінде біз жылдық есебімізде «Қазақ» жазушыларын жұртқа жариа қылғанда, Досмайылды жазбаппыз. Оның «бір жыл бойынша арымай-талмай еткен қызметін» ұмытқанбыз. Слның үшін ол бізге ашуланған. Бірақ оның от басында отырып, күлін сабап ашуланғанын кім білер еді, кім тындар еді. Сөзін ұтымды, толымды көрсету үшін өзіне серік із-

деген. Серікті қалай ілзеген. Қалай іздеді деңіз? «Қазақ» газетасын көркейткен молдалар мен шәкірттер еді. «Біздің атымызды жазбай, орыстың сорпасын ішіп, шошқаның жілігін кемірген орысша оқығандардың дәрежесін көтерәп, мұсылманша оқығандарды мазақ қылды», – деп, мұсылманша оқығандарға бізді шағыстырып, жел бергісі келеді. «Бір жылдай тіл һәм пұлмен тоқтаусыз қызмет етіп едім, жәрмеңкелерде арық, қара байтал, шабан торымен жүріп еңбек қылып едім, ақырында, жүзі қаралар, Құдай ұрғандар қадірімді білмей, түзенат... ты», – дейді. Мұнан кейін орысша оқығандардың бірін қалдырмай «сыпайы» сөзбен сөгеді: «Ұшан-теңіз докторлар кім еді, маржалардың «ауруын» тазатқаннан басқа?! Адуакаттар кім еді, екі адамды дауластырып, теспей қанын сорғаннан басқа?! Пәлен кім еді, түген кім еді... Байтұрсынов, Алдиаров, Сейдалин, Бөкейханов, Дулатов, Қасболатов, Шаһкерім, докторлар... жазбасын, олардың сөзі бізге керек емес», – дейді. Бұлардың көбімен таныс болмаған соң, олардың оқуын, ғылымын, кәсібін сөгеді. Әдепсіздікке, надандыққа шара бар ма?!

Денсаулығы шүбәлі бір кісінің сөзін газетаға басқанымыз үшін оқушылар ренжір деп ойлаймыз. Досмайылдың бар әдепсіздігі жоғарыда жазылған ғана болса, елең қылмас едік. Оның төменгі сөздері бізді еріксіз жауап бергізеді. Досмайылдың қатындағы бізге қойып отырған бәлесін былай бөліп һәм соларға жеке-жеке жауап береміз.

1. Досмайылдың аты жазушылардың арасында жоқ, оның қызметі айтылмаған екен. Бұған біздің жауабымыз мынау: біз 45-нші нөмір «Қазақта» жазушылардың атын жазғанда 16 кісіні атап, «һәм басқалар» дедік. Жалғыз бізде емес, өзге білімді жұрттарда да газетаға жазушыларын көрсету бар, бірақ түгел жазуға міндетті емес. Ешкім Досмайылша, «мені жазбадың» деп, өкпелеу жоқ. Біз бұл 16 кісінің атын атасық, бұлардың көбі газетаға тоқтаусыз керекті мәселелер туралы жазып сыналғандар, кейбіреулері аз-көп жазса да тәуір жазғандар. Бұларды ғана атаумен қазақтың өзге білімділерін керексіз қылғандық шықпайды, білген адам бұлай да жорымайды да.

Рас, күздігүні Досмайыл екі жәрмеңкеде, бірінде 20 сом, бірінде 115 сом 71 тиын жіберген еді. Біз ол туралы басшылық

етуші Досмайыл қажыға да, ақша беруші ел кісілеріне де дер кезінде тәңірі жарылқасын айтқанбыз («Қазақ» нөмірі 32 һәм 40).

2. «Орысша оқығандарды көтеріп, мұсылманша оқығандардың атын жазбай, масқара қылды», – деп, Досмайыл қазақ оқығандарының арасына жік салғысы келеді. Аттары аталған 16 кісінің төртеуі мұсылманша оқығандар. «Қазаққа» жазушылардың 4-тен бірі мұсылманша оқығандар болғанда, үштен бірі орысша оқығандар екендігі газетаны басқарып тұрған бізге белгілі, мұны оқушылар да байқайтын шығар. Досмайылдан басқа, «мені атамадыңдар» деп бұртиған ешкім болған жоқ.

Біздің мұсылманша оқығандар туралы қандай пікірде екендігіміз солардың өздеріне де белгілі. «Қазақтың» 18-нші нөмірінде Досмайыл шәкірт біткенді кекетіп-мұқатып, өзі шәкірт күнінде көп нәрсе бітіргендей, орынсыз мінігенде, «Қазақтың» 21-нші нөмірінде оған жауап қайтарып: «Қазақ шәкіртерін орынсыз сынамау керек, әуелі оларды мұқтаждықтан құтқарып, жәрдем беріп оқытып, оларға сонан кейін өкпелеу керек», – деп жазған Қыр баласы, басқармаға белгілі, Досмайыл сөгіп отырған орысша оқығандардың біреуі еді. Досмайыл алаламаса, қазақ баласын орысша оқыған, мұсылманша оқыған деп ешкім екіге бөлмейді. Осы күні қай оқу болса да қолға түсуі мұң болып тұр. «Орысша» деп жұрты үркітетін заман өткен.

3. «Айқап» жорналынан молдалар һәм шәкірттердің бетін аударған мынадай кек емес пе еді», – дейді (Бұл да өзгертілмеген өз сөзі).

Досмайылдың мұндай жаман ниетпен қызмет еткелі жүргенін білгеніміз жоқ. «Айқап» та «Қазақ» та жұртқа бірдей пайда келтіру үшін шығып тұр еді. Бірін ақсатып, білін көтеруден оған қанша пайда бар еді? Осылай қыл деп әлде онан біз өтіндік е?

Екінші, Досмайылдың лепіруіндей-ақ, молдалар мен шәкірттерге ол қанша мұрындық екен? Досмайыл айтыса, жөңкіле жөнелетін қанша молда, қанша шәкірт бар екен?

4. «Упадағы медресе «Ғалия» шәкірттерінің «Қазақ» басқармасына тапсырған мың екі жүз сомдық кітабын Байтұрсынов пен Дулатов пайдаланып жатыр. Ишанғали Арабаевтан олар алдап сатып алыпты, кедей шәкірттердің қақын екі жер аударылған мен Арабаев жемекші ме, мен соңына түсемін», – дейді.

Рас, былтыр, Упа шәкіттері «Қазақ» басқармасына үш түрлі кітап тапсырды («Бала тұлпар», «Өрнек», «Тумыш»), бірақ бұлардың сомасы Досмайыл айтқандай 1200 сом емес, біз пайдаланып отырғанымыз жоқ һәм оларды бізге ешкім сатқан да жоқ. Шәкірттер бізге Упадан ол кітаптарды жібергенде, Ишанғали Арабаев қырғыздың Алатауында еді. Бізге тапсырылған кітап өз бағасымен екі жүз сомдық һәм ақшаладай жіберген 47 сом – 247 сом. Бұл кітаптардың 78 сом 80 тиындығы әлі өткен жоқ, басқармада. Сатылғандарынан түскен ақша 45 сом 98 тиын кітапшыларға, комиссияға берілді, әлі ақшасы алынбаған кітап 40 сом 72 тиындық. Бұл кітаптардың сатылғаны һәм комиссияға берілгенлерінен 30 протсенті кем есептеледі. Шәкірттерден бұрын алған кітаптары үшін басқармаға тапсырылған несиелерінің ақшалары 40 сом 4 тиын, бірақ мұның ішінде Досмайылдан иа оның баласынан бір тиын келген жоқ. 247 сомды Досмайыл қалай 1200 сом қылып жүр? Арабаев бізге қалай сатып жүр? Кедей шәкірттерді біз қалай жем қылып тұрмыз? Мұның бәрін енді Досмайыл ыспат ереге керек. Досмайылдың 1200 сомды «екі айдалған жеп жатыр» деп жындануының мәнісін білмейміз. Упадағы қазақ шәкірттері, біздің бұл жазғанымызда қата бар десе, Досмайыл сөзінің мыңнан бірі рас десе, айтсын. Бұл кітаптарда шәкірттер «Қазақ» басқармасына басы бүтін берген жоқ, өздерінің үнемі тұратын жері болмаған соң (жаз елде, қыс оқуда болып), басқармаға аманат тапсырған.

Біздің бұл кітаптармен пайдаланып тұрғанымыз сол: бұларды сатып, посылка қылып тігіп, поштаға апарып, есеп-қисабын жеке дәптерге жазып, несиелерін жинап машақаттанып, аз да болса өзге жұмыстарымыздан қалатын сағаттар болады.

5. «Байтұрсынов пен Дулатов оқу кітаптарын шығармасын, қазақ баласының тілін бұзады, маған арабша, иранша, латынша, слауианша бәрібір, қазақша деген қайдан келді», – дейді.

Бұл тілдерге Досмайыл жетік болғанмен, біз білмейміз, соның үшін қазақша жазамыз. «Қазақ тілі қазақ балаларын бұзады» дегенді жалғыз Досмайылдан есітіп отырмыз. Досмайыл тоқтатын дегенге тоқтата алмаймыз, біз Досмайыл үшін емес, қалың қазақ үшін шығарып жатырмыз. Қазақшаның қайдан келгенін Досмайыл білмесе де, өзгелер біледі.

6. «Екі жер аударылғанмен емле хақында «Айқап» арқылы сөйлесемін», – дейді. Емле мәселесін Досмайыл бүгін естіп отыр ма екен? «Айқап» арқылы деп бізді шошытқысы келеді. Емле мәселесі 3 жыл мұнан бұрын «Айқапта» басталған. Сондағы жазушылар да біз болатынбыз. Сонан бері Досмайыл қайдажүрген? Өкпелеген күні елден безіп, біздің ісімізден де безіп отыр. Досмайыл ойласа керк, орысша оқығандарды жамандап, мұсылманша оқығандарды желіктірsem, бұларға дұшпан болар; «Айқапты» жақтасам, ол әлгі дұшпандыққа құрал болар деп. Жоқ. Досеке, адаспа! Бізге сенен мұсылманша оқып жүргендер де, «Айқап» та мың есе жақын, мың есе қымбат.

7. «Ғабдулғазиз Мусиннің атын «Қазаққа» жазып отырған себебі – Мамановтың жәрдем ақшасын өздеріне жібергені үшін» дейді.

Досмайыл жұрттың бәрін өзіндей көреді ғой, азын-аулақ ақша жиып жіберsem, атағымды алты Алашқа жайып, үнемі мақталармын дейтін. Ғабдулғазиз арқылы бізге келген Мамановтардың ақшасын 9 оқушы қазақ балаларына бердік, солардың біреуі ғана орысша оқыған, қалған сегізі медреселердегі шәкіртер («Қазақ» нөмірі 46, 47 һәм 50). Досмайыл аузына келгеніннеге ірікпей сөйлейді, біз мұсылманша оқығандарды шет көріп, масқаралау жолында болсақ, 8 шәкіртке береміз бе? «Қазақ» басқармасы кімге берсе де ерікті еді, ақша иесінің тапсыруы бойынша.

8. «Екі айдалғанды губернаторға көрсетермін», – дейді. Біз сенің арық қара байталың мен шабан торыңды ұрлап айдалғанымыз жоқ. Біздің айдалғанымызды губернатор да, жұрт та біледі һәм бұл күнде де істеп отырған жасырын ісіміз жоқ.

Ноғайлардың доносшы Ешіми молдасының газеталарға жазылып аты шығып еді. Саған да атақ керек қой, көрсете бер!

1914 ж.

16. ГУБЕРНАТОР ӨЗГЕРІЛУІ

Семей губернаторы Тройнитский Тулаға губернатор болып, оның Туеруитсе-губернаторы Шернетсов деген келмекші. Тройнитский қазақтың қазақ екендігін ұмыттырмай, есіне түсіріп отыратын губернатор еді. С.синод пен жер жұмысының бас мекемесі қазақ пен орысты ауыл үй қондырып, жақындастырып, дінін, атын жоғалтып, орыс қылып, сен – қазақ, біз – орыс, оны ұмытпа, – деп, қазақтардың есіне салып отыратын еді. Семей қазақтарының көбіне Тройнитскийдің қазақ баласына суық жүзбен қарағаны тынышсыз көрінсе де, бірсыпыраларына жағымсыз да болмап еді: адал кәсіппен тамағын асырай алмай жүрген бейшаралардың көбіне тамақ асырарлық кәсіп табылып еді. Адал жолмен адамдыққа жете алмай жүргендерге жол табылып еді. Жалған жала, жасырын шағым деген жауыннан соңғы кенедей қаулап, өріп еді. Сондықтан, ойлаймын, Тройнитский кеткеніне сүйінетін де, күйінетін де қазақтар боларға керек деп. Бұл Семей облысының ғана қазақтары туралы айтылған сөз.

Қазақ жұртын түгел алып сөйлегенде, қазақ облыстарына қойылатын губернаторлар туралы екі түрлі пікір бар. Бірі-бүгінгіні ойлағандығы айтылатын пікір, екінші – ертеңгіні ойлағанда айтылатын пікір. Соңғы пікір бойынша, қазақ облыстарында – Семейде болған Тройнитский, Торғайда болған Астырақовский сыйақты губернаторлар бір жағынан қазаққа жайсыз болғанымен, екінші жағынан жағымды болмақшы: ондай губернаторлар, әуелі, қазақтың қазақ екендігін ұмыттырмай, есіне салып отырмақшы, екінші, қазақты қысып, тықсырып, тынышсыз болса, қалықтың ұйқысы сергек болмақшы. Қойға қасқыр шаппаса, қойшы да, қожа да қорағы келер қорынышты ұмытады дейді. Қазақ жерін мұжыққа бере бастаған соң ғана қазақ қайда отырғанын біле бастаған. Қазақтың ұйқысы бөлініп, сана түсіп, алдым қалай болар деп, алысқа көз сала бастағаны жерін ала бастағаннан берлі. Сондайдан тәжірибе айтып, бірсыпыра адамдар ойлайды: қалықты қанша қысқанмен, қысылғаннан жаны шықпайды, қысқан сайын шынығып, қалық ширай береді. Ұйықтағандардың ұйқысы ашылып, ой түсуіне

ондай губернаторлар себепкер болады. Сондықтан Тройнитскій мен Астырақовскій сықылды губернаторлар қазақ облыстарында болып кеткені де пайдалы деп. Бірсыпыралары ол жағының пайдасынан безіп, ондай губернаторларды көрсетпесін деп, қолын жайып, Құдайдан тілек тілейді.

Тройнитскій кеткеніне кім сүйініп, кім күйініп жатқанынан хабарым жоқ. Өз басым Тройнитскіге алғыстан басқа еш нәрсе айтпаймын. Өйткені жалған жала, жасырын шағымға инабат етіп, бұлдаушы болмаса, менің үстімнен жасырын шағым болмас еді. Жасырын шағым болмаса, мен Қарқаралыдан Орынборға қуылмасам, Қарқаралыда тұрып осы істеп отырған ісімді істей алмас едім. Елу-алпыс балаға ғана арнап берген сабақтан алты мілліон қазақты алаламай істеп отырған ісімді артығырақ көремін.

1914 ж.

17. СОҒЫСУШЫ ПАТШАЛАР

Еуропа патшалары көптен берлі өзара соғысқан жоқ. Өзара соғыспай, өзгелермен соғысып, иа тіпті соғыспай, тыныш отырып, соғысқан патшалардың арасына билік айтып, үлкен ауылдың сыбағаларын алып, жай отыратын еді. Екі ұлық патшаның арасынан соғыс шықса, ол соғысқа, араларында байласқан уағдалары бойынша, басқаларыда кірісіп, соғыс ұласып, ұлғайып, ақыры немен тынарына көз жетпей, бәрі де өзара соғысудан тартынушы еді. Соғыспаса да, қару-жарақтарын бәсекемен сайлап, соғысатындай күтініп, бірін-бірі аңдумен келе жатыр еді. Тариқ жүзіне көз салсақ, таласпаған, соғыспаған қалық көрінбейді. Бұл күндегі қалықтар да, қанша ғылымды, өнерлі, білімді, мейірімді болдық десе де, аталарынан ұзап алыс кете алған жоқ. Соғыспай тұратын күйге әлі жеткен жоқ.

Еуропа патшаларының нағыз зорлары соғысқа бел байлап кірісіп тұр, ұсақтары әскерлерін жиып, бірсыпырасы қалай болар деп, соғыстың аңысын бағып тұр, бірсыпырасы басылып, жаншылып, соғысқандардың айағының астында қалмасқа қам кылып жатыр.

Соғысқа қазірінде кірісіп тұрған бес ұлық патша, үш ұсақ патша. Соғысатын қандай жұрттар, қай жағының күші басым екенін оқушыларымыздың білетіндері де, білмейтіндері де бар болса керек. Сондықтан әрқайсысының жайынан қысқалап мағлұмат бергеніміз теріс болмас деп ойлаймыз.

Ресей, Пырантсия, Ангылиа – үш ұлық патша бір жақ, бұларға үш ұсақ патша қосымша болып тұр. Олар: Сербия, Қаратаулық һәм Белгія. Германія һәм Аустіриа – екі ұлық патша бір жақ. Осы екі патша құзырында үш ұлық патша, үш ұсақ патшамен соғыспақшы. Соғысатын патшалардың бәрі де киристиан діндегі патшалар, бірақ түрлі мазһабінен болады.

Біздің Ресейден басталық: Ресейдің жері 19 мілліон 99 мың 165 шаршы шақырым. Елі 160 мілліоннан астам. Ресейдегі қалықтар түрлі дінді, түрлі тілді екендігі оқушыларымызға мағлұм. Бірақ солардың арасында көбі орыс затынан. 160 мілліон жұрттың 105 мілліоны орыс нәсілінен. Дінге бөлгенде

де сол шамалысы прауослауный болып, басқалары ғана өзге діндік болады. Жайшылықтағы әскерінің саны 1 мілліон жарым, соғыс кезінде 4 мілліон жарымдай.

Ресейге жақ патша – Пырантсиа. Бұл патшалық Еуропаның күнбатыс шетіне тайау. Жері, колониасын қоспағанда, 471 мың 412 шаршы шақырым. Елі 40 мілліон шамалы. Бәрі болмаса да, көбі жалғыз пырантсуз тұқымынан, басқадан жарты мілліон италанетс, мілліон жарымдай британетс, 500 мыңдай йаһуди бар. Діні қиристиан котолік. Ғылым өнер жағынан бас патшаларының бірі. Жайшылықтағы әскері 600 мың, соғыс кезінде 4 мілліон жарымдай.

Ресейге жақ патша – Ангылиа. Бұл Еуропаның күнбатыс жақ шетіндегі аралдағы патша. Колониасын қоспағанда, жері 275 мың 990 шаршы шақырым. Елі 46 мілліон шамалы, екі тұқымнан: келт пен англо-саксист деп аталады. Діні қиристиан лотериан. Ғылым, өнер һәм байлыққа келгенде нағыз бас патшадан саналады. Жайшылықтағы әскері 560 мың, соғыс кезінде 1 мілліон 200 мың. Ангылиа пылоты (соғыс кемелері) дүниадағы нағыз күшті пылот. Екі патшаның пылоты қосылып, қандай ұлық патшалар болса да, бір Ангылиа пылотына жете алмайды. Пылотқа келгенде Ангылианың дүниада теңі жоқ. Бұлардан басқа Ресей жағындағы ұсақ патшалықтар бар деп жоғарыда айттық. Олар көмекшілікке жарамаса, соғыс бағының бетін олай-бұлай аудару қолдарынан келмейтін патшалықтар. Сондықтан оларды қойа тұрып, Ресейге жау болып тұрған патшалар жайынан сөйлейік.

Ресейге жау патшаның бірі – Ауыстриа. Бұл Еуропаның орталық жеріндегі патшалық. Екі патшалықтан құралып болған патшалық. Сондықтан Ауыстро-Уенгіриа деп, көбінесе екі аты қабат аталады. Жері 593 шаршы шақырым. Елі 52 мілліон. Қалқы әр тұқымнан. Олардың ішінде көбірек біздің орыспен тектес слауиан. Олар 23 мілліон, 13 мілліон неміс, 8 мілліон бізбен тектес түрік нәсілінен мадиар деген жұрт. 4 мілліоны румын, 3 мілліоны йаһуди, 1 мілліоны италианест. Патшалық неміс қолында. 3 мілліоны прауослауный, 3 мілліоны йаһуди, 3 мілліон жарымдай лотерианнан басқасы қиристиан котолік дінінде. Ғылым, өнер жағынан бас патша-

лардан саналады. Жайшылықта әскері 400 мың, соғыс кезінде 2 миллион жарым шамалы.

Ресейге жау патшаның екіншісі – Германия. Бұ да Еуропаның орталық жеріндегі патшалық. Германия империясына қарайтын 25 патшалық. Бәрінің қалқы неміс нәсілінен ұйымдасып күш қосып, басқалардан басын қорғау үшін ірілі-ұсақ болып бірігіп, күшті болған патшалық. Бұл ынтымаққа кіргендер бірліктен, айтысқан серттері бойынша, оқшау шықпайды хәм ешкім бөлек шығармайды да. Өзді-өзіне тиісті істерін әрқайсысы өз бетінше істейді. Көпке тиісті істерді ортасынан шығарған сойызный соуетке салады. 25 патша ортасынан біреуін аға тұтады. Ол Германия императоры атанады. Басқалары королл герітсог, кнiaz атанады. Бәрінің жерін қосқанда, Германия патшалығына қарайтын жер, колониясын санамағанда, 474 мың 802 шаршы шақырым. Елі 65 миллион. Оның ішінде 4 миллиондай ғана басқа текті жұрт бар, өзгесінің бәрі де неміс. Діні киристиан протестант, азырақ католик хәм йаһуди дініндегілер бар. Ғылым, өнер жағынан нағыз бас патшаның бірі. Әскері жайшылықта 600 мың, соғыс кезінде 4 миллион жарым. Құрғақтағы соғыста әскерінің күші, соғысқа керек өнері, ісі ең бірінші дәрежеде саналады. Мықтылығынан «темір жұдырық» деп атанатын патшалық осы. Мұның пылоты да күшті. Англиядан соңғы күшті пылот осы Германияда. Германия құрлықтағы соғыс ісіне бірінші, судағы соғыс ісіне екінші патшалық деп саналады.

Жоғарыда жазғаннан көрінеді: Ресейге жақ болып тұрған ұсақпатшаларды былай қойып, ұлық патшаларды ғана алсақ та, Ресей жағындағы патшалардың әскері 10 миллион болмақшы. Алты ұлық патша үш-үштен бөлінсе, бәлкім, тең болар еді. Италия соғысқа қосылмаймын деп қабар қылып тұр. Италия Германия мен Ауыстырияға одақ еді. Бірақ одақтасқан сертінде бұлар басқаға өздері тимей, басын қорғау соғыс болса, Италия кіріспекші екен. Бұл соғыс Германия мен Ауыстырианың бас қорғау соғысы емес, басқаға тиіу соғысы болып тұр. Сондықтан Италия бас тартып, бойын сақтап тұр.

Италия кіріспегені Ресейге өте жағымды болып тұр. Құрда Ресей жағындағы әскердің саны жау әскерінен басым, суда

Ресей жағындағы пилоттың күші басым. Әскердің көптігі мен пилоттың күштілігімен жеңетін болса, әскердің көбі де, пилоттың күштісі де Ресей жағында. Осыны көре тұра, Германия мен Ауыстырия соғысқа шығуы иа өнеріне сенгендік, иа бөтен жағынан дәмелі болғандық деп тұр. Олар иа Англия соғысқа қосылмас деп ойлайды, иа Ресейдің іші ала, тегіс намысқа шаппас деп дәмелі болды деседі. Өнеріне сенген болса, өздері біледі. Басқа жағынан дәмелі болса, алданған болар: Англия соғысқа қосылды, Ресейдің ішкі алалығы да жоғалады. Жайшылықтағы алалықты тастап, жау келе жатқанда бәрі күшін қосып, қарсы шықпақшы болып тұр. Жау жағына жаңадан қосылатын патшалар болмаса, қазірінде жауласып тұрған екі патшаны жеңеміз деген Ресейдің үміті тым-ақ зор.

1914 ж.

18. БҰ ЗАМАНЫҢ СОҒЫСЫ

Өткен нөмірде соғысқа кіріскен патшалардың қай жағынын әскері көп, қай жағынан пылоты күшті екенін айтып едік. Енді бұл заманның соғысқа жұмсайтын құралдары һәм заманың соғысқа жұмсайтын құралдары һәм соғысу тәртібі қандай екендігі айтып өтпекшіміз.

Әуелі, соғысқа керек – әскер, сондықтан әскерді жиып, соғысатын жерге төгу үшін істейтін істер жайынан бастайық. Әскерді тез жиып, соғысатын жерге тез түсіруге отарба сай боларға керек. Кей патшалар сол үшін арнап темір жолдар салдырады; мәселен, Германияда әр корпус әскердің өз алдына отарбасы бар. Германия әскері жер шегіне жетіп, соғысқа дайар болуына төрт-ақ күн керек. Пырантсия жерінің шегіне бір сәткеде миллион жарым әскер төгуге жолы сай. Отарба сайлылығы жалғыз әскер тасуға емес, әскердің азық-түлігін, қару-жарақ, оқтарын соғысатын жерге жеткізу керек. Жолы сай емес патшалар әскерін атпен, түймен, өгізбен жыйып жеткізгенше, жолы сай патшалар тезірек келіп, шабан жыйылғанның жерін алып қоймақшы. Төбелескенде шапшаң адамның қолы бұрын тигені сыйақты, кейде бұрын қимылдағаны соғыс тізгінін қолына алғанға есептеп, бұл замандағы соғысқа тез жиылып, жауға тайағы бұрын тигеніне көп мағына береді.

Екінші, соғысқа керегі – қару-жарақ, иағни мылтық, зеңбірек оғайри сондай қарулар. Өткен Балқан соғысында зеңбірегі күшті һәм тигіш жағы жеңіп отырды. Бұ күнгі зеңбіректер бұрынғы зеңбіректер емес. Бұрынғы зеңбіректер бес минөтте бір оқ шығаратын еді. Бұл күнде төрт зеңбіректі бір батерейя минөтіне 40 шырапнел шығарады (шырапнел ішінде 200 оқ болады). Олай болғанда, бір батерейя бір минөтте 8 мың оқ шығармақшы. Бұрынғы мылтықтармен бір солдат бір минөтте бір оқ ғана шығаратын еді. Бұ күнгі мылтықтармен бір солдат бір минөтте 40 оқ шығара алады.

Мылтықпен зеңбіректен басқа пулемет деген бір пәле тағы да бар. Оның біреуі бір минөтте 600 оқ шығарады. Бұрынғы зеңбіректер құр шошыту болмаса, көбінесе тимейтін еді. Бұл күнде дала зеңбіректері 5 шақырым жерден, кеме зеңбіректері 10 шақырым жерден тиеді. Бұрынғы зеңбіректердің оғы 5 пұт

болушы еді. Бұ күнгі зеңбіректердің оғы 40 пұт. Осы соғысып жатқан патшалар неше түрлері қарудың бәрін өз зауытынан жасап шығарған патшалар. Бұлардың қару-жарағында кемістік жоқ. Бұ замандағы қару-жарақтың нағыз жақсысы осыларда. Қамтамасыз қаруларының қызығын көретін жері осы Еуропа соғысы.

Үшінші, соғысқа керек нәрсе – плот (соғыс кемелері). Бұ заманда патшалар жалғыз құрылық жағын ғана қорымайды, су жағын да қориды. Бұрынғы соғыстар құрда болып, суда кем болушы еді. Бұ заманда кемелерге зеңбірек орнатқан себептен судағы соғыс та зор болмақшы. Соғыс бағының беті аууына бұ күндегі пылоттылық себепкер болатын нәрсенің бірі. Сондықтан осы күнгі патшалар, бірінен-бірі қалыспай, бәсекемен пылот сайлаудың әлегінде. Бәсекелесіп, соңғы кезде соғыс кемесінің өте зор, зеңбіректі көп орнататын түрін шығарады. Бұл күндегі діредноуіт деген кемелердің батареясынан бір атқанда 2 мың, 4 мың пұт оқ шығады, құты, Түркианың Америкадан сатып алған «Рио-де-Жанейро» деген діредноуітынан бір атқанда 5 мың пұт оқ шығады дейді. Пылот мықтылығының пайдасы атысқан жерде жеңуге, сумен әскер һәм азық-түлік тасытпасқа керек жерде тиеді. Англия пылоты Германия пылотынан күшті болған себепті, Германия пылотын ешқайда шығармай басқа жерден кемелерді келтірмей, су жағынан Германияның қолын кеспекші. Сондықтан Германияның Англия жақ тұсына қойған кемелері жағадағы қорғандардың зеңбірегін сайалап, басын қорғамаса, пәлендей қару қылып, күш көрсетер деп айтуға қиын. Германияның орыс жақ тұсына қойған пылоты күш көрсетпесе, бұл соғыста Германия плотының қызығын көре алмайтын шығар.

Төртінші, соғыста жеңу иа жеңілуге зор себепкер болатын әскербасы. Бұл күндегі әскербасылар бұрынғының әскербасындай биікке шығып, соғысты көзімен көріп отырмайды, ілгері ұмтылу керек жерінде ұмтылтып, шегінту керек шегінде шегінтіп басшылық етуі бұл күнде жоқ. Бұ заманның әскербасылары соғыстың қарасын көрмей-ақ, үйінде отырады. Қарайтыны соғыс емес, соғыс болып жатқан жердің пыланы. Бұйрығын телегырам, телефон арқылы істейді. Соғыстың қабарын телегырам, телефон арқылы алады.

Соғыстың қарасын көрмейтін себебі – бұл күнде әскерлер соғысқа қоралы қойша иірілген тобымен кірмейді, қадамға тұрып, қатар түзеп, екі жақ қанатын алысқа созып, жайып жіберіп атысады. Әскердің көптігіне қарай екі жақ қанаты көп жерге жайылмақшы. Орыс пен иапон жауласқанда, Мукден соғысы деген зор соғыста иапондардың 300 мың әскері қанатын жайып соғысқа кіргенде, бір шетінен бір шеті 100 шақырым болған. Сонша алысқа жайылған әскердің соғысын көзбен көріп отыру мүмкін бе? Пыланға қарау, телеграм, телефон арқылы қабар алу нақ өз көзімен көріп отырғандай болмайды, бірақ олай етпей амал жоқ. Сондықтан бұрынғының әскербасылық етуінен бұ күнгінің әскербасылық етуі қиын. Соғыстағы әскербасылардың ісі дойбы ойнаған сыйақты; жалғыз қата жүрістен күллі ойынның берекесі кетіп, ұтылмақшы. Сондай-ақ, бір қаталасқан ісінің салдарынан соғыс бағының бетін аударып, жеңіліп қалмақшы. Әскербасылық етудің қиыны сол: әскердің жүру-тұру билігін түгел қолына алуға – бәрін көзімен көріп отырған жоқ; әр әскердің әр табының билігін бастықтарына беруге – әр ауыл көш-қонын өзі билеген сыйақты болмақшы, бірі ерте, бірі кеш көшкен, бірі ілгері, бірі кейін қонған ауылдай, әскердің бір табы атысып жатқанда, екінші табы қарап тұрмақшы; бір табы ілгері ұмтылғанда, екінші табы кейін шегінбекші; сөйтіп, бір мезгілде бір беткей қару қылмай, әскер жеңілмекші. Сондықтан бұл заманның әскербасына батырлықтан гөрі соғыстың ғылымын, әдісін жақсы білетін адам сайланбақшы.

Бесінші, бұл замандағы соғыста жұмсалатын нәрсе – аспан кемелері. Бұлар қызыметінің зоры – жау әскерінің жатқан жерін білу. Жау жерін біліп алып атқан зеңбіректің оғы жаудың дәл үстіне түспекші.

Осы жоғарыда айтылғандар біреуден жерін қорғау үшін де, біреудің жеріне түсу үшін де керектер. Бекіну үшін жасалған нәрселер – қорғандар. Жауды ішкері жібермеске жер шегіне әр патша қорған салдырды. Қорғандардың мықтыларын бұзып алу қиын жұмыс. Нағыз мықты салдырған қорғандарды иа тіпті бұзып ала алмайды, иа бұзса да көп адамын шығындатып барып алады. Еуропа ұлық патшаларының бәрінде де салынған мықты қорғандар бар.

1914 ж.

19. В.Л. БУРТСЕВ

20-ншы гинуарда Петірогырад судебный палатасы В.Л.Буртсевті Сібірге айдауға бұйырды. Бұл орыс жұртын бақытқа жеткізем деген жүйріктің бірі. Абайды оқытқан Михайлістің жолдасы. Біздің орысша білетін қазаққа белгілі Буртсев «Былое» журналының шығарушысы еді. Ана бір күн шығып, жақсылық болғаннан бұрын Пырантсиа, Ангылиаға қашып барып, сонда жүрді, 1905-нші жылы патша манипесі себепті Ресейге қайтып, қараңғы тұман қайта түскенде, тағы бөтен ұртқа жан сауғалап қашып барған еді. Мына Еуропа соғысы басталғанда, ердің қаны қызып, елге қайтып, күкіметпен бірге жұртыма қызымет қылам деп, өзі келіп еді.

1915 ж.

20. ЛЕНИННИҢ ЕЛУ ЖАСЫ

Биыл 23 аңіредде әлемге аты шыққан, істеген ісі жер жүзене жайылған, Ресей шаруаларының қолын теңдікке жеткізіп, асты-үстіне шығарып Октиабір төңкерісін жасаған Ленин жолдасымыз және басшымыздың дүниеге келгеніне 50 жыл толды. «Ленин» деген – өтірік аты, иағни, жазған сөздеріне, шығарған кітаптарында тұратын аты. Шын аты – Владимир Улианов. Жұрт сөзін, кітаптарын оқып, шын атынан да өтірік атын қанық біліп, «Улианов» дегеннен «Ленин» деген ат халықа мәшһүр болып кеткен. Сондықтан газет жүзінде, басқа орындарда шын атын жүргіземіз.

Ленин Симбір губернасының қарашекпен затынан шыққан адам. 18 жасқакелгенде, патша өкіметі ағасын асып өлтірген. Жазығы – патша өкіметіне қарсы істеген ғамалы. Ағасын өлтірген өкімет Ленин оқып, адам болу жағына көп кедергілер қойы қараған. Бірақ Ленин жігерімен орта оқуды бітіріп, университетке кірген. Бірақ онда көп бола алмаған. Бір айдан соң өкіметке қарсы ғамалдарын сезіп, университеттен қуып шығарған. Әйтсе де Ленин 4 жылдай өз бетімен оқып, университет емтиханын беріп шыққан. Онан кейін әр уақыт адвокат болып тұрған. Бірақ ол көңілі бүтіндей жұрт жұмысына шыққан. Патша заманында жұрт жұмысына бүтіндей кіріскен

адамның көретін күні белгілі – абақты мен айдау. Абақтыда болған, айдауда болған, бірақ тұтқан жолы мен бағытынан айрылмаған. Түрлі сайаси партиялардағы адамдармен жолдас болған. Түрлі жолдармен танысқан. Көп жолдан бір жолды қалап алған да, сол жолын мықтап ұстап, жолдастары да, ұстаз есебінде болып, бұрын жол көрсеткен адамдар да тұтқан жолдарынан тайып, айнып жатқанда, Ленин, жалғыз қалатын болса да, олармен бірге таймаған да, айнымаған да. Сол ұстанған жолымен, таймастан, айнымастан отырып, мақсатынан келіп жетіп отыр.

Лениннің тұтқан жолы – жоғарыны төменге түсіріп, төменді жоғары шығарып теңестіру. Зорлық қылғандардың зорлығын жоғалту, қорлық көргендерді қорлықтан құтқару, адам баласының арасында туыс жағынан болсын, түскен түрлі жіктерді жоғалтып, алыс-жақын дегенді қойғызып, бәрін бір адамның баласындай ету. Адам баласының бірі – зор, бірі – қор екенін, бірі – бай, бірі – жарлы екенін көріп, теңгеру жолын іздеген жалғыз Ленин емес. Бұрынғы пайғамбарлар да, данышпандар да адам баласының арасында теңдік жоқ екенін көріп, олар да қайғырған, қалай етсе зорлық-зомбылық, жамандық жоғалып, жақсылық орнап, адам баласы дүние рақатпен өмір шегу жағын қарастырған. Түрлі пікірлер жайған. Түрлі жолдар шығарған. Бірақ адам баласының қолы рақатқа, теңдікке олардың жолымен жетпеген. Айтуға жолдың бәрі жақсы болған, бірақ іс жүзінде көздегендей болып шықпаған. Ақырында, данышпандар адам баласы дүниесі теңелмей, теңелу жоқ деген пікірге келген. Дүниесі теңелу үшін мал-мүлік ортада болып, менікі-сенікі жоғалу керек деген. Мұны Еуропа тілінде «социализім» дейді.

Социализім қалайша жарыққа шығып, қалайша дүниаға орнайтын жолын ғылыми түрде басқарушы Карл Маркс деген Еуропа ғалымы болған. Адам баласын теңгеру жолын іздеген Еуропа кісілерінің бәрі Марксті ұстаз етіп, соның көрсеткен жолымен жүріп, дүниаға социализім орнатпақ болған. Маркстің айтуынша, дүниа билігін кемшілікте, қорлықта жүргендер алмай, адам баласын теңдікке жеткізу, социализім орнатуға болмайды. Қорлықта жүргендер кім екені мағлұм. Бай қызметіндегі жалшылар, жұмысшылар, кедейлер, иағни тепкісінде жүрген

нашарлар, мұны Маркс жолына ерген адамдардың бәрі де біледі. Бірақ билікті нашарларға қайткенде алатын жеріне келгенде, бағыттары айырылады. Біреулер жұмысшылардың көзі ашылып, жол танып, жөн біліп, жетіліп барып билікті алуға болады деген де, біреулері кез келген жерінде жұмысшылар жетілмей тұрып та билікті қолға алып кетуге болады деген. Соңғы пікірлердің басы Ленин. Бұл пікірдің дұрыстығын іс жүзінде көзбен көрмей отырмыз ба?

Еуропа соғысы бітіп, дүние алай-түлей болғанда Ленин секілді адам баласын теңгеру жолында жүрген, Ресей мен Еуропа адамдары қандары қызып, намыстары қозып, өкіметтерінің жәрдемінде, тілегінде болып кеткенде, Ленин соғыс керек емес, соғысты керек қылып отырған буыны мас болған бұқа сыйақты малына мас болған байлар. Олар үшін жарлының, жұмысшылардың, момын қара шаруалардың қаны төгіледі деп, соғысқа ешкім бармасқа, өкіметке жәрдем бермеске керек деген. Соғыс қызып, Ресей жеңіліп, керек нәрсе азайып, ел ішінде наразылық өсіп, Николай тақтан түсіп, ескі өкімет жоғалып, жаңа өкімет беки алмай тұрған мезгілде, кезіне келді деген осы болады деп, Ленин Октиабір төңкерісін жасап, Ресей билігін жұмысшыларға алып барді.

Сөйтіп, білімі, өнері көп, көзі ашық Еуропа мен Америка жұмысшылары әлі күнге дейін құлдықтан құтыла алмай отырғанда, білімі кем, өнері аз Ресей жұмысшылары құлдықтан құтылмақ түгіл, мемлекет тізгінін қолына алып, іс жүргізіп, дәурен сүріп отыр.

Бұл Лениннің адам баласының алдында қызметі – жаңадан жол салып, көп заманнан бері жете алмай келе жатқан мақсатқа алдымен жетіп бәйге алып, өзгеге өнеге болатын іс істеп шығарғаны. Бастаушы табылған соң, қостаушы, әрине, табыла бермекші. Аз заманның арасында Лениннің істегенін басқалар да істеп, дүние билігін адам баласының бейнетқорлар табы алып, жоғарыдағылар төмен түсіп, төмендегілер жоғары шығып, адам баласы теңдікке жетіп, Маркс айтқан жолынша дүниаға сотсиализім орнатуы осы болмақ. Жер жүзіне өнеге боларлық іс істеп, ойдағы үмітті көзге көрсеткен Ленин жолдасымыздың өмірі ұзақ болсын!

1920 жс.

21. ТҮЗЕТІЛГЕН ӘРІП

Араб әрпіне тағылатын міннің ең зоры баспа түрінің төрт тұрпаттылығы еді. Ол кемшілік араб әрпінің бойына біткен кемшілік емес, кейіннен кез болған кемшілік еді. Араб әрпін жазбадан баспаға айналдырғанда сөзді әріп жігінен кеспей, буынсыз жерінен бұтарлаған. Әр әріп тұрған жерінде тұралып, бір әріптің айағы екінші әріптің басына, басы басқа әріптің айағына қосылып, бір әріп бірнеше бөлініп кеткен. Сонан баспадғы әріптер жазбадағыдай емес, тіркесетіндері төрт тұрпатты, тіркеспейтіндері екі тұрпатты болып шықты. Оның әр тұрпаты әріп кассасында өз алдына ұя алып тұратын болған себепті ұя көбейіп, касса үлкейіп, баспа жұмысына кемшілік келтіретін еді. Сол кемшілігі жазу машинасын жасауға да көпке дейін бөгеу болған еді. Сол кемшіліктің кесапаты әрі кесу, қалып жасау, әріп құйыу жұмысына тиетін еді. Баспамен істес болған жұрттар осы қолайсыздығын көріп, көптен-ақ түзетуге ойланса да, патша заманында пәтуасыз молдалар ықпалы жүріп тұрған кезде батылдық етіп түзете алмаған еді.

Октябір өзгерісі болып, мәдениет ісі молдалардың құрсауынан босаған соң, араб әрпінің айтылған қолайсыздығын жойып, кемшілік кесапаттарын аршу талабына кірісушілер бола бастады. Солардың 7-8 жылдан бері өткен еңбектерінің нәтижесі бірнеше түзеу жобасы болып шыққан. Жобаларды қарап, ақылдасып, қайсысын алау туралы кеңеспекке Татарыстан білім ордасы түрік республикаларынан өкілдер шақырған, әріп мәселесіне араласып жүрген, әріп жобаларын жасап жүрген адамдарды шақырған. Кеңес октябірдің 20-нда ашылып, 26-нда бітті.

Кеңеске толып жатқан жобалар түсті. Жобалар қарай келгенде екі негізге бөлінді: 1) араб әрпін еуропашалау негізінде жобалар, 2) араб әрпін өз негізінше түзеу жобалары.

Алдыңғы түрде жоба жасаушылар: бұрынғы Дамей, Қаритонұлылар, қазіргі Қасен, Қали, Тайыр, Молдашұлылар.

Бұлардың жобаларында араб әрпінің тұрпаты Еуропа әріптерінің тұрпатына ұқсас болып шығады. Соған ұқсату үшін

араб әріптерін кереді, созады, иеді, бүгеді, әйтеуір, жақындастыруға тырысады. Бұлардың ойлауынша, әріптер жазбада тұтасса да, баспада Еуропа әріптерінше дара-дара басыларға керек.

Екінші түрде жоба жасаушылар: Бұрнаш, Алпар, Ыдырыс, Тоқай, Шарап, Орманшыұлылар. Бұлардың жобалары бір негізінде, өзара айырылатын жерлері бар. Бұрнашұлының жобасы әріптің бас тұрпаты мен жеке тұрпатын алып, екеуін үйлестіріп, қиындастырғандығынан, бұрынғы баспадан айырғысыз болып, түзеткені түк сезілмейтін дәрежеде жасалған.

Алпар, Ыдырыс, Тоқай, Шарапұлыларының жобалары әріптің бір-ақ тұрпатын алып жасаған жобалар. Бұлардың әр тұрпатты әріптері бұрынғы бас тұрпатқа жақын. Сөздің басында, ортасында келгенде, бұрынғы баспадан айырғысыз болып, жалғыз-ақ сөздің айағында ғана құйрығының шолақтығынан жаңаланғаны білініп қалады. Білінгенімен де оқуға кемшілігі жоқ, өйткені, сөздің сүгіреті соңындағы жалғыз әріптен елерлік болып өзгермейді.

Орманұлының жобасы араб әріптерін негізінше алған. Бірақ нүктелерін әріпке қосып, тұтас мүше іспетті жасаған. Нүктелері тұтасқандықтан, әріп ұсқыны жатырқалық болып көрінеді.

Сын нарқына алған негіздегі шарттардың көбіне тура келетін жоба Бұрнашұлыныкі. Оның жобасындағы әріптер ұқсастығымен де, сұлулығымен де бұрынғы баспадан түк айырылмайды. Бірақ қолайлылық жағына келгенде, жалғыз тұрпатты әріп алған жобалардан төмен. Төмендігі сол – бір әріп орнына екі әріп алады. Түзетілудегі мақсат бір әріптің бірнеше тұрпатты болуын жойыу болған соң, неғұрлым тұрпат түрлері кемісе, соғұрлым көздеген мақсат жақын болмақ. Сондықтан Бұрнашұлының жобасы түпкілікті алынбай, уақытша алынатын болды.

Түпкілікті баспаға тек жалғыз тұрпатты әріп жобалары алынатын болды. Ондай жоба ұсынушылар: Алпар, Ыдырыс, Тоқай, Шарапұлылар. Бұлардың жобалары бір негізді: алатындары әріптің жалғыз тұрпаты. Араларындағы айырымдары аз. Сондықтан төртеуінің де жобалары қабыл алынды.

Орманұлының жобасы жалпы баспаға алынбағанмен, әріптерді түрлендіру жүзінде түр үлгісінің бірі болып алынуға жарарлық делінді.

Сөйтіп, кеңестің шығарған қарары мынау болды:

1. Әріптің бір ғана ұсқынды болуы оқыту жағынан да, қаражат жағынан да, баспа жұмысы жағынан да зор жеңілдік келтіретін болғандықтан, түрік-татар жұрттары тұтынып отырған араб әріптері баспада бір ұсқынды болуы тиіс.

2. Бір ұсқынға әріптің бұтарламаған, тек қысқартылған сүгіреті алынады.

3. Бір ұсқынға алынған әріп сүгіреті сөздің басында да, ортасында да, айағында да, қандай әріппен қатар тұрса да, жалғыз ғана сүгіретті болып, халықтың көзі үйренген тұрпатына мүмкін қадарлы жақын болуы тиіс.

4. Баспа жұмысына қолайлы болу жағынан қарап, әріптер толық пункттерге сыйымды болып, подрезкасыз, шпонсыз тізілерлік болсын. Жалпы, баспаның 14-нші кегілінен артпасқа тиіс.

5. Алдағы 1927-28-нші оқу жылына басылатын оқу кітаптары жоғарыда айтылған бір ұсқынды әріптермен басылсын.

6. Бір ұсқынды әріп баспаханаларға таралып болғаннан кейін, газеттер, журналдар, кітаптар (қара бұқараға деп айырмастан) бір ұсқынды әріптермен басыла басталуы керек.

7. Қара бұқараның бір ұсқынды әріпке көшу жолын жеңілдету үшін әріптердің сөз айағындағы түрлерін бірден тастамай, бірте-бірте тастау керек: бірақ бір жылдың ішінде әріп құйрықтары жоғала-жоғала барып, ақтығында тек бір ұсқынды ғана әріптер болуы керек.

8. 1928 жылғы ғинуардың бірінен бастап татар мен қазақ баспаларында бір ұсқынды әріптерге көшіп болу керек.

9. Татар мен қазақ баспалары үшін төрт ұсқынды әріп құйыу қазірден тоқтатылсын.

10. Жазу машиналарына қазірден-ақ жоғарыда айтылған бір ұсқынды әріптерді қолдану керек.

11. Мектепте үйретілетін қол жазбалары бір ұсқынды әріптердің тұрпатынан онша алыстамасқа тиіс.

* * *

Әріпті бұлай түзетуден көретін игілігіміз қандай? Мұнан көретін игілік есепсіз көп.

Әуелі, әріп жасау жұмысын азайтады. Қазақша баспаға бұрынғы бойынша 77 әріп жасадың орнына 35 ғана әріп жасалады. Бұл әріп жасау ісін үш еседен де артық жеңілдету болады. Ашық түрде айтқанда, үш әріптің орнына бір-ақ әріп жасау болады.

Әрине, бір әріпті жасауына кететін уақыт пен еңбек, қаржы-қаражат үш әріп жасауына кететін уақыт пен еңбек, қаржы-қаражаттан үш есе кем болмақшы. Әріп кесуінен бастап, сол үш есе жеңілдік әріп қалыбын жасау, құйыу, оған төлейтін ақыға дейін барады.

Екінші, әріп тізу жұмысын жеңілдетеді. Әріп аз болса, әріп кассасының ұйасы да аз болмақ. Ұйасы аз болса, касса шағын болмақ. Касса шағын болуы мен ұйа аз болуы әріп тізі жұмысын оңайлатпақ. Түзетілген араб әрпі бір ұсқынды ғана болған соң, кассасының ұйасын азайтады. Ұйасы аз болған соң, касса шағын болады. Мәселен, қазақ әріптеріне бұрынғыша 77 ұйа керек болса, енді оның орнына 25 ұйа ғана керек болады. Бұл 68 пыратсентке жақын жеңілдену, басылған нәрсенің бағасы арзандау болады.

Оның үстіне, касса шағынданса, әріп тізушілер бұрынғыдай түрегеп тізбей, отырып тізуге мүмкін болады.

Үшінші, жазу машиналарын жақсылауға жол ашады. Бұрынғы әріптерге орын көп керек болғандықтан, жазу машинасының түрткіштеріне (клавитеріне) сыймай, әурелейтін еді. Енді жазу машинасына бір түгіл, екі әліп-бидің әрпін сыйдыруға болады. Мәселен, бір машинаны енді әрі қазақша, әрі орысша басуға жарайтын етіп, екі әліп-бидің әрпін сыйдырып жасауға болады.

Төртінші, оқыту ісін жеңілдетеді. Араб әрпі оқыту әдісін жақсы білетін адамдардың қолында бұрын да оқыту жүзінде онша қиындық қылмайтын. Оқыту әдісін шала білетіндерге ғана төрт тұрпатты болуы қиын көрінетін. Енді әріп тұрпаты

бір ұсқынды болған соң, оқыту әдісін білетін, білмейтіндердің бәріне бірдей жеңіл болмақшы.

Бесінші, басқа да машинамен істелетін баспа жұмысының көбіне пайдасы тимек. Соңғы замандарда шыққан ливотип, минотип деген әріпті әрі қойып, әрі жыйып, кітаптың бір жолын біржолата тізіп шығаратын машиналарға келгенде, түзеткен араб әрпінің қолайлылығы тағы артықша болмақ. Сондай машиналардың түркіштеріне орыстар, басқа да Еуропа жұрттары бір ғана әліп-бидің әрпін сыйғызғанда, жаңарған араб әрпімен екі әліп-би әрпін сыйғызуга болады.

Қысқасы, жаңарған араб әрпі баспа дүниесі, жазу машинасы, оқыту жұмысы жағынан орыс әрпінен де, басқа Еуропа жұрттарының әріптерінен де анғұрлым артық болмақ.

1927 ж.

ҒАЛЫМ МҰРАСЫНЫҢ КӨРСЕТКІШІ (Хронология бойынша)

Жарық көрген еңбектері:

1. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал. Крылов мысалдарының аудармалар жинағы. Санк-Петербург, 1909.-116 б.; Қазан, 1913.-96 б., 1922.-96 б.;
2. Байтұрсынұлы А. Маса. Өлеңдер және аудармалар жинағы. Орынбор, 1911.-92 б.; Қазан, 1914.-94 б.; 1922.-95 б., Қолжазба. (Жылы көрсетілмеген);
3. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Бірінші кітап: Балаларға арналған әліппе. Орынбор, 1912.-40 б.; О., 1913.-40 б.; О., 1914.-96 б.; О., 1916.-98 б.; О., 1921.-90 б.; О., 1922.-70 б.; Ташкент, 1922.-95 б.; О., 1923.-126 б.; О., 1925.-72 б.;
4. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Екінші кітап: Алифбаға жалғасты. Орынбор, 1913.-54 б.; Қазан, 1913.-52 б.; О., 1923.-73 б.; О., 1924.-72 б.;
5. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Усул сотие жолымен, қазақша әліпбиге байаншы. Қазан, 1913.-15 б.; Ташкент, 1921.-14 б.;
6. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Бірінші кітап: Үлкендер үшін. Семей, 1921.-30 б.;
7. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Бірінші бөлім: Грамматика (Дыбыс жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-53 б.; Ташкент, 1918.-32 б.; Т., 1922.-90 б.; О., 1924.-48 б.; Қызыл-Орда, 1925.-39 б.; Семей, 1927.-38 б.; Қ-О, 1927.-39 б.;
8. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Екінші бөлім: Этимология (Сөздің жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1914.-120 б.; Ташкент, 1920.-96.; Қазан, 1920.-104 б.; Т., 1922.-96 б.; О., 1923.-128 б.; О., 1924.-128 б.; Қызыл-Орда, 1925.-122 б.; Қ-О., 1927.-122 б.;
9. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Үшінші бөлім: Синтаксис (Сөйлем жүйесі мен түрлері). Орынбор, 1923.-68 б.; О., 1924. 67 б.; Қызыл-Орда, 1925.-73 б.; Қ-О., 1926.-73 б.; Қ-О., 1927.-73 б.; Қ-О., 1928.-72 б.;
10. Байтұрсынұлы А. Байаншы. Әдістемелік құрал. Қазан, 1920.-15 б.;
11. Байтұрсынұлы А. Уголовный кодекс РСФСР. (Түпнұсқа табылмады. Баспаға 1921 жылы дайындалып, өндіріске жіберілгені жөнінде мұрағаттық мәлімет бар).
12. Байтұрсынұлы А. Ер Сайын. Мәскеу, 1923.-95 б.;
13. Байтұрсынұлы А. Мәдениет тарихы. Қызыл-Орда, 1923.-беті белгісіз. (Түпнұсқа табылмады. Бұл кітаптың 1923 жылы басыл-

- ғандығы туралы М.Әуезовтің мағлұматы бар. Және А.Байтұрсынұлының 1929 жылы тергеуде берген мәлімдемесінде де айтылады).
14. Байтұрсынұлы А. Әліпби. Жаңа құрал. Қызыл-Орда, 1926.-116 б.; Қ-О/Ташкент, 1927.-116 б.; Қ-О, 1928.-116 б.;
 15. Байтұрсынұлы А. Әліппе – астары. Әліппеге жетекші құрал. Орынбор, 1924.-26 б.;
 16. Байтұрсынұлы А. Сауат ашқыш. Ересектерге арналған әліппе. Орынбор, 1924.-114 б.; Семей, 1926.-83 б.;
 17. Байтұрсынұлы А. 23 жоқтау. Мәскеу, 1926.-155 б.;
 18. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш әдебиеттануға кіріспе. Қызыл-Орда, 1926.-286 б.; Ташкент, 1926.-286 б.;
 19. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Хрестоматия (Т.Шонанұлымен бірге, Қызыл-Орда, 1926.-412 б., Қ-О, 1927.-412 б.;
 20. Байтұрсынұлы А. Тіл – жұмсар. Бірінші бөлім: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1928.-46 б.;
 21. Байтұрсынұлы А. Тіл – жұмсар. Екінші бөлімі: Практикалық грамматика. Қызыл-Орда, 1929.-90 б.;
 22. Байтұрсынұлы А. Практическая грамматика. 2-ое стереотипное издание. Второе книга. – Қзыл-Орда, 1929.
 23. Байтұрсынұлы А. Шаруашылық өзгерісі. /Қолжазба/. Өңгіме №4., Жылы белгісіз, беті көрсетілмеген. (Мәлімет ҚР Ұлттық кітапхананың Сирек кітаптар қорынан алынды).

Қайраткердің жетекшілігімен басылған кітаптар:

1. Аға тұлпар: Қаһарман аға Ғұмар Қарашұлы. Өлеңдер жинағы. (Бастырған: Байтұрсынұлы А). – Орынбор: Дин ва магишат (Өмір және дін), 1914.-76 б.
2. Өтетілеуов Б. Жиған-терген. Өлеңдер. (Бастырған: Байтұрсынұлы А). – Орынбор: Каримов, Хусаинов уә ширкәсінің матбуғасы, 1914.-60 б.
3. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезі. 1925. – Астана: ІС-Сервис, 2005, (Емле жөнінде сөйлеген сөзі, алфавит жөнінде жасаған байандамасы. Б. 27-31, 44; 47-48, 49; 53-55; Әлібби тақырыпты Ақыметтің байандамасы. Б. 72-82).
4. Орысша-қазақша әскерлік атаулары. Қызылорда, 1926 жыл. (Қазақ білім кемесіесінің төрағасы А.Байтұрсынұлы бекіткен). – Алматы: Атамұра, 2005.-136 б.

Мерзімді басылымдарда жарияланған материалдары:

-1895-

1. Байтұрсынов А. Киргизские приметы и пословицы // «Тургайская газета» №39, 24 сентября 1895.

-1911-

1. Байтұрсынұлы А. Кітаптар жайынан (Қол қойған: Маса) // «Айқап» №1, Б. 12-13, 1911.
2. Байтұрсынұлы А. Қазақтың өкпесі // «Айқап» №2, Б. 12-14, 1911.
3. Байтұрсынұлы А. Жазу тәртібі // «Айқап» № 4, Б. 84-86, 1911.
4. Байтұрсынұлы А. Тағы да жер жайынан // «Айқап» №4, Б. 1-4, 1911.
5. Байтұрсынұлы А. Аз уақытта көп білу жолының басы (Қол қ.: А.Б.Б.) // «Айқап» №4, Б. 82-83, 1911.
6. Байтұрсынұлы А. Жазу тәртібі (Жалғасы, басы №4) // «Айқап» № 5, Б. 104-107.
7. Байтұрсынұлы А. Тағы да народный сот хақында // «Айқап» №6, Б. 6-10, 1911.
8. Байтұрсынұлы А. Бастауыш мектеп // «Айқап» №6, 1911.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақ әм түрлі мәселелер // «Айқап», 1911.
10. Байтұрсынұлы А. Закон жобасының баяндамасы // «Айқап», 1911.
11. Байтұрсынұлы А. Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы нызамдар, бұйрықтар // «Айқап» №9, Б. 9-13, 1911.

-1912-

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ жерін алу турасындағы нызам (Жалғасы, басы №9) // «Айқап» №10, Б. 14-16, 1912.
2. Байтұрсынұлы А. Шәйзіман мырзаға (Ш.Жияшевтің 1912-ші жылы №6-7-ғы «Бірге қозғалайық» мақаласына жауабы) // «Айқап» № 9, Б. 212-214, 1912.
3. Байтұрсынұлы А. Шәйзіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен санда) // «Айқап» №10, Б. 229-233, 1912.
4. Байтұрсынұлы А. Шәйзіман мырзаға (Жалғасы, басы өткен сандарда) // «Айқап» №11, Б. 251-254, 1912.
5. Байтұрсынұлы А. Қазақ хәм төртінші Дума // «Айқап» №12, Б. 259-262, 1912.

-1913-

1. Байтұрсынұлы А. Құрметті оқушылар! // «Қазақ» №1, 2 ақпан 1913.
2. Байтұрсынұлы А. Жақын арада басылып шыққан кітаптар әм шығатын кітаптар // «Қазақ» №1, 3, 1913.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақтың тарихы (Қол қ.: Түрік баласы) // «Қазақ» №4, 10 ақпан 1913.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақша сөз жазушыларға // «Шора» №4, Б. 110-113, 1913.
5. Байтұрсынұлы А. Бес мың десетина жер // «Қазақ» №6, 1913.
6. Байтұрсынұлы А. Бас қосу турасында // «Қазақ» № 8, 1913.
7. Байтұрсынұлы А. Тағы да народный сот хақында // «Қазақ» №8-9, 1913.
8. Байтұрсынұлы А. Оқу жайы // «Қазақ» №11, 21 сәуір, 1913.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақша оқу жайынан // «Қазақ» №14, 16 мамыр 1913.
10. Байтұрсынұлы А. Орыс «мейірманшылығы» // «Қазақ», 1913.
11. Байтұрсынұлы А. Білім жарысы // «Қазақ» №16, 31 мамыр 1913.
12. Байтұрсынұлы А. Білім жарысы хақында // «Қазақ», 1913.
13. Байтұрсынұлы А. Бас қосу турасында // «Қазақ» №18, 16 маусым 1913.
14. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал (Аударма өлең туралы) // «Қазақ» №18, 19 маусым 1913.
15. Байтұрсынұлы А. Көшпелі хәм отырықшы норма // «Қазақ» №20, 29 маусым 1913.
16. Байтұрсынұлы А. Шаруа жайынан // «Қазақ» №24, 31 шілде 1913.
17. Байтұрсынұлы А. Земство // «Қазақ» №25, 8 тамыз 1913.
18. Байтұрсынұлы А. Орысша оқушылар // «Қазақ» № 26, 15 тамыз 1913.
19. Байтұрсынұлы А. Қазақ жерін алу турасындағы низам // «Қазақ» №29-30, 1913.
20. Байтұрсынұлы А. Мұсылмандар үшін Петерборда болатын кеңес жиылысы // «Айқап», 1914.
21. Байтұрсынұлы А. Ауру жайынан. // «Қазақ» №27, 25 тамыз 1913.
22. Байтұрсынұлы А. Оқыту жайынан // «Қазақ» №29, 7 қыркүйек 1913.
23. Байтұрсынұлы А. Қазақ жерін алу тураасындағы низам // «Қазақ» №29, 30. 1913.
24. Байтұрсынұлы А. Жауап хат (Қол қ.: Ахмет) (Сейдалин Жиһаншаның сиез туралы мақаласына жауап) // «Қазақ» №30, 14 қыркүйек 1913.

25. Байтұрсынұлы А. Жауап хат (Қол қ.: Ахмет) // «Қазақ» №31, (Жалғасы, басы өткен санда), 21 қыркүйек 1913.
26. Байтұрсынұлы А. Уақ қарыз // «Қазақ» №32, қазан 1913.
27. Байтұрсынұлы А. Егін егу (Қол қ.: А.) // «Қазақ» №33, 9 қазан 1913.
28. Байтұрсынұлы А. Жер жалдау жайынан // «Қазақ» №34, 1913.
29. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №34, 16 қазан 1913.
30. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №35, (Жалғасы, басы №34-те), 24 қазан 1913.
31. Байтұрсынұлы А. Бас қосуға рұқсат берілмеді // «Қазақ» №35, 24 қазан 1913.
32. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №36, (Соңы, басы өткен сандарда), 31 қазан 1913.
33. Байтұрсынұлы А. Орынбор әм 31 октәбір // «Қазақ» №36, 31 қазан 1913.
34. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №39, 23 қараша 1913.
35. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №40, (Жалғасы, басы өткен санда), 30 қараша 1913.
36. Байтұрсынұлы А. Алаш азаматтарына (М.Дулатұлымен бірге) // «Қазақ» №42, 15 желтоқсан 1913.
37. Байтұрсынұлы А. Бас қосу турасынан // «Қазақ» №42, 15 желтоқсан 1913.
38. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» №43, (Соңы, басы өткен сандарда), 22 желтоқсан 1913.

-1914-

1. Байтұрсынұлы А. Мұсылмандар үшін Петерборда болатын кеңес жиылысы (Қол қ.: А.Б.) // «Айқап» №7, Б. 112-114, 1914.
2. Байтұрсынұлы А. Жаңа кітаптар («Оқу құралы» кітабының 2-рет басылуы туралы) // «Айқап» №9, Б. 153-154, 1914.
3. Байтұрсынұлы А. Ғұлама // «Қазақ», 20 қаңтар 1914.
4. Байтұрсынұлы А. Роман не нәрсе? // «Қазақ» №48, 31 қаңтар 1914.
5. Байтұрсынұлы А. «Аңдаспаған мәселе» турасында (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №48, 31 қаңтар 1914.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ оқырмандарына арнау сөз // «Қазақ» №49, 2 ақпан 1914.
7. Байтұрсынұлы А. Қазақ әм түрлі мәселелер // «Қазақ» №49, 2 ақпан 1914.

8. Байтұрсынұлы А. Губернатор өзгертілуі (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №50, 14 ақпан 1914.
9. Байтұрсынұлы А. «Маса» (Жинақтың екінші рет басылуы) // «Қазақ» №50, 14 ақпан 1914.
10. Байтұрсынұлы А. Досмайыл қажыға ашық хат (М.Дулатовпен бірге) // «Қазақ» №52, 28 ақпан 1914.
11. Байтұрсынұлы А. Наурыз құтты болсын! // «Қазақ» №53, 9 наурыз 1914.
12. Байтұрсынұлы А. Қазақ һәм түрлі мәселелер // «Қазақ» №59, 23 сәуір 1914.
13. Байтұрсынұлы А. Бастауыш мектеп // «Қазақ» № 61, 9 мамыр 1914.
14. Байтұрсынұлы А. Мектеп керектері // «Қазақ» №62, 17 мамыр 1914.
15. Байтұрсынұлы А. Ән, өлең һәм оның құралы // «Қазақ» №67, 23 маусым 1914.
16. Байтұрсынұлы А. Соғысушы патшалар (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №72, 31 шілде 1914.
17. Байтұрсынұлы А. Бұ заманның соғысы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №73, 8 тамыз 1914.
18. Байтұрсынұлы А. Алашқа (Қол қ.: Ахмет, Міржақып, Қыр баласы) // «Қазақ» №78, 16 қыркүйек 1914.
19. Байтұрсынұлы А. Закон жобасының байандамасы (Жалғасты материал) // «Қазақ» № 79-80, 1914.
20. Байтұрсынұлы А. «Тіл – құрал» (Оқулық туралы) // «Қазақ» №87, 1914.

-1915-

1. Байтұрсынұлы А. Б.Л.Бурцев //«Қазақ», 1915.
2. Байтұрсынұлы А. Бұ қалай? // «Қазақ» № 91, 13 қаңтар 1915.
3. Байтұрсынұлы А. Құрметті оқушыларымыз! // «Қазақ» №93, 4 қаңтар 1915.
4. Байтұрсынұлы А. «ов» туралы // «Қазақ» №102, 8 ақпан 1915.
5. Байтұрсынұлы А. Жәрдем комитеті // «Қазақ» №107, 25 ақпан 1915.
6. Байтұрсынұлы А. Жәрдем комитеті (Жалғасы, басы өткен санда) // «Қазақ» №108, 28 ақпан 1915.
7. Байтұрсынұлы А. Газетімізге штраф // «Қазақ» №115, 31 наурыз 1915.
8. Байтұрсынұлы А. Ержан Айманұлы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №129, 23 мамыр 1915.

9. Байтұрсынұлы А. Екі қажы (Қол қ.: А.Б.) // «Қазақ» №139, 30 маусым 1915.
10. Байтұрсынұлы А. Шаруалық өзгерісі (Жалғасты материал) // «Қазақ» №145-148, 158, 161, 163, 1915.
11. Байтұрсынұлы А. Ауқатты Алаш азаматтарына! // «Қазақ» №151, 30 қыркүйек 1915.
12. Байтұрсынұлы А. Дағдарыс (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №161, 16 желтоқсан 1915.
13. Байтұрсынұлы А. Қойан (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №163, 31 желтоқсан 1915.

-1916-

1. Байтұрсынұлы А. Туған тілім (Өлең. Қол қ.: Байқаушы) // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.
2. Байтұрсынұлы А. Шекіспей бекіспейді // «Қазақ» №167, 31 қаңтар 1916.
3. Байтұрсынұлы А. Тағы не істеуге? Петроград хат // «Қазақ» №173, 16 наурыз 1916.
4. Байтұрсынұлы А. Қазаққа ашық хат (Мал есебі туралы) (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №174, 23 наурыз 1916.
5. Байтұрсынұлы А. Орынбор әм 8-июіл (Тыл жұмысына алу мәселесі) // «Қазақ» №188, 8 шілде 1916.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ жұртына (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
7. Байтұрсынұлы А. Алаш азаматтарына! Мұсылман фракциясына Петроград хаты. (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
8. Байтұрсынұлы А. Сібір депутаттарының мәжілісінде // «Қазақ» №192, 11 тамыз 1916.
9. Байтұрсынұлы А. Орынбор һәм 31 октәбір // «Қазақ» №203, 31 қазан 1916.
10. Байтұрсынұлы А. Торғай әм Ырғыз халқына (Міржақып, Сейітказым, Мұхамедиярлармен бірге) // «Қазақ» №207, 1916.

-1917-

1. Орынбор, 2-ші пеуірал // «Қазақ» 9 ақпан 1917.
2. Байтұрсынұлы А. Бостандық қарызы (Әлихан, Міржақыптармен бірге) // «Қазақ» №227, 26 сәуір 1917.

3. Байтұрсынұлы А. Күтілмеген көсемдік // «Қазақ» №232, 3 маусым 1917.
4. Байтұрсынұлы А. Алаш азаматтарына (М.Дулатұлымен бірге) // «Қазақ» №233, 11 маусым 1917.
5. Байтұрсынұлы А. Шорай ислам. Жалпы мұсылман сиезі (Ахмет, Әлихан, Міржақып, Кәдірбаев Сейдәзім, Омаров Елдес, Әлімбеков Имам, Бегіметов Нысанәлі) // «Қазақ» №233, 11 маусым 1917.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ халқына // «Қазақ» №234, 24 маусым 1917.
7. Байтұрсынұлы А. Бұ заманның соғысы // «Қазақ», 1917.
8. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №244, 5 қазан 1917.
9. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №250, 14 қараша 1917.
10. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясының проғрамасының жобасы // «Қазақ» №251, 21 қараша 1917.
11. Байтұрсынұлы А. «Алаш» партиясы // «Қазақ» №253, 2 желтоқсан 1917.

-1919-

1. Байтұрсынұлы А. Революция и киргизы // «Жизнь национальностей» №29, 3 августа 1919.

-1920-

1. Байтұрсынұлы А. Заявление о вступлении в члены РКП (б) // Известия Киргизского края, 15 апреля 1920.
2. Байтұрсынұлы А. Лениннің елу жасы // «Ұшқын» №22, сәуір 1920.
3. Байтұрсынұлы А. Ұлы жиын // «Ұшқын» №78, 11 қазан 1920.

-1921-

1. Байтұрсынұлы А. Ещё о голоде в Киргизии (Казахстан) // «Жизнь национальностей», 25 октября 1921.

-1922-

1. Байтұрсынұлы А. Речь (Зам. наркомпроса КССР на I Всекиргизский съезде работников народного образования 18 мая 1922 года) // «Степная правда», 21 мая 1922.

2. Байтұрсынұлы А. Қалам қайраткерлері жайынан // «Еңбекші қазақ» №29, 8 шілде 1922.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақты ағарту халімізден // «Ақжол», 14 шілде 1922.
4. Байтұрсынов А. Выступление к открытию «Дома печати» в Оренбурге 24 сентября 1922 года // «Степная правда», 26 сентября 1922.
5. Байтұрсынов А. Просвещение и голод // «Степная правда», 28 сентября 1922.
6. Байтұрсынұлы А. Тәні саудың – жаны сау// Қазақ күнтізбесі. Орынбор 1922

-1923-

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек // «Қызыл Қазақстан» №14, Б. 12-13, ақпан 1923.
2. Байтұрсынұлы А. Алты миллион қазаққа алты ат // «Қызыл Қазақстан» №14, Б. 12-13, ақпан 1923.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақша жазу туралы жаңа ережелер (Е.Омаровпен бірге) // «Еңбекші қазақ», 19 ақпан – 22 наурыз 1923.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақша жазу тақырыпты жаңа жазу ережелері (Е.Омаровпен бірге) // «Қазақ тілі», 22 наурыз 1923.

-1925-

1. Байтұрсынұлы А. «Жаңа мектепті» шығару керек болды // «Жаңа мектеп» №1, Б. 3-6, 1925.
2. Байтұрсынұлы А. Баулу мектебі // «Жаңа мектеп» №1, Б. 22-27, 1925.
3. Байтұрсынұлы А. Енді «қазақ» демей болмайды // «Ақжол», 17 сәуір 1925.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақстан мен Қазағыстан туралы // «Еңбекші қазақ», 19 мамыр 1925.
5. Байтұрсынұлы А. Қара-Өзек ауданында «Жетілік» базар болса екен (Қол қ.: «А.Б.») // «Еңбекші қазақ» №364, 7 қыркүйек 1925.
6. Байтұрсынұлы А. Жоқшыға дерек // «Еңбекші Қазақ», 14 желтоқсан 1925.
7. Байтұрсынұлы А. 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде емле жөнінде сөйлеген сөзі // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 27-31, 44; 47-48, 49; 53-55; 71-72.

8. Байтұрсынұлы А. 1924 жылы қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде алфавит жөнінде жасаған байандамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65.
9. Байтұрсынұлы А. Әліб-бій тақырыпты байандамасы: жобасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925.-118 б., Б. 55-65; 71-73.

-1926-

1. Байтұрсынұлы А. Латын әліппесінің керексіздігі // «Еңбекші қазақ», 19 желтоқсан 1926.
2. Байтұрсынұлы А. Латын әліппесін алу туралы // «Еңбекші қазақ», 30 желтоқсан 1926.
3. Байтұрсынұлы А. Түрікшілер құрылтайы // «Жаңа мектеп» № 7-8, Б. 43-50, 1926.
4. Байтұрсынұлы А. Желкек // «Жаңа мектеп» № 7-8, 1926.
5. Байтұрсынұлы А. Тезисы о терминологии на тюркских языках // Бюллетень организационной комиссии по созыву I-го Всесоюзного тюркологического съезда №2, С. 20-22. – Баку, 1926.
6. Байтұрсынұлы А. Выступления в прениях: Об орфографии // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 167-168; 286-289, 26 марта 1926.
7. Байтұрсынұлы А. Доклад о принципах казахской терминологии // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 203-208, 26 марта 1926.
8. Байтұрсынұлы А. Заключительное слово как докладчика // Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана, (стенографический отчет). – Баку, Б. 395-396, 26 марта 1926.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі // «Еңбекші Қазақ» №225-226, 12-13 қазан 1926.

-1927-

1. Байтұрсынұлы А. Араб әліб-бійін жақтаған байандамасы // Әліппе айтысы. Б. 16-29., – Қызылорда, 1927.
2. Байтұрсынұлы А. Түзетілген әріп // «Жаңа мектеп» №1, Б. 32-36, 1927.

3. Байтұрсынұлы А. Дыбыстарды жіктеу туралы // «Жаңа мектеп» № 5, Б. 65-70, 1927.
4. Байтұрсынұлы А. Ана тілінің әдісі // «Жаңа мектеп» № 9, Б. 23-31, 1927.
5. Байтұрсынұлы А. Жалқылау (айырыңқы) әдіс // «Жаңа мектеп» № 11-12, Б. 45-49, 1927.
6. Байтұрсынұлы А. Ел мектебі // 29 желтоқсан 1927.

-1928-

1. Байтұрсынұлы А. Жалқылаулы-жалпылау әдісі // «Жаңа мектеп» № 1, Б. 31-37, 1928.
2. Байтұрсынұлы А. Қай әдіс жақсы // «Жаңа мектеп» № 4, Б. 3-11, 1928.
3. Байтұрсынұлы А. Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізіу керек? // «Қызыл Қазақстан» №4, Б. 3-11, 1928.
4. Байтұрсынұлы А. Сәбитке жауап // «Еңбекші қазақ» №21, 26 қаңтар 1928.
5. Байтұрсынұлы А. Тағы да жат сөздерді қолдану туралы // «Еңбекші қазақ» №109, 17 мамыр 1928.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ университетінің ашылуы (А.Байтұрсынұлының құттықтау сөзі) // «Еңбекші қазақ» №225, 4 қараша 1928.

-1929-

1. Байтұрсынұлы А. Емле туралы // «Еңбекші қазақ», 27 наурыз 1929.
2. Байтұрсынұлы А. «Жауға түскен жан сөзі», «Қарқаралы қаласына», «Жұртыма» // «Сарыарқа самалы», 28 қаңтар 1933.

1989-2009 жылдары қайта басылған туындылары:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1989.-320 б.;
2. Боздағым. (Қазақтың жоқтау жырлары). – Алматы: Жазушы, 1990.-304 б.;
3. Байтұрсынов А. Ақ жол (Өлеңдер, тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу). – Алматы: Жалын, 1991.- 464 б.;
4. Байтұрсынов А. Оқу құралы. Қазақша алифба. – Бишкек: Периодика, 1991.-97 б.;

5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б.;
6. Байтұрсынұлы А. Жоқтау (Құраст.: А.Байтұрсынов атындағы қоғамдық қор). – Алматы: Қазақстан, 1993.-96 б.;
7. Байтұрсынұлы А. Жан сөзімді кім түсінер?: Маса. Өлеңдер; Қырық мысал. Аудармалар. (Құраст.: А.Байтұрсынов атынд. ҚҚ). – Алматы: Қазақстан, 1993.-112 б.;
8. Байтұрсынұлы А. Жаңа низам. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-128 б.;
9. Байтұрсынұлы А., Әліб-бій. Жаңа құрал. – Алматы: Рауан, 1998.-120 б.;
10. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.-560 б.;
11. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. –Алматы: Жібек жолы, 2002.-208 б.;
12. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003.-208 б.;
13. Байтұрсынов А. Әдебиет. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2003.-224 б.;
14. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-т., (Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер). – Алматы: Алаш, 2003.-408 б.;
15. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-т., (Оқу құралы, хрестоматия. Т.Шонановпен бірге). – Алматы: Алаш, 2004.-480 б.;
16. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-т., (Тіл – құралы: Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Алаш, 2005.-352 б.;
17. Байтұрсынұлы А. Маса: Өлеңдер мен көсемсөздер. «Алтын қор» кітапханасы. – Алматы: Раритет, 2005.-208 б.;
18. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т., (Әліп-пелер мен мақалалар жинағы). – Алматы: Алаш, 2006.-320 б.;
19. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-т., (Ер Сайын, 23 жоқтау, мақалалар). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б.;
20. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – ҚХР, Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 2006.-272 б.;
21. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Алматы: Сардар, 2009.-348 б.

ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

Шығармашылық мұрасынан қорғалған кандидаттық диссертациялар:

1. 1992 жылы – Ө.Ә.Әбдиманов «Литературно-публицистическая деятельность Ахмета Байтурсынова» («Ахмет Байтұрсынұлының әдеби-публицистикалық қызметтері»). Орыс тілінде;
2. 1992 жылы – Б.Қ.Момынова «Қазақ» газетіндегі қоғамдық саяси лексика»;
3. 1994 жылы – Т.Қ.Шаңбаев «Мысал жанрының стилі мен тілі» (Ахмет Байтұрсынұлы 40 мысал);
4. 1994 жылы – Н.Т.Машқанова «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы»;
5. 1995 жылы – А.С.Қыдыршаев «Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы»;
6. 1998 жылы – Қ.Ө.Сақов ««Қазақ» газетіндегі ұлттық саяси мәселелердің жазылуы»;
7. 1999 жылы – Р.С.Үсембаева «Ахмет Байтұрсынұлы мұралары арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу»;
8. 1999 жылы – К.М.Ілиясова «1917-1979 ж.ж. Қазақ съездері: қаралған мәселелері, шешімдері және олардың орындалуы (1917-1918)» тарихи талдау;
9. 2000 жылы – Б.И.Иманбекова «Ахмет Байтұрсыновтың тәлімдік ой-пікірлерін педагогикалық колледждердің оқу тәрбие үрдісіне енгізу жолдары»;
10. 2000 жылы – Қ.Атабаев «Қазақ баспасөзі қазақ тарихының дерек көзі (1870-1918)»;
11. 2001 жылы – К.Т.Ыбырайжанов «Ахмет Байтұрсыновтың білім жайлы педагогикалық мұралары»;
12. 2002 жылы – Ж.Т.Байтелесова «Роль публицистики Ахмета Байтурсынова в формировании общественного сознания» – «Қоғамдық сананы қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлы публицистикасының ролі» орыс тілінде;
13. 2003 жылы – Қ.Н.Ашекеева «Ахмет Байтұрсыновтың философиялық көзқарастары»;
14. 2004 жылы – Г.Ш.Ерназарова «Қазақ публицистика тілінің дамуындағы Байтұрсынұлы кезеңі»;

15. 2005 жылы – Қ.Ш.Ибраймов «Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері»;
16. 2006 жылы – Р.С.Имаханбетова «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде)»;
17. 2007 жылы – Г.О.Абитова ««Ер Сайын» жырының поэтикасы»;
18. 2007 жылы – Ұ.О.Еркінбаев «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» XX ғасыр басындағы әдебиеттану контекстінде»;
19. 2008 жылы – Х.Айтжанов ««Қазақ» газетіндегі әдебиет мәселелері»;
20. 2009 жылы – Г.М.Тұрғараева «Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1872 – 1937 ж.ж.)»;
21. 2010 жылы – А.Т.Ойсылбай «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері».

Шығармашылық мұрасы, қоғамдық қайраткерлігі туралы қорғалған кандидаттық диссертациялар:

1. 1992 жылы – Ш.Мәжітаева «XX ғасырдың 20-30 жылдардағы қазақ тілінің әлеуметтік және лингвистикалық сипаттамасы (мерзімді баспасөз материалдарының негізінде)»;
2. 1993 жылы – Ж.Смағұлов «Қазақтың әдеби мұрасын игеру мәселелері (20-30-шы жылдар)»;
3. 1993 жылы – Ф.К.Қайырханова «Қазақстанда мәдени ағарту мекемелері жүйесінің қалыптасуы және дамуы (1920-1932 ж.ж.)»;
4. 1995 жылы – С.Ж.Сапанов «Қазақстандағы саяси сананың қалыптасуы мен даму мәселелері»;
5. 1995 жылы – К.А.Ахметова «Көркем шығармадағы тарихи шындық (С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» негізінде)»;
6. 1996 жылы – Г.К.Жұмашева ««Жаңа мектеп» журналының тіліндегі терминдер»;
7. 1998 жылы– Т.Қ.Әуелғазина «XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі»;
8. 1998 жылы– М.А.Басшыбаева «Қазақстан Республикасының білім беру саясатының қалыптасуы»;
9. 1998 жылы – С.Б.Қоянбаева «Қазақ тіл біліміндегі сөйлем мүшелері теориясының қалыптасуы (XX ғасырдың бірінші жартысы)»;
10. 1998 жылы – Л.Р.Нұрғалиева «1917-1937 жылдардағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері баспасөзде: тарихнамалық зерттеу»;

11. 1999 жылы – Ә.К.Оңалбекова «Қазақ ағартушыларының ұлттық сана сезімді қалыптастырудағы орны мен рөлі»;
12. 1999 жылы – Н.Асқаров ««Айқап» журналындағы саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдени мәселелердің көрінісі»;
13. 2000 жылы – А.С.Мұсағалиева «Халық ағарту комиссариаты қорының құжаттары: республика зиялыларының қызметі мен көзқарасы жөніндегі дерек көзі (1920-1936 ж.ж.)»;
14. 2000 жылы – Ш.К.Тухманова «XX ғасыр басында қазақтың ұлттық саяси элитасының қалыптасуы»;
15. 2001 жылы – С.Ш.Мұсатаева «Қазақстан Республикасының жалпы ұлттық идеяны қалыптастырудағы мемлекеттің саясаты»;
16. 2002 жылы – Б.С.Байменова «Алашорда қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы»;
17. 2002 жылы – Б.О.Қойшыбаев «Орталық Азия Кеңес Республикасыларының ұлттық-территориялық жіктелуі және қазақ саяси басшылығының ұлттық мемлекеттік түрін орнықтыру жолындағы ізденістері мен қызметі (1924-1926 ж.ж.)»;
18. 2002 жылы – Ш.Т.Омарбеков «XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында саяси қуғындалған қазақ зиялыларының тарихи көзқарасы»;
19. 2002 жылы – Л.М.Хасанаева «Қазақ мемлекетігін жаңғырту үшін күрес: түрлі көзқарастар мен саяси қозғалыстар тарихынан (1920-1936 ж.ж.)»;
20. 2002 жылы – А.С.Ысқақ «Кеңестік қоғамдағы республикалық басқару органдарының қалыптасуы мен қызметінің тарихы (1920-1936 ж.ж.)»;
21. 2003 жылы – Қ.Ә.Айсұлтанова «Қазақ тіліндегі терминжасамның ішкі көздері»;
22. 2003 жылы – А.Т.Қоңырова «Қазақ тіл филологиялық терминдердің дамуы мен қалыптасу тарихы»;
23. 2004 жылы – Ж.Құрмамбаева «Қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік әдебиет стилінің қалыптасуы (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы)»;
24. 2006 жылы – М.С.Салқынбаев «XX ғасырдағы қазақ-араб әдеби байланыстары» (А.Байтұрсынұлы мысалдарындағы араби сарындар);
25. 2009 жылы – М.А.Көпбосынов «И.А.Крылов мысалдарының аударылу тарихы».

Шығармашылық мұрасы, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлігі туралы қорғалған докторлық диссертациялар:

1. Айтбаев Ө. Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қазақ тілінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1991.-350 б.;
2. Қойгелдиев М. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі. – Алматы, 1994.-547 б.;
3. Ысқақұлы Д. Қазақ әдеби сынының ғылыми негіздері. – Алматы, 1994.-531 б.;
4. Ильясова А. Проблемы развития педагогической теории Казахстана. Автореферат. – Алматы, 1997.-40 с.;
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі. Автореферат. – Алматы, 1998.
6. Ісімақова А. XX ғасыр басындағы қазақ көркем прозасының поэтикасы (тақырыбы, жанры, стилі) – Поэтика казахской художественной прозы начала XX века (тематика, жанр, стиль). Автореферат. – Алматы, 1998.
7. Абрарұлы М. Жақып Ақбаев және Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарасының эволюциясы. – Алматы, 1998.-299 б.;
8. Момынова Б. Қазақ газеттерінің лексикасы: жүйесі мен құрылымы. Автореферат. – Алматы, 1999.-44 б.;
9. Өзбекұлы С. ХҮІІ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың бас кезінде Қазақстандағы саяси-құқықтық ой-пікірдің тарихы және қайраткерлері. Автореферат. – Алматы, 1998.-52 б.
10. Озғанбаев Ө. Ресейдегі Дума саясаты және ХХ ғасыр басындағы Қазақстан: нақтылы тарихи талдау (1905-1917). – Алматы, 1998.-388 б.;
11. Мәжітаева Ш. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы, 2000.-247 б.;
12. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының дамуы және қалыптасу жолдары. Автореферат. – Алматы, 2001.-50 б.;
13. Ақаев С. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. – Алматы, 2002.-291 б.;
14. Қадыр Ә. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақ мәдениеті (мәдени революциялық концепциясы, идеологиясы жүзеге асырылуы). – Алматы, 2002.-313 б.;
15. Қамзабекұлы Д. Әдеби-тарихи процесс: ағымдар, концепциялар (ағартушылық кезең). – Алматы, 2002.-365 б.;

16. Қуандық Е. Қазақстандағы «Кіші октябрь» бағыты: бастауы, барысы және салдары. (тарихи саяси талдау). Тарих ғылымд.докт. дисс. – Алматы, 2002.-269 б.;
17. Ахметов Қ. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті. Тарих ғылымд.докт.дисс. – Алматы, 2004.-313 б.;
18. Әбдиманов Ө. Ұлт-азаттық идеяның XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік мәні мен жаңашылдық сипаты. Автореферат. – Алматы, 2007.-45 б.;
19. Күмісбекова Д. Қазақ Орталық Атқару Комитетінің Кеңестік тоталитарлық мемлекеттік жүйенің қалыптасуы жолдарындағы қызметі (1920-1938 ж.ж.). – Алматы, 2007.-155 б.;
20. Уәлиұлы Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007.-330 б.

ӨМІРІ МЕН ЕҢБЕКТЕРІ ТУРАЛЫ МАТЕРИАЛДАР (ХРОНОЛОГИЯ БОЙЫНША)

-1905-

1. Петиция казахов Каркаралинского уезда Семипалатинской области // Сын Отечества. 4 октябрь 1905.

-1909-

1. Киргизский народный поэт в тюрьме // «Современное слово» №682, 19 ноябрь 1909. Газет қиындыларының бюросы. ҚР ОММ, 64-1-5832, 60-61-п/п.
2. Киргизский народный поэт в тюрьме // Русские ведомости №267, 1909.
3. Киргизский народный поэт в тюрьме // Волынь №322, 1909.
4. Бекметов М. Киргизский поэт // «Оренбургский край» №374, 6 декабрь 1909.

-1912-

1. Жиашев Ж. Бірге қозғалайық // Айқап №6, Б. 138-140; №7, Б. 157-160, 1912.
2. Алашұлы Азамат (Дулатұлы М). Жазутәртiбi (А. Байтұрсынұлының емлесi туралы) // Айқап №8, 1912.
3. Авторсыз. Жаңа кітап // Айқап №8, 1912.

-1913-

1. Сералин М. Шаһар Троицк, 15 ғинуар 1913 жыл. // Айқап №1, 1-4, 1913.
2. Жақын арада басылып шыққан кітаптар һәм шығатын кітаптар. «Оқу құралы» // Қазақ №1, 2 ақпан 1913.
3. Ғабдылрахман Ғ. Орынборда шығатын «Қазақ» туралы // Айқап №2, Б. 41-43, 1913.
4. Торайғырұлы С. Міне, алақай! («Қазақ» газетіне құттықтау-өлең) // Қазақ №4, 1 наурыз 1913.
5. Ішкі хабарлар. «Қазақ» газеті редакторы туралы // Айқап №3, 68 б.

-1914-

1. Авторсыз. Баспасөз // Айқап 1914.
2. Авторсыз. Шын сөзге жан пида // Айқап №2, Б. 22-24, 1914.
3. «Маса». (Жинақтың екінші рет өңделіп басылуы туралы) // Қазақ №50, 14 ақпан 1914.
4. Қыр баласы (Бөкейханов Ә). Ұйат-ай! (Ахмет пен Міржақып) // Қазақ №57, 16 наурыз 1914.
5. Оқу құралдары. (А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлының оқулықтары басылды) // Қазақ №59, 23 сәуір 1914.
6. Авторсыз. Шаһар Троицк, 1914 жыл, 15 пеуірәл // Айқап №3, Б. 37-39, 1914.
7. «Тіл – құрал» оқулығы туралы // Қазақ №87, 23 қараша 1914.
8. Бөкейханов Ә. Он төрт тоғыз бола ма? // Қазақ №91, 24 желтоқсан 1914.
9. Тұйақбаев С. Кітаптар жайынан («Оқу құралына» сын мақала) // Айқап №5, Б. 84-86, №6, Б. 94-96, 1914.
10. Ынтымақшыл. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетасы // Айқап №9, Б. 144-146.
11. «Қазақ» газетасына ыштыраф // Айқап №20, 289 б., 1914.

-1915-

1. М.Д. (Дулатұлы М). «Тіл – құрал» (Ахметтің оқулығы туралы) // Қазақ №93, 4 қаңтар 1915.
2. «Тіл – құрал» (Оқулықтың шыққаны хабарланған) // «Қазақ» №104, 18 ақпан 1915.
3. «Тіл – құрал» оқулығы туралы // Қазақ №105, 18 ақпан 1915.
4. Желкек (Аймауытов Ж). Жазу мәселесі: «Тіл – құрал» оқулығы және «ұ, ү» әріптерінің жазылу емлесі // Қазақ №114, 28 наурыз 1915.

5. Бортаң (Болғанбаев Қ). Әдебиет кеші («Арғын» А.Б.-ның «Соқыр қыз», «Кәмшат бөрік» әнін салғаны туралы) // Қазақ №119, 15 сәуір 1915.
6. В.М.Т. Открытое письмо // Известия Киргизского края, 15 апреля 1920.
7. Қарасарт баласы Жардай. Қазаққа алалық қайдан келді // Айқап 1915.
8. Тоғысов К. Қайсынікі дұрыс? // Айқап №7-8, Б.105-107, 1915.
9. Авторсыз. Қазақ жайынан // Айқап 1915.
10. Мыс. (Сералин М). Роман жарысы туралы // Айқап 1915.
11. Тұяқбаев М. Мұғалімдерден өтінші («Оқу құралына» пікір жазу) // Айқап №11, Б. 160-161, 1915.
12. «Қазақ» газетасы // Айқап №13, Б. 200-201, 1915.
13. М.Д. (Дулатұлы М). Тіл құрал: Қазақ тілі сарфі (Оқшау сөз) // Қазақ №93, 4 қаңтар 1915.

-1916-

1. Әліппе басылып шықты. («Оқу құралының» үшінші рет басылып шыққаны хабарланған) // Қазақ №184, 9 маусым 1916.
2. Қыр баласы (Бөкейханов Ә). Қазақ әскерге алыну мәселесі (А.Б.-ның Петроград хаттарында) // Қазақ, 1916.
3. «Қазақ» ісі сенатта (Бас редактордың сенатқа арызы) // Қазақ №168, 9 ақпан 1916.

-1917-

1. Сенатта бұзылған хукім (Ішкі хабарлар) // Қазақ №220, 1 наурыз 1917.
2. Әлімбаев И. Қазақ халқының тұңғыш сиезі // Қазақ №225, 12 сәуір 1917.
3. Міржақып (Дулатұлы М). «Қазақ» баспаханасы (Сатып алынған баспа, бағдарлама, редакторлар туралы) // Қазақ №239, 11 тамыз 1917.
4. «Алаш» партиясы // Қазақ №244, 5 қазан 1917.
5. Алаш партиясы атынан учредительное собраниеге аталған депутаттар // Қазақ №245, 19 қазан; №246-247, 21-28 қазан; №248-249, 3-8 қараша 1917.
6. «Алаш» партиясы // Қазақ №250, 14 қараша 1917.
7. «Алаш» партиясы // Қазақ №253, 2 желтоқсан 1917.
8. Алаш бірлігі (Жалпы қазақ сиезінің жұмысы. 5-13 желтоқсан) // Қазақ №257, 31 желтоқсан 1917.

-1918-

1. Қырық мысал (Крыловтан аударған А.Байтұрсынұлы) // Қазақ №18-19, 16-22 шілде 1918.
2. Майлин Б. Алашордаға // Қазақ №262, 30 шілде 1918.

-1919-

1. Самойлович А. Литература турецких народов // Литературы Востока. Вып. I. – Петербург, 1919.

-1920-

1. Шамиль М. (Сейфуллин С). О казахский интелегенции // Жизнь национальностей, 25 ноября 1920.

-1922-

1. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов (Биографический очерк) // Труды Общества изучения Киргизского края. Выпуск 3, Оренбург, 1922., С.15-25.
2. Омаров И. Ученая деятельность А.Байтұрсунова // Труды Общества изучения Киргизского края. Выпуск 3, Оренбург, 1922., С. 7-16.
3. Ш-Н. Лайықты қошамет // Ақ жол, 10 қыркүйек 1922.

-1923-

1. Мадияр (Дулатұлы М). Баспасөзіміз не күйде // Еңбекші Қазақ №60, 11 қаңтар 1923.
2. М.Шамиль (Сейфуллин С). Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды // «Еңбекші Қазақ» №64, 2 ақпан 1923.
3. Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы // Ақжол №63, 4 ақпан 1923.
4. Басқармадан: Ақаңның юбилейі туралы // Ақжол №63, 4 ақпан 1923.
5. Айтиев А. Фактические поправки // Степная правда №33, 15 февраль 1923
6. Шамиль М. (Сейфуллин С). Тағы да Ахмет туралы // «Еңбекші Қазақ» 1923.
7. Мұқанұлы С. Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер! // Еңбекші қазақ, 1 наурыз 1923.
8. Таймінер. (Дулатұлы М) Жаңа жазу ережелері (А.Байтұрсынұлының әліппеге енгізген жаңалықтарын жетілдіру, жаңа емлені талқылау, халыққа түсіндіру) // Қызыл Қазақстан №17-18, 1923.

-1924-

1. Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография // Бюллетень Средне-Азиатского государственного университета (Под ред: В.Г.Мухина, П.А.Баранова). Ташкент6 1924., С. 35-43.
2. Мадияр (Дулатұлы М). Өтірік емес, рас // Ақ жол №176, 1924.

-1925-

1. Затаевич А. 1000 песен киргизского народа: напевы и мелодии. Оренбург: КГИ 1925.-402., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 74, 88, 206-207, 240-246).

-1926-

1. Кітап сыны (Қол койған: «Н») // Еңбекші Қазақ, 17 маусым 1926.

-1928-

1. Яковлев Ф. Математическая формула построения алфавита // Культура и письменность Востока. Книга I. – Москва, 1928., С. 41-64.
2. Сәбит (Мұқанұлы С) Былай ғой // Еңбекші Қазақ, 26 қаңтар 1928., (А.Байтұрсынұлының өзіне берген жауабына қайтарған жауап).

-1929-

1. Открытие письмо (О творчестве писателей казахов) // Советская степь, 19 апрель 1929.
2. Байдильлин А. Ложка дегтя в бочке меда // За партию №5-6, С.102-103, 1929.

-1930-

1. Байтурсунов Ахмет Байтурсунович. Кратк. биогр. справка. Подпись: А.С. // Литературная энциклопедия. (Отв. Ред. В.М.Фриче). – Москва, 1930., Том 1., С. 305-306.

-1931-

1. Казакский (Байтурсуновский) алфавит // Литературная энциклопедия. (Отв.ред.:Луначарский). Т. 5., – Москва, 1931., С. 23.

-1932-

1. Тұрманжанов Ө. ҚазАПП-тың І-ші сиезі не деді? // Әдебиет майданы №4, 3 б., 1932.

2. Тоғжанов Г. О Байтұрсынов и байтұрсыновщине. – Алматы-Москва, 1932., (18 стр); Большевик Казахстана №5, 1932.
3. Тоғжанов Ғ. Байтұрсынұлы және байтұрсыновшылар туралы // Қазақстан большевигі №4, Б. 21-28, 1932.
4. Маңызы ескіріп, қолданудан қалатын қазақ тіліндегі кітаптар тізімі // Жаңа мектеп №4-5, Б. 56-59, 1932.

-1933-

1. Торайғыров С. Толық шығармалар жинағы. – Қызылорда: Қазақстан баспасы, 1933.-344 б., (Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына». 14-б., Таныстыру. Б. 163-182. Поэма 140 шумақты, алғаш рет 1918-ші жылы Абай елінде жазылып, көпшілікке ұсынылған).

-1935-

1. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории «Алаш-Орды». (Под ред.: Ванга В). – Москва-Алма-Ата, 1935.-149., С. 363-365.

-1967-

1. Олуорд Э., Ян М., Мэнгес Х. Центральная Азия в век правления. – Нью-Йорк. (16 беті А.Байтұрсынұлына қатысты)

-1970-

1. Бейсембаев С. Ленин және Қазақстан (1897-1924). – Алматы: Қазақстан, 1970.-223 б., (А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов туралы. 33 б).

-1974-

- 1 Байтұрсунов Ахмет Байтұрсунович. (Краткая биографическая справка). Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. (Под редакцией и с введением А.Н.Кононова). – Москва: Наука, 1974.-342 с., С. 115.

-1985-

1. Казахи о русских до 1917 года. – Oxford: Общество исследования средней Азии, 1985.-92., (М.Дулатов. «Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов» Б.59-72; Ахмет Байтұрсынов. Б.73-74).

-1988-

1. Қайта оралған үш арыс // Лениншіл жас, 30 қаңтар 1988.
2. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер // Жұлдыз, Б. 140-167, 1988.

3. Кәкішев Т. Ойланар, сілкінер кез жетті // Жалын №5, Б. 41-50, 1988.
4. Қордабаев Т. А. Байтұрсынов – ақын, аудармашы // Орталық Қазақстан, 31 қаңтар 1988.
5. Қордабаев Т. Қазақтың тұңғыш тіл маманы // Орталық Қазақстан, 9 тамыз 1988.
6. Қазақ ССР Прокуратурасынанда // Қазақ әдебиеті, 23 желтоқсан 1988.
7. Әсіпов С. Ұлттық ымыраға келудің басы еді... (Ғалым өмірінің кейбір кезеңдері) // Алматы ақшамы, 29 желтоқсан 1988.
8. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу туралы; ҚКОК-нің Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасын зерттеу жөніндегі комиссиясының қорытындысы (Комиссия мүшелері – 32 адам) // Социалистік Қазақстан №298(19173), 28 желтоқсан 1988.
9. М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсыновтың, Ж. Аймауытовтың творчестволық мұрасы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде // Алматы ақшамы, 28 желтоқсан 1988.
10. Ахмет Байтұрсыновтың арызы (А. Байтұрсынұлының коммунистік партия мүшелігіне өту туралы арызы жөнінде. Арыз қоса басылған. Орыс тілінен қазақшаланған нұсқасы) // Алматы ақшамы, 29 желтоқсан 1988.
11. Қордабаев Т. Қазақтың тұңғыш лингвист ғалымы // Қазақстан мұғалімі, 30 желтоқсан 1988.

-1989-

1. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны (Баспаға дайындаған: Әбдірахманов Т) // Қазақ әдебиеті, 1 қаңтар 1989 ж.
2. Қайдаров Ә., Сыздықова Р. Ғалым зерттеуші: Сан қырлы сандық дарын (А. Байтұрсынұлының ғылыми-зерттеу еңбектері жөнінде) // Социалистік Қазақстан, 4 қаңтар 1989.
3. Аманшаев Е. Үш арысты еске түсірді // Алматы ақшамы, 4 қаңтар 1989.
4. Дәуітов С. Ахмет Байтұрсынов (1873-1937) // Алматы ақшамы, 4 қаңтар 1989.
5. Әліппеден академияға дейін жол ашқан (Редакция тарапынан дайындалған) // Біздің Отан №2, қаңтар 1989.
6. Негимов С. Дархан дарын // Лениншіл жас, 5 қаңтар 1989.
7. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов // Қазақ әдебиеті, 6 қаңтар 1989 ж.

8. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы // Қазақ әдебиеті, 6 қаңтар 1989.
9. Мұқаметханов Қ. Ахмет Байтұрсынов (Шығармашылығына шолу) // Семей, 6 қаңтар 1989.
10. Әкімов Т. Ахмет Байтұрсыновтың құрметіне // Лениншіл жас, 12 қаңтар 1989.
11. Байғалиев Б. Қайта табысқан тағдырлар: Ахметтің кейбір өлеңдері мен аудармалары // Жетісу, 13 қаңтар 1989.
12. Мектепов А., Әнесов Ғ. Халық перзенті // Өркен, 14 қаңтар 1989.
13. Мектепов А. Ғұлама ғалым // Өркен, 14 қаңтар 1989.
14. Қойшыбаев Б. Көзқарас эволюциясы // Қазақ әдебиеті, 27 қаңтар 1989.
15. Шаймерденов С. Жоғалтқанымызға жоқшы бола білейік, // Қазақ әдебиеті, 20 қаңтар 1989.
16. Байғалиев Б. Ахмет Байтұрсынұлының кейбір өлеңдері мен аудармалары (Өмірі мен шығармашылығы жөнінде) // Коммунизм таңы, 21 қаңтар 1989.
17. Тасымбеков А. Қаршадай қызды қамауға алған // Өркен №3, 21 қаңтар 1989.
18. Бектұров Ж. Ахаң Арқада // Орталық Қазақстан, 29 қаңтар 1989.
19. Қуанышалин Ж. Ерте ме, кеш пе? // Өркен, 4 ақпан 1989.
20. Байтұрсынұлы А. Қазақ өкпесі. (Дайындаған: Нұрғалиев Р) // Социалистік Қазақстан, 7 ақпан 1989.
21. Қазақ КСР ҒА Тіл білімі институтынан (А.Байтұрсынұлының мұрасы қолдарында сақталып қалған азаматтар, сол еңбектерді институтқа тапсыруы туралы өтініш) // Қазақ әдебиеті, 10 ақпан 1989.
22. Садықов Д. Ұрпақтар парызы // Өркен, 11 ақпан 1989.
23. Мектепов А., Әнесов Ғ. Халық перзенті // Коммунизм жолы, 14 ақпан 1989.
24. Шұғыла шашқан үш тұлға (Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек) // Оңтүстік Қазақстан, 15 ақпан 1989.
25. М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы және Ж.Аймауытовтың творчестволық мұрасына арналған // Жалын №2, 1989.
26. Өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілді (Алаш зиялыларының ұрпақтарымен кездесу) // Жалын №2, Б. 2-8, 1989.
27. Мектепов А., Әнесов Ғ. Ана тілін түрлеген Ахаң // Жалын №2, Б. 9-18, 1989.

28. Ысмағұлов Ж. Шын асылмен қайта қауыштық // Жалын №2, 21-б., 1989.
29. Байтұрсынов А. Әліппе – таңбалар жұмағы // Жалын №2, Б. 16-20, 1989.
30. Байтұрсынов А. Қырық мысал (15 мысалы) // Жалын №2, Б. 22-27.
31. Ахметқызы Ш. Темір тордан тасталған жұлдызша. («Өшкеніміз жанып, өлгеніміз тірілді» айдарымен) // Жалын №2, Б. 4-5, 1989.
32. Байтұрсынұлы А. «Ер Сайын» (Баспаға дайындаған: Дәуітов С) // Алматы ақшамы, 20-24 ақпан 1989.
33. Әбдешов М. Халық қамқоршысы // Қазақ әдебиеті № 3, ақпан 1989.
34. Рахманов М. Естен кетпес есімдер (М. Жұмабаев, А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытовтар туралы) // Коммунизм таңы, 24 ақпан 1989.
35. Салтанатты кеш (Қазақстан Жазушылар одағы А. Байтұрсынұлы шығармашылығы туралы) // Қазақ әдебиеті, 3 наурыз 1989.
36. Төлегенов Қ. Сол кезде айтқан екен қайран аға (А. Байтұрсынов экология, экономика туралы) // Өркен, 4 наурыз 1989.
37. Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынов туралы (Баспаға дайындаған: Кәкішев Т) // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.
38. Кәкішев Т. Ахаң жайлы шындық // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.
39. Кәкішев С. Қайта қауышу (естелік) // Коммунизм нұры, 8 наурыз 1989.
40. Рсымбетов Ж. Халқына қайта оралды (А. Байтұрсыновтың өмірі мен шығармашылық қызметі туралы) // Оңтүстік Қазақстан, 17 наурыз 1989.
41. Дәуітов С. Ахаңның томымен қауышар күн жақын // Алматы ақшамы, 22 наурыз 1989.
42. Попов О. Байтұрсыновтың Қарқарадағы жылдары // Орталық Қазақстан, 26 наурыз 1989.
43. Олар халқына қайта оралды // Мәдениет және тұрмыс №3, 13-б., 1989.
44. Байтұрсынұлы А. Лениннің 50 жасы (Баспаға дайындағандар: Әнесов Ф., Мектепов А) // Қазақстан коммунисті №4, Б. 33-34, 1989.
45. Нұрпейісов К. Бүгінгідей көз алдымда // Лениншіл жас, 5 сәуір 1989.
46. Төрт арыс (Шәкәрім, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан. Дайындаған: Мұстафин Ғ) // Қазақ әдебиеті, 14 сәуір 1989.
47. Қордабаев Т. Ахмет Байтұрсынов – Ыбырай Алтынсаринның із-басары // Қазақстан мұғалімі, 21 сәуір 1989.
48. Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек (А. Байтұрсынұлының әдеби, ғылыми мұрасы туралы) // Қазақ әдебиеті, 21 сәуір 1989.
49. Сайранбаев Т., Төлегенов А. А. Байтұрсыновтың морфологиялық еңбегі // Өркен, 29 сәуір 1989.

50. Нұрғалиев Р. Алыптар қайта оралғанда // Қазақстан коммунисті №4, Б. 84-94, 1989.
51. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының атасы // Қазақстан әйелдері №4, Б. 7-8, 1989.
52. Машқанова Н. Халық азаматы («Оқу құралы» туралы) // Қазақстан мектебі №4, Б. 58-63, 1989.
53. Бектұров Ж. Ахаңнан қалған қазына // Еңбек туы, 3 мамыр 1989.
54. Бектұров Ж. Ахаң арнасы // Коммунизм таңы, 13 мамыр 1989.
55. Мәуленов С. Өзен ағысы – өмір ағысы // Алматы ақшамы, 23 мамыр 1989.
56. Кәкішев Т. Қазақ зиялыларының тағдыр-талайы // Қазақ әдебиеті, 26 мамыр 1989.
57. Сманов Б. Асылдың сынығы (1924 жылы шыққан «Тіл – құрал» оқулығы туралы) // Қазақ әдебиеті, 26 мамыр 1989.
58. Дәуітов С. Айшықты мұң // Алматы ақшамы, 30 мамыр 1989.
59. Мектепов А. Халқына қайта оралғандар: Ахмет Байтұрсынов // Арай № 5, Б. 8-10. 1989.
60. Ахмет Байтұрсынов сабақтары // Пионер №5, Б. 12-14; №6, Б. 14-17, 1989.
61. Шәріпов Ә., Мыңжасарова К. Есімі қайта жанған ел ағасы // Жұлдыз №6, Б. 204-208, 1989.
62. Кітапбаев Б. Ахметтің Ақ теңізде жазып берген өлеңі // Қазақ әдебиеті, 16 маусым 1989.
63. Жұртбаев Т. Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы // Өркен, маусым 1989.
64. Ахмедов Ғ. Ахаңның өмір кезеңдері // Жұлдыз №6, Б. 107-113, 1989.
65. Бектұров Ж. Қайда екен сол қағаздар (Ахметтің 1930-шы жылы айдауда жүргенде жазған қолжазбалары туралы) // Қазақ әдебиеті, 14 шілде 1989.
66. Абдуллин Ә. Халық ұлына құрмет // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
67. Мырзахметов Қ. Тойға тарту (А.Байтұрсынұлына арнау-өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
68. Мәуленов С. Ойшыл ақын, ғибратты ғұлама (Өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
69. Шаяхметов А. Ағажан // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
70. Илиясов Б. Торғайға наз (Ахаң арналған өлең) // Коммунизм таңы, 22 шілде 1989.
71. Аға туралы ән (А.Байтұрсынұлының әруағына арналған. Сөзі: А.Шаяхметов, Әні: Қ.Деріпсалдин) // Коммунизм таңы, 25 шілде 1989.

72. Әмірханов Ғ. Ахаңның елінде // Коммунизм таңы, 25 шілде 1989.
73. Қайырбеков Ғ. Ахаң туралы ой // Коммунизм таңы, 26 шілде 1989.
74. Әлжанов Ж. Қайта оралған қазына // Қазақ әдебиеті, 28 шілде 1989.
75. Салғарин Қ. Шын асыл иілмей сынады // Коммунизм таңы, шілде 1989.
76. Нұрмағамбетов Ә. Халықтың қамын ойлаған // Біздің Отан №13, шілде 1989.
77. Бектұров Ж. Міржақып туралы (А.Байтұрсынұлының «Көк есектерге» деген өлеңін Міржақыптыкі деп қателескен – Р.И.) // Орталық Қазақстан, 3 тамыз 1989.
78. Сәрсембина Б. Айтылмай келген газет («Қазақ» басылымы туралы) // Коммунизм жолы, 9 тамыз 1989.
79. Салғарин К., Илиясов Б. Торғайдағы Ахмет Байтұрсынов күндері // Социалистік Қазақстан, 9 тамыз 1989.
80. Сәйдуова Т. Иә, Ахмет Байтұрсынов есімі берілсе екен (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынов есімінің берілуін қолдап жазған хат) // Қазақ әдебиеті, 11 тамыз 1989.
81. Нұрмағамбетов Ә. Ахмет Байтұрсынов // Еңбек таңы №8, Б. 10-11, 1989.
82. Байтышев А. Оқысаң ойға оралады (Шәймерден Ақтасұлының А.Байтұрсыұлы туралы әңгімесінен) // Коммунизм таңы, 8 қыркүйек 1989.
83. Жармұхамедов М. «Қазақ» газеті // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.
84. Сыздықова Р. Ахаң өлең арнаған // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.
85. Қайырбеков Ғ. Қаламдастар атынан (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.
86. Қордабаев Т. Ұстаз сыйлай білсек (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 қыркүйек 1989.
87. Нұрмағамбетов Ә. Қырдан ұшқан қыран еді (А.Байтұрсынұлының мұралары жайында) // Коммунизм таңы, 9 қыркүйек 1989.
88. Қордабаев Т. Бір сөзімен тұрса екен, жанса, күйсе... (А.Байтұрсыновтың еңбектері туралы) // Орталық Қазақстан, 12 қыркүйек 1989.
89. Қирабаев С. Қуатты қалам, күрделі тағдыр // Жұлдыз №10, Б. 188-198, 1989.
90. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы көше // Қазақ әдебиеті, 20 қазан 1989.
91. Мұқаметханов Қ. Сурет сыры // Қазақ әдебиеті, 13 қазан 1989.

92. Мұсабаев Х. Ахаңның актық сөзі (Ахметтің 1937-ші жылы түрмеден Ф.Сатыбалдыұлына жазған хаты) // Орталық Қазақстан, 8 қараша 1989.
93. Тасымбеков А. Қуғын // Алматы ақшамы, 20 қараша 1989 ж.
94. Қырымқызы М. Америкадан дұғай сәлем // Қазақ әдебиеті, 24 қараша 1989.
95. Негимов С. Ғұлама ғибраты // Көкшетау правдасы, 3 қараша 1989.
96. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш (Баспаға әзірлеген: Мағауин М) // Жұлдыз №6, Б. 82-106; №7, Б. 101-118; №8, Б. 102-106; №9, Б. 102-116; №10, Б. 124-147.
97. Тасымбеков А. Қуғын (Ахметқызы Шолпанмен сұхбат) // Алматы ақшамы, 20 қараша 1989.
98. Кеңесбаев І. Ұстаз ғұламаның есімі мәңгі сақталсын. (Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтына А.Байтұрсынұлының есімін беру туралы) // Қазақ әдебиеті, 8 желтоқсан 1989.
99. Сейдақұлов М. А.Байтұрсыновқа арналған кеш // Жетісу, 8 желтоқсан 1989.
100. Мырзағұлов Р. А.Байтұрсыновқа арналған кеш // Қазақ әдебиеті, 8 желтоқсан 1989.
101. Мырзағұлов Р. А.Байтұрсыновқа арналған кеш // Өркен, 9 желтоқсан 1989.
102. Кәкішев Т. Өр дарынның тарихта өз орны бар // Орталық Қазақстан, 12-13 желтоқсан 1989.
103. Қарамендин С. Ақиықтың бірі еді (Ахаң өмірі туралы көз көрген жайларды естігендерінен) // Лениншіл жас, 20 желтоқсан 1989.
104. Ахмет Байтұрсынов жолдастың арызы: РКП (б) Орынбор комитетіне (Редакция тарапынан қазақ тіліне аударылып, қайта басылуы) // Алматы ақшамы, 28 желтоқсан 1989.

-1990-

1. Сәтбаева Ш. Ахмет Байтұрсыновтың әдеби мұрасы // ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №1, Б. 22-31, 1990.
2. Ысмағұлов Ж. А.Байтұрсынов пен М.Дулатов творчествосындағы идеялық-көркемдік ізденістер // ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 48-53, 1990.
3. Міржақыпқызы Г. Жазғандарымызға жауапты қарайық, ағайындар! // Қазақ әдебиеті, 2 ақпан 1990.
4. Міржақыпқызы Г. Ардақтап өтем әкемді // Жұлдыз № 2, Б. 117-124, 1990.
5. Кәкішев С. Әкемдей еді Ахмет (естелік) // Жұлдыз №2, Б. 140-150, 1990.

6. Кәкішев С. Ахаң жайында айтар сөз көп // Алматы ақшамы, 6 ақпан 1990.
7. Кәкішев Т. Әр дарынның өз орны бар // Қазақ әдебиеті, 2 наурыз 1990.
8. Кәкішев Т. Әр дарынның өз орны бар // Көкшетау, 2 наурыз 1990.
9. Лиясов Б. Тілек (Ахаңа арналған өлең) // Коммунизм таңы, 3 наурыз, 1990.
10. Кәкішев С. Әкемдей еді Ахмет (естелік) // Қазақстан мұғалімі, 8 наурыз 1990.
11. Дәуітов С. Ақ жүректен шыққан адал сөз // Қазақстан коммунисті №4. Б. 52-56, 1990.
12. Әнесов Ғ., Мектепов А. Алматыда бір үй бар (Ғалым тұрған үйді музей етсе және Космановтар көшесіне есімі берілсе деген ұсыныс-тілек) // Алматы ақшамы, 2 қаңтар 1990.
13. Дәуітов С. Байтұрсынов әліппесі // Алматы ақшамы, 19 қаңтар 1990.
14. Әбенев Т. Мен едім аңсаған көптің бірі (арнау өлең) // Коммунизм таңы, 13 ақпан 1990.
15. Сарбалаев Б. Бес бәйтерек (Белгісіз қалмас үшін...) // Қазақ әдебиеті, 23 ақпан 1990.
16. Шаханова Р. Әйгілі «Балықшы мен балықты» аударған // Зерде №2, Б. 40-41, 1990.
17. Түліков К. Халқымен қайта табысқан қаламгерлер (Ахмет, Мағжан, Жүсіпбектің шығармалары туралы) // Қазақ ССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 68-69, 1990.
18. Балахметов Е. Ахмет Байтұрсыновтың шыққан тегі // Коммунизм таңы, 17 наурыз 1990.
19. Қайырбеков Ғ. Күміс мылтық үңгісі (А.Байтұрсынұлы туралы дерек) // Социалистік Қазақстан, 10 мамыр 1990.
20. Бафина Н. Асыл ағаларды суретке кім түсірді? // Қазақ әдебиеті, 18 мамыр 1990.
21. Сұбханбердина Ү. Әйгілі «Қазақ» газеті (Басылым материалдарынан түсінік және оның редакторы А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтың еңбектері туралы) // Зерде №5, Б. 40-42, 1990.
22. Ысқақов Д. Отыз жетінің асыл ойраны («Халық жауы» деп қудаланған Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақып және т.б. ақын-жазушылар туралы) // Жалын №6, Б. 83-89, 1990.
23. Әнесов Ғ., Мектепов А. 1916 жылдың дүрбелеңі «Қазақ» газеті // Ана тілі, 7 маусым 1990.

24. Балахметов Е. Ахмет Байтұрсыновтың шыққан тегі // Алматы ақшамы, 13 маусым, 1990.
25. Ахметқызы Ш., Тоғанбаева Ш. Жарасы жүрегiнiң жазылмаған (А.Байтұрсыұлы туралы естелiк. Жазып алған: Қунақова Р) // Қазақстан әйелдерi, №8, Б. 12-13, 1990.
26. Әнесов Ғ. Ахаң әлiппелерi // Ана тiлi, 5 шiлде, 1990.
27. Әлiмжанов Ә. Ой өрiсi // Социалистiк Қазақстан, 13 шiлде 1990.
28. Сөз арқауы – Ахмет (Әбiшев Ә. «Ана тiлiн түрлендiрген Ахаң»; Қирабаев С. «Ахметтiң ақындығы»; Сыздықова Р. «Ахмет Байтұрсынов – қазақ тiлi бiлiмiнiң негiзiн салушы»; Қабдолов З. «Ахмет һәм әдебиеттiң әлiп-биi»; Ысмағұлов Ж. «Ахметтiң аудармашылығы») // Қазақ әдебиетi, 20 шiлде 1990.
29. Қордабаев Т. Бiрi емес өзi (Қазақ тiл бiлiмiнiң негiзiн салушы А.Байтұрсыновтың еңбектер хақында) // Қазақстан мұғалiмi, 20 шiлде 1990.
30. Әмiрханов Ғ. Ахаңның елiнде («Южный» совхозына ғалымның аты берiлдi) // Коммунизм таңы, 25 шiлде 1990.
31. Қоспақов З. Асыл жандар аялаған ән // Қазақ әдебиетi, 3 тамыз 1990.
32. Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар (М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, С.Торайғыров туралы. Дайындаған: Р.Сарғожин) // Қазақ әдебиетi, 10 тамыз 1990.
33. Қазақ Советтерiнiң тұңғыш съезi (Съезге – 70 жыл! Дайындаған: Р.Сарғожин) // Социалистiк Қазақстан, тамыз 1990.
34. Сманов Б. Кiмнен үйренуiмiз керек? (Алаш зиялыларының оқулықтары туралы) // Социалистiк Қазақстан, 2 қыркүйек 1990.
35. Неталиев М. Бiздiң «қауiптенгенiмiз»... (Ахмет, Мағжан, Жүсiпбек шығармалары баспада қалай дайындалды?) // Қазақ әдебиетi, 14 қыркүйек 1990.
36. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы (Қайта басылуы) // Жетiсу, 15 қыркүйек 1990.
37. Мектепов А., Әбiш Қ. «Қазаққа» құрған қақпан көп // Өркен, 22 қыркүйек 1990.
38. Мектепов А. 1914-1916 жылдар дүрбелеңi // Алматы ақшамы, 27 қыркүйек 1990.
39. Батырбекова Р. Терең тамырлар (Шәкәрiм, Ахмет, Мағжан, Жүсiпбек туралы) // Жұлдыз №9, Б. 198-201, 1990.
40. Сармурзин А., Қойгелдиев М. Халықтың жарық жұлдызы // Жұлдыз № 9, Б. 189-194, 1990.

41. Арманда кеткен ағалар аманаты (А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов туралы) // Көкшетау, 6 қазан 1990.
42. Машқанова Н. Байтұрсын мен Ақтас (1885-ші жылғы оқиға туралы мұрағат деректері) // Жұлдыз №10, Б. 200-203, 1990.
43. Қожакеев Т. «Ары барға айтпай тиер кесек бар» (С.Қожанұлының Абай мен Ахметтің қазақ әдеби тілін жетілдіру туралы еңбегі) // Алматы ақшамы, 20 қазан 1990.
44. Қойгелдиев М. Ахандар аялаған азаттық рухы // Қазақ әдебиеті, 1 қараша 1990.
45. Қожакеев Т. Алыптың өмірінен үш үзік сыр // Қазақ әдебиеті, 9 қараша 1990.
46. Шүкіранов М. Есте қалған екі кездесу (А.Байтұрсынов пен Т.Рысқұлов туралы) // Ақтөбе, 28-30 қараша 1990.
47. Мәуленов С. Өзен ағысы – өмір ағысы // Коммунизм таңы, 8 желтоқсан 1990.

-1991-

1. Қирабаев С. Ахметтің ақындығы // ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №1, Б. 3-10, 1991.
2. Авторы көрсетілмеген. Қаншеңгел: Ахмет Байтұрсынұлының назасы. (Торғайлық Мұсабаев Хамитбектің «Ахаңның ақтық сөзі» атты толғауы. Бұл өлең 1989 жылы Орталық Қазақстан газетінде жарияланған) // Сұхбат №2, 16 қаңтар 1991.
3. Қамзабекұлы Д. «Лайықты қошемет» (Ахаң жасалған құрмет жайында) // Социалистік Қазақстан, 12 қаңтар 1991.
4. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынов (Өмірбаяндық очерк) // Ана тілі, 24 қаңтар 1991.
5. Әлімов Қ. Ахаң мен Жахаң қос арыс // Социалистік Қазақстан, 4 ақпан 1991.
6. Қосабаев Ж. Ақаң мен Жақаң қос арыс (Ахаң мен Жақаңның Торғайдағы әдеби-мемориалдық мұражайы жайында. Сұхбатты жүргізген: Әлімбаев Қ) // Социалистік Қазақстан, 6 ақпан 1991.
7. «Қаншеңгел» (Өлең авторы Мұсабаев Х., өлеңге алғы сөз жазған: Асқаров И) // Торғай таңы, 9 ақпан 1991.
8. Оралтай Х. Алаш – Түркістан түркілерінің ұлт-азаттық ұраны // Азат, 12 ақпан 1991.
9. Байтұрсынұлы А. Суретші Хлудовтың картиналары бойынша қорытынды (Дайындаған: Мектептегі А) // Мәдениет №3, Б. 1-10., 1991.

10. Мұқанұлы С. Байтұрсынұлы Ахмет («Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі» атты кітаптан үзінді) // Парасат №4, 19 б., 1991.
11. Ақаң жиған асыл сөз (Дайындаған: Уәлиұлы Н) // Қазақ тілі мен әдебиеті №4, Б. 76-79, 1991.
12. Әлмағамбетұлы Б. Ақын жыры – тіл атасы // Сыр сандық, 2 сәуір 1991.
13. Қирабаев С. Ахметтің ақындығы // Алматы ақшамы, 17 мамыр 1991.
14. Оспанов С. Көзайым (А.Байтұрсынов жайындағы очерк) // Торғай таңы, 18 мамыр 1991.
15. Байғалиев Б. Ахаң және Орынбор // Дала дидары, 16-22 мамыр 1991.
16. Балахметов Е. А.Байтұрсыновтың шыққан тегі // Қазақ әдебиеті, 24 мамыр 1991.
17. Әбішұлы Ә. Жадымда қалған жатталып // Қазақ әдебиеті, 24 мамыр 1991.
18. Ахаң мен Жахаң қос арыс // Социалистік Қазақстан, 25 мамыр 1991.
19. Әлжанов Ж. Өмір шындығын жырлаған // Торғай таңы, 28 мамыр 1991.
20. Ахмедов Ғ. Университетке Ахаңның аты берілсін // Ана тілі, 30 мамыр 1991.
21. Кенжеахметов С. Озар ел арыстарын ардақтайды. (Торғай елінде өткен Ахаң-Жақаң күндерінен) // Ана тілі, 30 мамыр 1991.
22. Қабдолқайырұлы Ғ. Жаспен жусаң тарихың жазылар ма? (Ахмет пен Міржақыптың күндеріне орай) // Ана тілі, 30 мамыр 1991.
23. Абдуллин Ә. Боздағым // Торғай таңы, 31 мамыр 1991.
24. Торғайдан ұшқан қос қыран (Торғай облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы К.Укинмен Ахаң мен Жақаң күндеріне орай сұхбат) // Қазақ әдебиеті, 31 мамыр 1991.
25. Укин К. Торғайдан ұшқан қос қыран (Торғай облыстық партия комитетінің бірінші хатшысымен Ахаң мен Жақаң күндеріне орай сұхбат) // Торғай таңы, 5 маусым 1991.
26. Абдуллин Ә. Темірқазық: Жаркешу жаңғырығы // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
27. Ахметқызы Ш. Көзім тіріде ұмыта алмаймын... // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
28. Ахметұлы Ғ. Еске алу (өлең) // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
29. Әлжанов Ж. Ахмет Байтұрсынов туралы өзекжарды сөз // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.

30. Бектемісов Н. Ахмет ұшқан алтын ұя // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
31. Кенжеахметұлы С. Ел ықыласы зор // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
32. Қос арыс тойының меймандары (Суретімен) // Торғай таңы, 8 маусым, 1991.
33. Мырзахметов Қ. Арнау (А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатовқа) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
34. Нұржанов Х. «Бір туар адам еді Байтұрсынов...» (Түрмеде жауап алған чекистің әңгімесі. Сұхбаттасқандар: Сейдеханов Т., Бейсекеев С) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
35. Шаяхметов А. Аға туралы ән // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
36. Оспанов С. Ахаңа ашылу (Өлең) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
37. Сыздықова Р. Ахметтану қалай басталды // Ана тілі, 6 маусым 1991.
38. Қабдолқайырұлы Ғ. Жаспен жусаң тарихың жазылар ма? (Ахмет пен Міржақыптың күндеріне орай) // Ана тілі, 6 маусым 1991.
39. Қайырбеков Ғ. Арыстар туралы сөз (Қос кемеңгер Ахаң мен Жақанның ас-күндері хақында) // Халық кеңесі, 6 маусым 1991.
40. Қирабаев С. Қазақтың алғашқы революцияшыл демократтары (Қос ғұламаның Торғайда өтетін күндеріне орай) // Лениншіл жас, 7 маусым 1991.
41. Оразбайұлы М. Ахмет Байтұрсынұлы және араб жазуы // Социалистік Қазақстан, 7 маусым 1991.
42. Кенжеахметов С. Ел ықыласы зор // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
43. Ахметұлы Ғ. Еске алу. (А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлына арналған өлең) // Торғай таңы, 8 маусым 1991.
44. Торғайда той өтеді // Дала дидары, 6-12 маусым 1991.
45. Қаралдина Д. Бүгінге жеткен бір белгі (Ахаң-Жақанның Торғайда өтетін күндеріне орай) // Лениншіл жас, 12 маусым 1991.
46. Әлім Қ. Халқының көз жасынан жаралғандар // Социалистік Қазақстан, 13 маусым 1991.
47. Торғай түлектері Ахаң мен Жақан – қазақ елінің мақтанышы (Есеп-репортаж) // Торғай таңы, 14 маусым 1991.
48. Ысқақов Б. Ақсауыт (Ахаң мен Жақаңа арнау-өлең) // Торғай таңы, 14 маусым 1991.
49. Абдуллин Ә. Жыр жоқтау деректері (Ақын Қарпық Шошақұлы шығармаларындағы А.Байтұрсынұлына қатысты кейбір мағлұматтар) // Сұхбат, 1-15 маусым 1991.

50. Меңдібаев С., Арғынбаев Ж. Асылдары елінің // Коммунизм таңы, 15 маусым 1991.
51. Қирабаев С. А. Байтұрсынов пен М. Дулатов – қазақтың алғашқы революцияшыл демократтары (Торғайда өткен ғылыми-конференцияда жасаған баяндамасы) // Торғай таңы, 18 маусым 1991.
52. Нұрмағамбетов Ә. Халқым деп сокқан жүрегі (Ахаң-Жақан күндерінен) // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
53. Сатыпалдыұлы Ф. Ахмет қайтыс болды дегенде (Өлең) // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
54. Тұрғынбеков С. Тойлай бер, Торғай (Өлеңдер) // Сұхбат, 16-30 маусым 1991.
55. Кенжалин Ж. Алаштан білім асырған (Рухани көш-керуеніміздің кемеңгерлері А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатовтың Торғайдағы күндері) // Халық кеңесі, 20 маусым 1991.
56. Мұхамеджанов Ә. Торғайды дүбірлеткен үш күн (Ахаң-Жақанның күндерінен) // Қызыл ту, 20 маусым 1991.
57. Тоқмағамбетов Т. Тойдан кейінгі толғаныстар (Ахаң мен Жақанның Торғайдағы күндерінен) // Қазақ әдебиеті, 21 маусым 1991.
58. Қабдолқайырұлы Ғ. Ахаңның Ақкөлі (Торғайдағы қос арыстың тойы) // Ана тілі, 27 маусым 1991.
59. Кәкішев Т. Қазақ интеллигенциясы хақында // Қазақстан коммунисті №7, Б. 61-67, 1991.
60. Шаяхметов М. Қос арыс – ел жүрегінде // Дидар, 6 шілде 1991.
61. Мектепов А. Тойдан соңғы толғаныс (Торғай елінде өткен қос арыстың тойы) // Алматы ақшамы, 16 шілде 1991.
62. Байтұрсынұлы А. Ағарту және ашаршылық (Баспаға дайындаған: Қамзаұлы Қ) // Теміржолшы, 20 шілде 1991.
63. Абдуллин Ә. Халық ұлына құрмет // Коммунизм таңы, 22 шілде 1991.
64. Мұқатов Н. Ахаң туралы ой (Жыр қыраны Ахаң мен Жақан арналған өлең) // Коммунизм таңы, 27 шілде 1991.
65. Мұсабаев Х. Файзолла Сатыбалдыұлына хат немесе Ахмет Байтұрсынұлының монологы // Тың шұғыласы №87, 20 шілде 1991.
66. Әсіпов С. Өлең өзегі – езілгендер мұңы (Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлының шығармашылығы туралы) // Торғай таңы, 24-25 қыркүйек 1991.
67. Қойшыбаев Б. Жаңғыру (Торғайда өткен Ахаң, Жақан күндеріне орай) // Денсаулық №8, Б. 16-17, 1991.
68. Қосабаев Ж. Ақаң мен Жақанның Торғайдағы күндері // Парасат №9, 1991.

69. Ақышев З. Ахаң қашан, қайда өлген? // Қазақ әдебиеті, 11 қазан 1991.
70. Алдамжар Б. Балқы Базар А. Байтұрсыновты білген бе? // Қазақ әдебиеті, 11 қазан 1991.
71. Әлмұқанова Р. «Қазақ» газеті жайында // Қазақстан коммунисті № 10, Б. 78-81, 1991.
72. Мектептегі А. Суретші Хлудов неден қателесті? (Қазақ өмірін кескіндеген туындылар туралы А. Байтұрсынұлының берген пікірі жөнінде) // Қазақ әдебиеті №43 (2221), 25 қазан 1991.
73. Беннигсен А., Лемерсье-Келькежей Ш. Қазақ баспасөзі // Қазақстан коммунисті № 10, Б. 72-77, 1991.
74. Омарбеков Т. Қателескен Ленин бе, жоқ әлде қазақ зиялылары ма? (А. Байтұрсынов, Т. Рысқұлов және т.б. зиялылардың қазақ ұлтының болашағы жолындағы күресі туралы) // Егеменді Қазақстан, 26 қараша 1991.
75. Қамзабекұлы Д. Дәуірдің кесек куәсі // Ана тілі, 5 желтоқсан 1991.
76. «Қаншеңгел» (Өлең авторы Мұсабаев Х., өлеңге алғы сөз жазған: Асқаров И) // Ақтөбе, 14 желтоқсан 1991.
77. Сапаралин Б. Уақытты «тоқтатып», ұлыларды көз алдымызға әкелген // Қазақ әдебиеті, 20 желтоқсан 1991.

-1992-

1. Ысмағұлов Ж. Ахмет Байтұрсынұлының ақындығы мен тәржімашылығы // Жұлдыз №1, 1992.
2. Қойгелдиев М. Алашорда // Егеменді Қазақстан, 18 қаңтар 1992.
3. Әміреев М. Бадрисафа (А. Байтұрсынұлы мен жұбайына арналған дастан) // Сыр бойы, 11-12 ақпан 1992.
4. Мектептегі А. Ахаң түзген әліпби // Ана тілі, 30 қаңтар 1992.
5. Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Наурыз, 1923 жыл (Дайындаған: Байғалиев Б) // Жұлдыз №2, Б. 123-128, 1992.
6. Ілияс Б. Ақаң тұрған Қостанай // Дала қоңырауы №2, 1992.
7. Әбділдабек А. А. Байтұрсынов бастауыш мектеп мәселесі хақында // Бастауыш мектеп №3, Б. 3-6, 1992.
8. Әбдиманов Ө. «Ел бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін...» // Қазақ тілі мен әдебиеті №3, Б. 33-36, 1992.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны (Редакция тарапынан дайындалған) // Абай №3, Б. 23-27, 1992.
10. Әбдиманов Ө. «Қырық мысал» – төл туынды // Алматы ақшамы, 4 наурыз 1992.

11. Батырақов Д. Қайта оралған алып // Атырау, 7 сәуір 1992.
12. Әбдиманов Ө. «Қазақ» тағдыры // Жас алаш, 21 сәуір 1992.
13. Әбдиманов Ө. Ұлы ұстаз ұлағаты // Қазақстан мектебі №5-6, Б. 70-74, 1992.
14. Нұрпейісов К. Ахаңның баяндамасы (А.Байтұрсынұлының 1928 жылы Қазақ мемлекеттік университеттің ашылу салтанатындағы құттықтау сөзі) // Егемен Қазақстан, 7 мамыр 1992.
15. Өнесұлы Ғ. Газет халықтың көзі, құлағы һәм тілі // Ана тілі, 7 мамыр 1992.
16. Омашұлы Н. Ақандар ашқан арна (ҚР-да алғашқы радио жұмысының жандануы, оған А.Байтұрсынұлының қосқан үлесі) // Жас алаш, 20 мамыр 1992.
17. Алтай Х. Ахаңның ақ жолына түсейік // Ана тілі, 4 маусым 1992.
18. Әбдіманов Ө. «Білім жарысы» һәм роман бәйгесі (1913 жылы «Қазақ» 16 санында газетінде жарияланған Ахмет Байтұрсынұлының мақаласы туралы) // Қазақ әдебиеті, 12 маусым 1992.
19. Қордабаев Т. А.Байтұрсынұлы және қазақ тілі білімі // Орталық Қазақстан, 2 шілде 1992.
20. Нұрмағамбетов Ә. Қаламынан бал тамған // Әділет, 5-12 тамыз 1992.
21. Сәрсенбаев Ә. Ағалар рухына тағзым: Рухани көсем – пайғамбар. (Ахмет аға туралы толғаныстар) // Ана тілі, 26 қараша 1992.
22. Сәрсенбайұлы Ә. Ардақта, ана тіліңді (Ахмет Байтұрсынұлының монологы) // Ана тілі, 26 қараша 1992.
23. Созақбаев С. Қазақтың көсемі болуға кім лайық? (Ахмет Байтұрсынұлының туғанына – 120 жыл!) // Азат №17(43), желтоқсан 1992.
24. Ойсылбаева А. Ахаң мен Жақаң // Жұлдыз №12, Б. 194-198, 1992.

-1993-

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ салты (Редакция тарапынан дайындалған) // Ақ Орда №1, 22-б., 1993.
1. Наурызбаев Б. Серке сөздің саңлағы // Егемен Қазақстан, 19 қаңтар 1993.
2. Ахметтің айтқандарынан (Редакция тарапынан дайындалған) // Алматы ақшамы, 27 қаңтар 1993.
3. Сыздықова Р. Ғалым – ағартушы // Қостанай таңы, 27 қаңтар 1993.

4. Байсалова Ш. Алдымда асқар тау боп сен тұрасың (Ахмет Байтұрсынұлы туралы естелік) // Ана тілі №4, 28 қаңтар 1993.
5. Момынова Б. «Қазақ» газеті және әдеби тіл // Ана тілі, 28 қаңтар 1993.
6. Сәрсенбайұлы Ә. Рухани көсем – пайғамбар (Ахмет аға туралы толғаныс) // Ана тілі, 28 қаңтар 1993.
7. Асқаров Қ. Қай әліппенің болашағы зор // Сарыарқа самалы, 28 қаңтар 1993.
8. Қайдари Ә., Айтбайұлы Ө. Ұлт мәдениетінің Хантәңірі // Егемен Қазақстан №23, 28 қаңтар 1993.
9. Наурызбаев Б. Көрнекті ағартушы, зерделі ғалым, сыршыл ақын // Торғай таңы, 28 қаңтар 1993.
10. Оразаев Р. «Қазақ» қайта шыға ма? // Қазақ әдебиеті, 28 қаңтар 1993.
11. Қордабаев Т. Көне шындыққа жаңа көзқарас // Халық кеңесі, 28 қаңтар 1993.
12. Ілдебаев Т. «Тән көмілер, көмілмес еткен ісім» // Арқа ажары, 28 қаңтар 1993.
13. Кіді С. Ардақты едің азаттық (А.Байтұрсынұлының 120 жылдық мерейтойы) // Ауыл, 29 қаңтар 1993.
14. Қозыбайұлы С. Ардақты Ахаң // Атырау, 29 қаңтар 1993.
15. Сейітов С. «Мцыриді» алғаш аударған Ахаң // Егемен Қазақстан, 30 қаңтар 1993.
16. Созакбаев С. Ахаң айтқан ақиқат // Жас алаш, 30 қаңтар 1993.
17. Субханбердина Ү. «Қазақ» газетіне 80 жыл // Халық кеңесі, 2 ақпан 1993.
18. Дәуітұлы С. Халқымыздың мұңын мұңдап, жоғын жоқтап // Алматы Ақшамы, 2 ақпан 1993.
19. Шаңбаев Т. Улы тіл, көркем кесте // Қазақ әдебиеті, 5 ақпан 1993.
20. Баялиев К. Ұлтымыздың ұлы тұлғасы // Ақ жол, 6 ақпан 1993.
21. Тасымбеков А. Әліппе – халық жауының кілті // Халық кеңесі, 6 ақпан 1993.
22. Субханбердина Ү. Қайта жанған шамшырақ // Қазақ №266, 11 ақпан 1993.
23. Бекбосынов М. Ұлттық баспасөзінің қарлығашы // Семей таңы, 16 ақпан 1993.
24. Мырзағұл М. Ұлт мақтанышы // Ақтөбе, 16 ақпан 1993.
25. Абдуллин Ә. Жарым жолдан қайтпасын деп // Торғай таңы, 18 ақпан 1993.

26. Мұсабаева Ж. Ахмет Байтұрсынов – лингвист // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 17-21, 1993.
27. Әбдіманов Ө. Оянған сана үні // Ақиқат № 2, Б. 21-24, 1993.
28. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынов әдістемесі // Жалын №3, 52 б., 1993.
29. Сүйінұлы Ғ. Ахаңның аманатын ақтай алсақ // Жас алаш, 3 наурыз 1993.
30. Дениз Б. Газет неге «Қазақ» аталды? // Қазақ әдебиеті, 5 наурыз 1993.
31. Илияс Б. Ахмет Байтұрсынұлының тұрған үйі (Қостанайдағы Ахаң тұрған үй туралы) // Егемен Қазақстан, 27 наурыз 1993.
32. Илияс Б. Құсалықпен өткен өмір (Ахаңның жары Бәдрисафаның соңғы күндері) // Егемен Қазақстан, 27 наурыз 1993.
33. Байтұрсынұлы Ахметтің ресми баяндамалары (Дайындаған: Қойгелдиев М) // Қазақстан тарихы №3, Б. 40-43, 1993.
34. Нұрпейісов К. Білімге бастап ел-жұртын // Егемен Қазақстан, 7 мамыр 1992.
35. «Тіл тағылымы» (А.Байтұрсынұлының қазақ тіліне қатысты оқулықтарының жинағы шықты) // Ана тілі, 7 мамыр 1993.
36. Мырзалы М. Ахаң жайлы естелік // Ақтөбе, 29 мамыр 1993.
37. Құрманова Н. Адамдық диқаншысы // Ақтөбе, 12 маусым 1993.
38. Шүленбаева Ұ. Таңқалдырған тіл аталымдары (А.Байтұрсынұлы түрлеген атау-сөздер) // Ана тілі, 1 шілде 1993.
39. Арыстанов К. Бір ғасыр бұрын // Қостанай таңы, 7 шілде 1993.
40. Әбдіманов Ө. Азаттықты ту етіп көтерген туынды // Жұлдыз №7, Б. 193-197, 1993.
41. Әбсадық А. Ахаң – дарынды публицист // Қостанай таңы, 17 қыркүйек 1993.
42. Байтұрсынұлы А. Қазақстан құрылысының жаңа дәуірі (Дайындаған: Сарғожин Р) // Егемен Қазақстан, 23 қазан 1993.
43. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсын және қазақ әліпбиі // Шалқар №40, қазан 1993.
44. Қыдыршаев А. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу // Қазақ тіл мен әдебиеті №10-11-12, Б. 28-34, 1993.
45. Сыздықова Р. Ахметтану: бүгінгі мен болашағы // Қазақ әдебиеті, 12 қараша 1993.
46. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың асқар алыбы (Ғалымның 120 жылдық мерейтойы) // Торғай таңы, 7 желтоқсан 1993.
47. Байтұрсынұлы Ахметтің баталары (Ел аузынан жинаған Жақыпов Б) // Солтүстік Қазақстан, 25 желтоқсан 1993.

-1994-

1. Измұқанов М. Ахмет Байтұрсынов әліпбиі (Қазақтың төл әліпбиі туралы) // Атырау, 4 қаңтар, 1994.
2. Абдуллина А. Абай және Ахмет // Торғай таңы, 20 қаңтар, 1994.
3. Қыдыршаев А. Алты миллион қазаққа алты ат (Ғалымның оқу-ағарту, әдістеме мәселелері жөнінде) // Ана тіл, 24 қаңтар 1994.
4. Нұрғалиев Р. Сөз өнерінің ұлы зерттеушісі // Қазақ әдебиеті, 28 қаңтар 1994.
5. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың алыбы (Аханның туғанына 121 жыл) // Сарыарқа №1, Б. 15-18, 1994.
6. Қыдыршаев А. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу // Қазақ тіл мен әдебиеті №1, Б. 39-43, 1994.
7. Дөңқабак О. «Аханның асыл әндері-ай» // Мәдениет №2, 6-б., 1994.
8. Кәкішев Т. Әдебиет саласындағы қайраткерлер // Ақиқат №2, 1994.
9. Машқанқызы Н. «Қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ» // Қазақ тіл мен әдебиеті №4, Б. 97-102, 1994.
10. Ибагов Ә. Мен А.Байтұрсынұлының күйеу баласымын // Ана тілі, ақпан 1994.
11. Әмірханов С. Жазудың ұлттық үлгісі // Шалқар, 27 мамыр 1994.
12. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдіскерлігі хақында // Бастауыш мектеп №2, Б. 3-7, 1994.
13. Ахметова К. Сәкең мен Ахаң // Халық кеңесі № 1, шілде 1994.
14. Тасымбеков А. Ахметтің жары – Бадрисафа // Қазақ әдебиеті №29, 22 шілде, 1994.
15. Сүйінов А. Асылымыз Ахаңды ардақтайық (Аханның жұбайы жайында) // Қазақ әдебиеті, 22 шілде 1994.
16. Қозыбаев М. Ғасыр қасіретін арқалағандар (Қазақ халқының бас бостандығы, мемлекеттігі үшін күрескен алаш арыстары туралы) // Егемен Қазақстан, 12 тамыз 1994.
17. Ахметбекқызы Б. Мұғалімдерге көмек (Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері бойынша қазақ тілін орыс дәрісханаларында оқыту) // Қазақ тілі мен әдебиеті №5-6, Б. 96-101, 1994.
18. Қасенұлы Т. Аханның шығармашылық даралығы // Жұлдыз №7, Б. 181-185, 1994.
19. Созақбаев С. Ахмет Байтұрсынов құқықтық мемлекет туралы // Ақиқат №7, Б. 54-57, 1994.
20. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлы әліппелерінің әдістемелік ерекшеліктері // Бастауыш мектеп №7-8, Б. 11-15, 1994.

21. Қордабаев Т. Аханды танып болдық па? // Халық кеңесі, 12 қазан 1994.
22. Кәкішев Т. Сын мен қисын сардары (Ахмет Байтұрсынұлы қазақ филологиясының негізін қалаушылардың бірі) // Ақиқат №12, Б. 78-81, 1994.

-1995-

1. Қашқынбайұлы Ш. Рухани көсемдерімізбен қайта қауышу // Қостанай таңы, 11 ақпан 1995.
2. Шоймағамбет Ф. Түсіме Ахаң еніп жүр (Өлең) // Парасат №2, Б. 2-3, 1995.
3. Қордабаев Т. Ахметті танып болдық па? // Қазақстан мұғалімі, 15 наурыз 1995.
4. Қыдыршаев А. А. Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы // Ұлағат №3, Б. 94-98, 1995.
5. Сағадиев К. «Ғылымсыз ғұмыр – тұл» (Сұхбаттасқан: Мұртаза Ф) // Қазақ үні, наурыз 1995.
6. Сариева Р. Ахаң мен Жақаң (Сталиндік нәубетке ұшыраған қос тұлға туралы) // Халық кеңесі, 6 шілде 1995.
7. Ысқақ Б. Аспанның ащы айқайы: Керек адам; Тағдыр (Ахмет пен Міржақыпқа арналған өлеңдер) // Жұлдыз №7-8, Б. 57-65, 1995.
8. Әлденов Б., Әлім Қ. Ахаң берген ақ бата // Егемен Қазақстан, 30 қараша 1995.
9. Қараева М. Ахмет аудармалары // Қазақ тілі мен әдебиеті №11-12, Б. 107-110, 1995.
10. Омарбеков Т. Голощекин тұсындағы Алаш қайраткерлерінің тағдыры (1928-1930 ж.ж. Алашордашыларға қарсы күрес) // Ақиқат №12, Б.30-34, 1995.

-1996-

1. Әбдиманов Ө. Ұлылар үндестігі // Қазақ тілі мен әдебиеті №1, Б. 100-106, 1996.
2. Қыдыршаев А. Ғұлама ғалым, ақын қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы ана тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаушы // Ақтөбе, 3 ақпан 1996.
3. Мектептегі А. Қазақтың саяси көсемдері (Байтұрсынұлы А., Бөкейхан Ә., Дулатұлы М., Досмұхамедұлы Ж-Х., Тынышпайұлы М., Шоқай М) // Қазақ елі, 16 ақпан 1996.
4. Аша Е., Бакбергенова Р. Қазақ тілінің негізін салушы алғашқы методист А.Байтұрсынұлы жайында // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №2, 1996.

5. Тұрғынбеков С. Атылып кеткен арыстар (Өлең) // Ана тілі, 29 ақпан 1996.
6. Қамзабекұлы Д «Ақаңның алдында» // Қазақ әдебиеті №11, 12 наурыз, 1996.
7. Әзмұқанова А. Мұсылман мектептерінде // Қазақ тілі мен әдебиеті, №4, Б. 86-95, 1996.
8. Темірғалиева К. Алғашқы абайтанушы // Орталық Қазақстан, 2 сәуір, 1996.
9. Ахаң арашашы (А.Байтұрсынұлына қатысты мұрағаттық деректер. Дайындаған: Қ.Исабаев) // Қазақ әдебиеті, 9 сәуір 1996.
10. Өзбекұлы С. Алаштың азаттығын аңсап өткен // Егемен Қазақстан, 9 сәуір 1996.
11. Сүйінұлы Ғ. Академик Алдамжаров Қостанай мемлекеттік университетінің негізін қалап, оған Ахмет Байтұрсынұлы есімінің берілуіне тікелей ұйытқы болды // Жас алаш, 17 тамыз 1996.
12. Сүлейман Ж. Арманы – ұлттың тәуелсіздігі // Ақиқат №8, 58 б., 1996.
13. Байтұрсынов А. Жазығым не? (Материалды әзірлеген: ҚР Президенті архивінің қызметкері Сүлейменов Ж) // Ақиқат №9, Б. 80-81, 1996.
14. Ілияс Б. Ақаң жүрген жерлермен (Саяхат-сапарнама) // Қостанай таңы, қараша-желтоқсан 1996.

-1997-

1. Садуақасова А. Қазақта зиялы болған ба? (А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, М.Шоқай бастаған қазақ зиялылары жөнінде) // Заман Қазақстан №4, 14 қаңтар 1997.
2. «Айтыңдар менен ұрпаққа сәлем» (Ахаң атынан толғанан ақын Хамитбек Мұсабай) // Ана тілі №3, 23 қаңтар 1997.
3. Шүкірұлы С. Бір толғаудың хикаяты: Өткенге салауат, бүгінге бірлік // Ана тілі №3, 23 қаңтар 1997.
4. Осы күнге соттың билігіндегі кемшіліктер (Дайындаған: Қыстаубайұлы З) // Тура би №1(2), Б. 108-127, 1997.
5. Ісімақова А. Әдебиеттегі Бахтин мен Байтұрсынов үндестігі // Заман Қазақстан, 7 ақпан 1997.
6. Аллаберген Қ., Қадырұлы Қ. Ахандардан қалған із // Жас Алаш, 25 ақпан 1997.
7. Боранғалиұлы Т. «Халықтың көзі, құлағы һәм тілі» // Егемен Қазақстан, ақпан 1997.

8. Әуелғазина Т. Ғасыр сынынан өткен арыстар // Қазақстан жоғары мектебі №2, Б. 44-48, 1997.
9. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов және қазақ жазуы // Қазақстан жоғары мектебі №2, Б. 84-89, 1997.
10. Айтбаев Ө. Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам тәжірибесі // ҚР ҒМ – ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 3-10, 1997.
11. Ойсылбаева А. Ахмет Байтұрсыновтың әдеби-теориялық мұрасы // Қазақ тілі мен әдебиеті №3-4, Б. 39-43, 1997.
12. Қазмағамбетова З. А. Байтұрсыновтың әдістемелік ілімдері // Байтауыш мектеп №4, Б. 12-21, 1997.
13. Асылбекова М. Арманда кеткен арыстар // Қазақстан мұғалімі, 16 сәуір 1997.
14. Ахмет Байтұрсынұлының 125 жылдығын мерекелеу туралы ҚР үкіметінің Қаулысы (№150, 4 ақпан, 1997 жыл) // ҚР Президенті мен үкіметінің актілер жинағы №6, 16 б., 1997.
15. Қамзабекұлы Д. А. Байтұрсынұлының Ташкент сапары // Қазақстан әдебиеті, 6 мамыр 1997.
16. Олар бұл ойларын журналист ретінде айтқан болатын (Қазақ зиялыларының ойлары және қазақ баспасөзінің кейбір бастау кездері туралы деректер. Дайындаған: Қоңырбай Ө) // Түркістан, 25 мамыр 1997.
17. Ахаңның аты өлмейді (Арнаулы бетті дайындағандар: А. Әлиқызы, М. Шәмшібектегі) // Қазақстан мұғалімі №10, 27 мамыр 1997.
18. Әбдіраш Ж. Арыстар аманаты: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы (Өлеңдер) // Қазақ әдебиеті, 27 мамыр 1997.
19. Тұрғынбекұлы С. Арыстар назасы: Ахмет, Әлихан, Міржақып, Тұрар, Сәкен, Бейімбет, Ілияс (Өлеңдер) // Ана тілі, 29 мамыр 1997.
20. Айдаров Т. Халқына қайта оралған арыстар // Жетісу, 30 мамыр, 1997.
21. Ұлт қаймағы еді (Алаш ардагерлері: Ахмет, Міржақып, Мағжан, Мұхамеджан, Жақып туралы) // Жас алаш, 31 мамыр 1997.
22. Тектілер кегіп, тексіздер қалды (Алаш зиялылары: Ахмет, Жүсіпбек, Бейімбет, Сәкеннің көрген қорлықтары жөнінде) // Жас алаш, 31 мамыр 1997.
23. Шерлі шежіре (Дайындағандар: Мұстафина С., Мұхамеджанова О) // Егемен Қазақстан, 31 мамыр 1997.
24. Әнес Ғ. Қыл үстіндегі тағдырлар // Қазақ елі, 6 маусым 1997.

25. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов және қазақ жазуы // Егемен Қазақстан, 1 шілде 1997.
26. Қалиев С., Орынбаева Р. Нәзипа Құлжанова және Ахмет Байтұрсынов // Қазақстан мектебі №7, Б.73-79, 1997.
27. Қыдырша А. Ахмет Байтұрсынұлы әдістемеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті №9-10, Б. 56-60, 1997.
28. Асқар О. Ахаң тәлімі // Қазақ үні №7, шілде 1997.
29. Қордабаев Т. «Біз Байтұрсынов деген «халық жауын» білмейміз...» // Жас алаш, 4 қазан 1997.
30. Ахмедов Ғ. «Алаш» азаматтары // Қазақстан әдебиеті, 7 қазан 1997.
31. Сақыбекқызы Р. Мен білетін Шолпан апа (Ахаңның қызы туралы) // Қазақ әдебиеті №47, 25 қараша 1997.
32. Шежіре сурет шертер сыр (1917 ж. Бүкіл қазақтың құрылтайында сайланған ұлттық-демократиялық «Алаш» партиясының жетекшілері) // Шалқар-2, 28 қараша 1997.
33. Ойсылбай А. «Тән көмілер, көмілмес еткен ісім» // Заман – Қазақстан, 18 желтоқсан 1997.
34. Айтбайұлы Ө. Ұлттың ұлы ұстазы // Саясат №12, Б. 87-99, 1997.
35. Байтілесова Ж. Ахмет Байтұрсынов: «Сөзді өнердің басы деп есептеймін...» // Ақиқат №12, Б. 91-93, 1997.
36. Сәрсембина Б. Ағаңның ағайыны болғаны үшін... // Жас алаш, 30 желтоқсан 1997.

-1998-

1. Кекілбайұлы Ө. Ұстаз ұлағаты // Ұлт тағылымы №1, Б. 11-15, 1998.
2. Мұсаұлы А. Ахаңның хаты және Бетпаққара көтерілісі // Заң және заман №1, Б. 99-106, 1998.
3. Әбдиманов Ө. М.Әуезов және ХХ ғасыр басындағы азатшыл әдебиет // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №1, Б. 103-107, 1998.
4. Әбіш Қ. Ахаң тұрған үй (Алматыда ғалымның мұражайы-үйі ашылды) // Қазақ әдебиеті, 13 қаңтар 1998.
5. Әнесұлы Ж. Елшілдік ұран көтерген Ахмет Байтұрсынұлы // Торғай таңы, 24-25 қыркүйек 1998.
6. Субханбердина Ү. Қазақ газеті қуғын-сүргін құрбаны еді // Егемен Қазақстан, 25 қаңтар 1998.
7. Шілдебай С. Алаштың ары болған // Алматы ақшамы, 30 қаңтар 1998.

8. Мұсаев А., Әбдіхалық М. «Белсенді контрреволюцияшыл байланысшы» (Оқытушы Х.А.Болғамбаев – А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, С.Қожановтардың серіктесі еді) // Заң газеті, 11 ақпан 1998.
9. Мұқанов Қ. Асыл дарын, алып тұлға // Солтүстік Қазақстан, 13 ақпан 1998.
10. Сейдахмет Қ. «Белгілі Бегзат данышпан...» (Алты алашқа мәшһүр А.Байтұрсыновтың туғанына 125 жыл) // Қостанай таңы, 13 ақпан 1998.
11. Сұбханбердина Ү. Әйгілі «Қазақ» газеті қуғын-сүргін құрбаны еді // Егемен Қазақстан, 25 ақпан, 1998.
12. Қордабаев Т. А.Байтұрсыновтың ғылыми еңбектерінің насихатталуы // Қазақ тілі мен әдебиеті №1-2, Б. 58-60, 1998.
13. Қордабаев Т. А.Байтұрсынов – тіл туралы ғылымымыздың негізін салушы // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 3-7, 1998.
14. Қирабаев С. Алашорда және «ұлтшылдық» әдебиет // Абай №2, Б. 15-20, 1998.
15. Әбсадықов А. Ахаң салған сара жол немесе оның «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі фольклор теориясының мәселелері // Сарыарқа №2, Б. 63-64, 1998.
16. Тұрғараева Г. Ахаң және «Қазақ» газеті // Қазақ тарихы №2, Б. 39-43, 1998.
17. Мұсағалиева А. Ахмет Байтұрсынов – халық ағарту комиссары // Қазақ тарихы №2, Б. 43-47, 1998.
18. Тұрғараева Г. «Аталы жұртымыздың аты деп...» // Саясат №2, Б. 78-81, 1998.
19. Нұрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Қазақ тарихы №4-5, Б. 3-10. 1998.
20. Құрманбайұлы Ш. XX-ғасырдың бас кезіндегі қазақ лексикасының терминденуі // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2, Б. 12-17, 1998.
21. Қаған Қ. Қоңыр кеш (А.Байтұрсынұлы атындағы №139 гимназияда Аханьның немере қарындасы К.Әміровамен кездесу) // Жас Алаш, 19 ақпан 1998.
22. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынов қазақ өлеңінің өрнектері туралы // Қ.А.Яссауи университетінің хабаршысы №3, Б. 8-13, 1998.
23. Қордабаев Т. Ұлы ғұмыр үлгісі (Ғаламның 125 жыл мерейтойы қарсаңында) // Егемен Қазақстан, 4 наурыз 1998.
24. ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архиві. О1.-1484-іс. 6 том.-1929. 1 қаңтар // Ақиқат №3, Б. 47-59, 1998.

25. Мұқатова О. «Қазақ» газеті және «Айқар» журналы: ХХ ғасырдың бас кезіндегі қоныстандыру, жер мәселесі туралы // Ақиқат №3, Б.82-84, 1998.
26. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Абай №3, Б. 1-4, 1998.
27. Нұрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Биология, география және химия №3-4, Б. 3-13
28. Атабаев Қ. Не екен ойландырған арыстарды? // Ақиқат №4, Б. 78-80, 1998.
29. Мақырұлы С. Ахаңның бір аудармасы хақында // Қазақстан жоғары мектебі №2, Б. 98-102, 1998.
30. Тұрғынбеков С. «Алаш» деп ұрандаған Ахаң еді // Қазақ әдебиеті, 10 сәуір 1998.
31. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың асқар алыбы (Ғалымның 125 жылдық мерейтойы) // Қостанай таңы, 21 сәуір 1998.
32. Қамаева С. Даналық дариясының шамшырағы // Ақмола ақшамы, 24 сәуір 1998.
33. Толыбаев Қ. Қазақ жазуының төл таңбасы // Ұлан, 12 мамыр, 1998.
34. Досанов С. Ахмет пен Міржақып // Егемен Қазақстан, 20 мамыр 1998.
35. Қирабаев С. Ахметтің ақындығы // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр, 1998.
36. Қожакеев Т. Ахаң атын әлем білген // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр 1998.
37. Мұқанұлы С. Ахметтің басқа қызметтері. (Латыншадан түсірген: Бексайын Қ) // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр 1998.
38. Сәтімбекова М. Ахмет – педагог // Қазақстан мұғалімі, 27 мамыр, 1998.
39. Қаршығалин Н. Қазақ тіл ғылымының көшбасшысы хәм әдебиеттанудың іргетасын қалаушы // Сарыарқа №5, Б. 2-4, 1998.
40. Қыдырша А. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріне үңілсек // Бастауыш мектеп №5, Б. 3-6, 1998.
41. Серғалиев М. Ахмет Байтұрсынұлының сөйлем синтаксисіне көзқарастары // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 3-9, 1998.
42. Сағынова Б. А. Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 119-120, 1998.
43. Қордабаев Т. Ахмет – Ыбырайдың ізбасары // Қазақ тілі мен әдебиеті №5-6, Б. 66-70, 1998.
44. Тұрғараева Г. Қазаққа «қазақ» атын қайтарды // Ақиқат №6, Б. 69-70, 1998.

45. Қазақстан мектебі №6, (Ахмет атаның, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл. Елі барда Ахаңның рухы биік). Б. 1-82. 1998.
46. Көшербаев Қ., Арын Е., Дүйсенбай. Адамдық диқаншысы // Қазақстан мектебі №6, Б. 5-25, 1998.
47. Мәуленов С. Ойшыл ақын, ғибратты ғұлама (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 10 б., 1998.
48. Ахметқызы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы туралы естелік // Қазақстан мектебі №6, 27 б., 1998.
49. Кәкішев С. Ахмет Байтұрсынұлы (естелік) // Қазақстан мектебі №6, 27 б., 1998.
50. Сәрсенбайұлы Ә. Ахмет аға туралы толғаныстар (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 33 б., 1998.
51. Шаяхметов А. Ағажан // Шаяхметов А. Ағажан (Өлең) // Қазақстан мектебі №6, 33 б., 1998.
52. Нұрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Қазақстан мектебі №6, Б. 29-37, 1998.
53. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы // Қазақстан мектебі, №6, Б. 39-40, 1998.
54. Құсайынов К. Дәстүр жалғастығы // Қазақстан мектебі, №6, Б. 45-51, 1998.
55. Сыздықова Р. Ұлттық білім-ғылымның көшбастары // Қазақстан мектебі №6, Б. 52-62, 1998.
56. Айтбайұлы Ө. Мәңгілік тұғырындағы тұлға // Қазақстан мектебі №6, Б. 52-62, 1998.
57. Ищанова Р. Туған тіл және төл әдебиет // Қазақстан мектебі №6, Б. 63-64, 1998.
58. Мұратханова Р. Қазақ санасының шамшырағы // Қазақстан мектебі №6, Б. 65-70, 1998.
59. Қордабаев Т. Ахмет – Ыбырайдың ізбасары // Қазақстан мектебі №6, Б. 71-74, 1998.
60. Іргебаева Н. Таным үрдісінің алғашқы баспалдағы // Қазақстан мектебі №6, Б. 71-74, 1998.
61. Құрманбаев А., Тұрғараева Г. Қайраткердің төңкеріске көзқарасы // Қазақстан мектебі №6, Б. 75-79. 1998.
62. Құрманбаева Г. Таныса бастағалы тоғыз жыл болды // Қазақстан мектебі, №6, Б. 75-77. 1998.
63. Қайырбек Ш. Алаштың Ахметі (Арнау-өлең) // Қазақстан мектебі №6, 81 б., 1998.

64. Ұлы жүрек иесі («Ақ жол» жинағындағы «Алып бәйтерек» алғы-сөзінен үзінді) // Қазақстан мұғалімі №10, 27 мамыр 1998.
65. Архашова М. Дәуірдің жарық жұлдызы // Қазақстан мұғалімі №10, 27 мамыр 1998.
66. Серғалиев М. Алыптарды ардақтай білейік // Қазақстан мұғалімі, №10, 27 мамыр 1998.
67. Әбдіғаппарова Н. Ахмет Байтұрсынұлы әдебиет пәнін оқытуда // Қазақстан мұғалімі №11, 10 маусым 1998.
68. Мұражай-лаборатория (ҚР ҒМ-ҒА ТБИ жанынан Ахаң мұражай ашылды) // Қазақстан мұғалімі №11, 10 маусым 1998.
69. Нұрпейісұлы К. Қазақ интеллигенциясының әкімшіл-әміршіл жүйеге ғылым мен мәдениет саласындағы қарсылығы (1920-1930 ж.ж.) // Столич. Обзорение, 12 маусым 1998.
70. Отар Әлі Бүркіт. А.Байтұрсынұлының еңбектеріндегі қазақ стилистикасының теориялық мәселелері // ҚР ҒМ-ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №5-6, Б. 10-12, 1998.
71. Тұрғынбекұлы С. Ұлылар үндестігі (А.Байтұрсынұлы Абай туралы) // Ана тілі, 2 шілде 1998.
72. Әбділдабек С. Ахаң арналады // Қазақ әдебиеті, 3 шілде 1998.
73. Тұрсынұлы С. Ақ жүректі екпінді ерлер немесе М.Әуезовтің әлеуметтік саяси тақырыптағы көсемдері // Столич. обзорение, 31 шілде, 7 тамыз, 14 тамыз 1998.
74. Ахаң – прос пен Ахаң – юст // Егемен Қазақстан, 7 тамыз 1998.
75. Абдуллин Д. Рахатсыз өтсе де өмір жасым... // Жас алаш, 8 тамыз 1998.
76. Қозыбаев М. Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар // Егемен Қазақстан, 12 тамыз 1998.
77. Шүкірұлы С. Мұратты істің мүддесі (Ұлттық ғылым-білімнің негізін салған қос дана – Ыбырай мен Ахмет хақынды) // Ана тілі, №33, 15 тамыз, 1998.
78. Омарбеков Т. Рухани көсем болған // Ақиқат №8, Б. 61-65, 1998.
79. Серғазы Г. Ұлтымыздың ұстазы (Ғалымның ескерткіш-бюсті мен мұражай-үйі ашылды) // Алматы ақшамы, 14 қыркүйек 1998.
80. Асылбек А. Ахмет Байтұрсынов мұражайы ашылды // Заң, 16 қыркүйек 1998.
81. Серғазы Г. Ұлы тағылымнан тәлім түйер ұрпақпыз ба?... («А. Байтұрсынұлы және ҚР Тіл туралы Заңының орындалу барысы» атты ғылыми тәжірибелік конференция) // Алматы ақшамы, 16 қыркүйек 1998.

82. Қажығалиқызы Г. Құтты ұяңа оралдың ба, Арысым?! // Алматы ақшамы, 16 қыркүйек 1998.
83. Қамаева С. Тілді тереңнен толғаған // Цес info, 18 қыркүйек 1998.
84. Ұлығалым-тілші, ағартушы А. Байтұрсынұлының 125 жылдығына орай («Ахмет Байтұрсынұлы тағылымы және ҚР Тіл туралы Заңының орындалу барысы» атты ғылыми тәжірибелік конференция) // Алматы ақшамы, 18 қыркүйек 1998.
85. Байтұрсынов А. Жазығым не? (Материалды әзірлеген: Сүлейменов Ж) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
86. Байназар Қ. Ахаң үйі болған (Ұсыныс) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
87. Бектемірова М. Бабаға жазған жыр-хатым // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
88. Баязид Қиядан асқан қыраным // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
89. Мұқатов Н. Қайран, Ахаң // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
90. Оспанұлы С. Ахана арнаулар // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
91. Тұрғынбекұлы С. «Мен Ахметтану тақырыбына қалай бардым» (Сұхбаттасқан: Оспанұлы С) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
92. Жүнісұлы Ж. Ахаң ұстаған таяқ // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
93. Шаяхмет А. Ұлт ұйтқысы (А. Байтұрсынұлының ұстаздық тәлімі) // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
94. Жүнісұлы М. Қазақ атын қайтарған // Қостанай таңы, 22 қыркүйек 1998.
95. Шәмшәтұлы И. Азаттықты армандаған Ахаң еді // Ана тілі, 24 қыркүйек 1998.
96. Крылов мысалдары қазақша оқылды. (Ғалымның 125 жыл мерейтойы құрметіне) // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.
97. Серғазы Г. Ахметтану тағылымдары (А. Байтұрсынұлы атындағы ТБИ-да ғылыми-теориялық конференция өтті) // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.
98. Тәкебаев К. Орыс мектебіндегі ашық сабақ А. Байтұрсынов тағылымына арналды // Алматы ақшамы, 25 қыркүйек 1998.
99. Ысқақ Б. Ұлы дана // Түркістан, 23-29 қыркүйек, 1998.
100. Айтбаев Ө. Абай үлгісінің жалғасы дерсің Ахаңды // Жас алаш, 29 қыркүйек 1998.
101. Ахмет Байтұрсынұлының мерейтойы мен Тіл туралы өткізілген конференция ұсыныстары // Түркістан, 23-29 қыркүйек 1998.

102. Айтбайұлы Ө. Ұлт ұстазы (Тұран әлемінің тұғыры биік тұлғасы А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл) // Түркістан, 23-29 қыркүйек 1998.
103. Шегебай Ә. Тілге құрмет – елге құрмет (№139 мектеп-гимназияда А.Байтұрсынұлының 125 жылдығына арналған «Тіл апталығы» өтті) // Алматы ақшамы, 30 қыркүйек 1998.
104. Ахмет Байтұрсынов туралы фотошежіре // Зерде №9, 11 б., 1998.
105. Тұрсынұлы С. «Мұқтажымыздың ішіндегі ең ірісі – ғылым...» немесе М.Әуезовтың ғылым-білім жөніндегі көсемсөздері // Столич. обозрение, 2 қазан (жалғасты материал) 1998.
106. Нұрпейіс К. Біз Байтұрсыновты қалай бағалап жүрміз, ағайын? // Заман Қазақстан, 2 қазан 1998.
107. Хошеметов Қ. Ахаңның әліппесі // Егемен Қазақстан, 2 қазан 1998.
108. Әбдінасырұлы С. Өзгеше еді жырыңыздың мәнері (Ахаң рухына. Өлең) // Маңғыстау №117(5561), 6 қазан 1998.
109. Әбуов М. Тұғыры аласармас тұлға // Маңғыстау №117(5561), 6 қазан 1998.
110. Әбілқасымов Б. Ұлттық баспасөздің негізін қалаушы // Маңғыстау №117(5561), 6 қазан 1998.
111. Ахаң арналған бас қосу // Қазақ әдебиеті, 9 қазан 1998.
112. Арғынбаев Ж. Ахаң рухы асқақтата түсті // Түркістан, 7-13 қазан 1998.
113. Оразбаева Ф. Ұлылық тағылымы // Егемен Қазақстан, 14 қазан 1998.
114. Серғалиев М. Ұлылықты бағалау да – ұлылық // Қазақстан мұғалімі №21, 14 қазан 1998.
115. Көшербаев Қ. Ұлт ұстазының ұлы жолы // Ана тілі №41, 15 қазан 1998.
116. Шүкірұлы С. Көз жетіп, көңіл сенгендей (Қостанайда Ахаң күндері өтті. Ахаң арналған Иранғайыптың «Киелі күнә» спектаклі жөнінде) // Ана тілі №41, 15 қазан 1998.
117. Мәмет С. Ұлы тұлғаға тағзым (Республика сарайында өткен ғалымның 125 жыл толуына арналған салтанатты жиын жөнінде) // Егемен Қазақстан, 15 қазан 1998.
118. Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты // Егемен Қазақстан, 15 қазан 1998.; Қазақ әдебиеті, 16 қазан 1998.

119. Күрескер көсем ойларында – ел тәуелсіздігі. (Ғалымның 125 жыл мерейтойы құрметіне арналған жиынды ҚР-ның елбасы ашты) // Алматы ақшамы, 16 қазан 1998.
120. Ұлы тұлғаға тағзым // Ақтөбе, 17 қазан 1998.
121. Ахмет Байтұрсынұлы – ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері // Науқа Қазақстана - Қазақстан ғылымы №20, 16-31 қазан 1998.
122. Әбдіманов Ө. Қазақтың рухани көсемі // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №25, Б. 5-9, 1998.
123. Оразбекұлы К. Ахметтану сайысы // Ұлан, 27 қазан 1998.
124. Ұлы тұлғаға тағзым // Қазақстан мұғалімі, 28 қазан 1998.
125. Қамаева С. Әліппенің атасы // Бастауыш мектеп №10-11, Б. 5-6, 1998.
126. Табылды Ә. Қазақ этнопедagogикасының негізін қалаушы // Бастауыш мектеп №10-11, Б. 7-9, 1998.
127. Құнантаева Қ. Ахмет Байтұрсынов және білім беру мәселесі // Бастауыш мектеп №10-11, 12 б., 1998.
128. Тұрсынұлы С. «Еркін ой, шарықтаған терең қиял...» немесе М.Әуезовтың мәдениет, әдебиет туралы көсемсөздері // Столич. обозрение, 23 қазан, 30 қазан, 6 қараша 1998.
129. Тұлғаға тағзым (Халқымыздың рухани көсемі А.Байтұрсынұлының 125 жылдық тойы жер-жерде аталып өтті) // Қазақстан мектебі №11-12, Б. 77-79, 1998.
130. Мәуленов Қ. №702 іс немесе Қостанай өңіріндегі белгісіз көтеріліс // Жас алаш, 5 қараша 1998.
131. Мұсаұлы А. Ахаң туралы ақиқаттың бәймәлім деректері // Қазақ әдебиеті, 13 қараша 1998.
132. Шәмшібек М. Елі барда Ахаңның рухы – биік // Қазақстан мұғалімі, 18 қараша 1998.
133. Қарашин Ө. Тарихи тұлға тағылымы // Алматы ақшамы, 20 қараша 1998.
134. Рай-Қоңырат (Имаханбетова Р). Ұлт ұстазы // Қазақстан сарбазы №94, 27 қараша 1998.

-1999-

1. Оразаев Ф. «Қазақ» газетін жазалатқан кім? // Қазақ үні №1, қаңтар 1999.
2. Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсынов мысалдарының тәрбиелік мәні // Ақиқат №2, Б. 83-85, 1999.

3. Арықбаева Ж. А. Байтұрсынұлы әліпбиінің ғылыми негіздері // Еуразия университетінің хабаршысы №3, Б. 197-200, 1999.
4. Мектептегі А. Қазақтың көсемдері (Бөкейхан Ә., Байтұрсынұлы А., Дулатұлы М., Досмұхамедұлы Ж-Х., Тынышпайұлы М., Шоқай М) // Қазақ әдебиеті, 19 наурыз 1999.
5. Сүйінкина П. Ахмет Байтұрсынов пен Мұхтар Әуезов // Қазақстан мектебі №4, Б. 75-77, 1999.
6. Арын Е. Ахмет Байтұрсыновтың рай түрлерін жіктеудегі көзқарасы // Қазақ тілі мен әдебиеті №7, Б. 52-55, 1999.
7. Сақыбекқызы Р. Орнында бар оңалар (А. Байтұрсынұлы атындағы қоғамдық қор және мұражай-үйі туралы) // Ана тілі №6, 11 ақпан 1999.
8. Сағадиев К. Алашорда: орташа жайды қайтіп орнықтырамыз? (А. Байтұрсынов пен алашордашылардың экономикалық көзқарасы) // Қазақ әдебиеті №24 (2602), 11-маусым 1999.
9. Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары // Бастауыш мектеп №8, Б. 11-13, 1999.
10. Кәкішев Т. «Айқап» пен «Қазақ» арасы // Алматы ақшамы, 9, 11, 13, 16, 18, 20 тамыз 1999.
11. Исмайл М., Түрік В. Түркология құрылтайындағы Ахмет Байтұрсынұлының жасаған баяндамасы // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №8, 1999.
12. Иманбекова Б. Ахметтану тағылымдары // Қазақстан мектебі №10, Б. 53-55, 1999.
13. Әбілқасымов Б. Қазақ тіл білімінің қос бәйтерегі // Ана тілі, 2 желтоқсан 1999.
14. Әбдіманов Ө. Азатшыл ой мен азатшыл жырдың алыптары // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №27, Б. 23-27, 1999.
15. Айғабылұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тілін оқыту мәселесі // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №31, Б. 16-19, 1999.
16. Әбілқасымов Б. Қазақ тіл білімінің қос бәйтергі // Ана тілі №39(439), 2 желтоқсан 1999.
17. Айғабылұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы және морфонология // Ұлттық рухтың ұлы тіні: Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 354-362.

18. Ақаев С., Мынбай Д. Ахмет Байтұрсынұлы жасаған терминдердің тәсілдік сипаттары // Ұлттық рухтың ұлы тіні: Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б., Б. 441-455.

-2000-

1. Ақтайлақұлы С. Қазақтың балқаймағы // Қазақ батырлары №2, 2000.
2. Байтұрсынұлы А. Қалам қайраткерлі жайынан (Мәтінді дайындаған: Кәкішев Т) // Егемен Қазақстан, 5 ақпан 2000.
3. Кейін табылған мұралар: Емле туралы (Мәтінді дайындаған: Жұбаева О) // ҚР БҒМ ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 3-4, 2000.
4. Османкулов А. Ахмет Байтұрсунов жана әл ағарту маселелери // ҚР БҒМ ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3, Б. 14-22, 2000.
5. Кітапбаев Б. Байтұрсыновпен бір лагерьде («Ақтеңізден Алашқа сәлем» өлеңі) // Ана тілі №11, 21 наурыз 2000.
6. Байтұрсын І. Бұл үйде Байтұрсынов тұрған // Егемен Қазақстан, 22 наурыз 2000.
7. Имаханбетова Р. Ахметтану іліміне қосылған үлес (А.Қыдыршаевтың «А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы» атты зерттеу монографиясы туралы) // Ана тілі №11, 25 мамыр 2000.
8. Имаханбетова Р. Ақаңның әдістемелік мұрасы туралы зерттеу // Қазақстан мектебі №8, Б. 71-74, 2000.
9. Кенесбаева Л. 63 сақталған сандық (Ахаң жәдігерін жеткізуші Бибі Хабиқызы) // Жас алаш №102, 24 тамыз 2000.
10. Байтұрсын І. Қайран Аха, жолың қандай ауыр еді // Егемен Қазақстан, 30 тамыз 2000.
11. Орманов Қ. Дәмеге емес, дәлелге сүйенейік (Ақаң тұрған үй туралы) // Егемен Қазақстан, 30 тамыз 2000.
12. Кенжеахметов С. Ахаң мысалдары хақында // Қостанай таңы, 6 қыркүйек 2000.
13. Байтұрсын І. Ғасыр саңлағының медалі мен дипломы облыс әкіміне табыс етілді (Ахмет Байтұрсынұлына берілген марапат) // Қостанай таңы, 29 қыркүйек 2000.
14. Балтабаева Ж. Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппесінің» маңызы мен сапалылығының сыры туралы // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы №8 (42), Б. 126-130, 2000.

15. Ержиласун А. Қазақ тілі және латын әліппесі // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №10, 2000.
16. Сәулембекова М. Айқап беттерінде айтылған Ахмет Байтұрсыновтың тарихи ойлары // Ақиқат №11, Б 73-75, 2000.

-2001-

1. Сыздық Р. «Қазақстан мектебі» журналы және А.Байтұрсыновтың мұрасы // Қазақстан мектебі №1, Б. 5-7, 2001.
2. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы – фольклорист // Қазақстан жоғары мектебі №1, Б. 167-173, 2001.
3. Салқынбай А. А.Байтұрсынұлы тағылымы // Қайнар университетінің хабаршысы №1, Б 12-15, 2001.
4. Әбдіманов Ө. Әдебиетімізге мысал жанрын әкелген // Абай №3, Б. 31-36, 2001.
5. Имаханбетова Р. Ақаң мәңгі өлмейді (А.Байтұрсынұлы емлесімен) // Шалқар-2, қаңтар 2001.
6. Әбдірашұлы Ж. Ахмет Байтұрсынұлы // Таң-Шолпан №2, 113 б., 2001.
7. Жүсіпұлы М. (Джусупов М.) Сингармонизм фонологиясы // ҚР ҒМ-ҒА Тілтаным (Языкознания) №2, Б. 23-34, 2001.
8. Жүсіпов Н. А.Байтұрсыновтың фольклористикаға келу жолы // ПМУ Хабаршысы №2, Б. 117-119, 2001.
9. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы жазбаларындағы «23 жоқтау» // ҚР. БҒМ. Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы № 2, Б. 90-98, 2001.
10. Оспанұлы С. Ахаңның айшықтары // Ана тілі №12-13, 22 наурыз 2001.
11. Ақаев С. Ахаңдар салған жол қайда? (Терминнің танымдық табиғаты) // Ана тілі, 24 мамыр 2001.
12. Байсалова А. «Өшкені қайта жанған халықпыз» (Сұхбаттасқан: Имаханбетова Р) // Қазақстан сарбазы, 29 мамыр 2001.
13. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы жазбаларындағы «Ер Сайын» жыры // Ізденіс № 4-5, Б. 50-55, 2001.
14. Әбішева Ш. Ахмет шығармасының тәрбиелік мәні // Қазақ тілі мен әдебиеті №6, 27-29, Б. 2001.
15. Сахов Қ. Тәуелсіздік туралы тұлғалар не деді? // Жас Алаш, 12 шілде 2001.
16. Алматы О. Бұл әнге әркімнің де бар таласы... немесе Ахаңның «Аққұм» әні жөніндегі ой // Біздің Торғай №2 (7695), 1-15 тамыз 2001.

17. Байтұрсын І. Ахаң үйінің тағдыры // Егемен Қазақстан, 14 тамыз 2001.
18. Сомжүрек Ж. Сана дағдарысы немесе рухани әке әдебиет // Қазақ әдебиеті №45(2727), 9 қазан 2001.
19. Ісімақова А. Қазақ әдебиетінсіз қазақ тілі түл // Жас Алаш, 21 қазан 2001.

-2002-

1. Жүсіпов Н. Ахмет Байтұрсынұлы – фольклорист (зерттелу тарихы) // ПМУ хабаршысы №2, Б. 155-159, 2002.
2. Саматұлы Н. Ахаңның азып-тозған мұражайы // Ана тілі №16-17, 18 көкек 2002.
3. Ғазизұлы Б., Сейдахметов А., Мұсабаев Х. Тауды аласартпай, даланы асқақтатайық // Қостанай таңы, 30 көкек 2002.
4. Майқыбайұлы Қ. Өтеді өмір... // Қазақ батырлары №8 (49), тамыз 2002.
5. Әбдіманов Ө. М.Әуезов – алғашқы ахметтанушы // Абай №4, Б. 7-8, 2002.
6. Әбдіманов Ө. XX ғасырдың басындағы қазақ ақын-жазушылары көтерген басты тақырыптар // ҚХР, Іле педагогика институтының ғылыми журналы №4, Б.18-21, 2002.
7. Шүкірұлы С. Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық // Ана тілі №23, 26, 2002.
8. Жүнісбек Ә. Үстірт пікір айтуға асықпаңыз (Байтұрсынұлы әліпбиі мен бүгінгі тілі білімі хақында) // Ана тілі №33, 8 тамыз 2002.
9. Саматұлы Н. Орны жүректе // Ана тілі №40, 26 қыркүйек 2002.
10. Бәйділдин Қ. Зерттесек дұрыс зерттейік (Ахаң өскен ортаға қатысты жазылған кейбір зерттеу мақалаларға сын) // Ана тілі №41, 3 қазан 2002.
11. Төребекқызы Б. Ахмет аруағынан аттаған басшылар (Шағым хат) // Ана тілі №41, 3 қазан 2002.
12. Асқаров Қ. Байтұрсынұлы мұражайында тіршілік нышаны бола ма? // Ана тілі №42, 10 қазан 2002.
13. Әбдіманов Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік әдіс көріністері // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №11, Б. 165-168, 2002.
14. Қазақ тілінің ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы // Түрік дүниесі. Тіл және әдебиет журналы №14, 2002.

-2003-

1. Ілияс Б. Ұлт ұстазы // Жас өркен: Қостанай №1, Б. 2-3, қаңтар 2003.
2. Мұқаметова Ә. Ахмет пен Нәзіпа // Жас өркен: Қостанай №1, Б. 3-4, қаңтар 2003.
3. Бабасұлы Б. Жыңғылды өткеліндегі айқас (Деректі әңгіме) // Жас өркен: Қостанай №1, Б. 5-7, қаңтар 2003.
4. Жүсіпов Н. А. Байтұрсынұлы және «Әдебиет танытқыш» кітабы (1-бөлім) // Ұлт тағлымы №2, Б. 165-171, 2003.
5. Жүсіпов Н. А. Байтұрсынұлы және «Әдебиет танытқыш» кітабы (2- бөлім) // Ұлт тағлымы №3, Б. 175-179, 2003.
6. Нұрмұхамбет Д. «Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған» (А.Байтұрсынұлының «Қазақ салты» және «Қазақ қалпы» өлеңдерінен туған ойлар) // Қазақстан заман №4, 17 қаңтар 2003.
7. Сариева Р. Мұрағат мағлұматтары // Ана тілі №4, 30 қаңтар 2003.
8. Шүкірұлы С. Ел деп өткен адар ер // Ана тілі №4, 30 қаңтар 2003.
9. Шүкірұлы С. Қазақ тіл ғылымының атасы Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 130 жыл // Қазақ әдебиеті № 4, 2003.
10. Ысқақұлы Д. «Ел – бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін» // Егемен Қазақстан №19, 2003.
11. Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы әдебиетті алғаш жүйелеген зерттеуші // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №2 (64), Б. 150-153, 2003.
12. Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің зерттелуі // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №3 (65), Б. 125-128, 2003.
13. Ашекеева Қ. Сөз өнерінің атасы (А.Байтұрсынұлының туғанына – 130 жыл!) // Ақиқат №4, Б. 70-73, 2003.
14. Ижанов З. Арыстар бірін бірі осылай қорғады (Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынұлы туралы) // Ана тілі №16, 24 сәуір 2003.
15. Шүкірұлы С. Ахаң арманын алға апарайық // Шалқар-2, №19-20, 2003.
16. Имаханбетова Р. Ақаң қашан туылған? // Шалқар-2, сәуір 2003.
17. Тайшыбай З. «...Мен қазаққа не жаздым» // Ана тілі №20, 22 мамыр 2003.
18. Имаханбетова Р. Ахметтің асыл жары Бадрисафа туралы ақиқат немесе Әулікөлдің Мұғалімкөл аталуының сыры // Шалқар-2, мамыр 2003.
19. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы қашан туған // Ана тілі №26, 3 шілде 2003.

20. Ісімақова А. «Академик» ағай-ау, Ахаң–асқар, сіз–төбе...» (Сұхбат-тасқан: Мауқараұлы А) // Заман ZAMAN №32 (439), 8 тамыз 2003.
21. Имаханбетова Р. Мұраға мұқият болсақ... А. Байтұрсынұлы туралы нағыз ақиқатты өзінен қалған қағаздар ғана айта алады // Түркістан, 25 қыркүйек 2003.
22. Сәрсекеев Қ. Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынұлы туралы ой-түйін // Егемен Қазақстан, 30 қазан 2003.
23. Имаханбетова Р. Өз дәуірінің куәсі (Д. Қамзабекұлының «Руханият» атты кітабынан) // Шалқар-2, желтоқсан 2003.

-2004-

1. Әбдиманов Ө. Азатшыл ойға көшбасшы басылым // ҚазҰМУ хабаршысы, Филология сериясы №1-2 (16-17), Б. 67-71, 2004.
2. Әбсадық А. Ортасы толған отырыс (Ахаңның рухани шәкірттерімен түскен суреті туралы) // Ана тілі №3, 15 қаңтар 2004.
3. Имаханбетова Р. Ұстаз өмірінің килы кезеңдері // Ана тілі №4, 22 қаңтар 2004.
4. Имаханбетова Р. Тұлғалар туралы толғанған қаламгерлер хақында // Шалқар-2, қаңтар 2004.
5. Имаханбетова Р. Ахметтанудағы ағаттықтар... // Шалқар-2, қаңтар 2004.
6. Имаханбетова Р. «Қазақтың тарихы» кімдікі? // (Түрік баласының мақаласы туралы) // Шалқар-2, ақпан 2004.
7. Имаханбетова Р. Той өткен соң мұражай ұмыт болды. («Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына орай, ұсыныс-тілек) // Жалын №2, Б. 12-13, ақпан 2004.
8. Имаханбетова Р. Қате пікірлер қайталанбаса деп (А. Байтұрсынұлы туралы кейбір жаңсақ деректерді кеш те болса назарға ұсынуды жөн көрдік) // Түркістан №13(507), 25 наурыз 2004.
9. Имаханбетова Р. А. Байтұрсынұлының мәлімдемесі (Д. Досжановтың «Абақты» атты кітабынан) // Шалқар-2, наурыз 2004.
10. Нұрғали Р. ...Сөз билейді халықты // Қазақ әдебиеті №12(2850), 26 наурыз – 1 сәуір 2004.
11. Ысмағұлов Ж. Ақаң туралы жазсақ ақаусыз жазайық (2003 жылғы қазанның 30-ы күнгі «Алаштың Ахметі жайлы ой-түйін» атты мақаласына орай жазушы Қ. Сәрсекеевке хат) // Егемен Қазақстан. 7 сәуір 2004.

12. Имаханбетова Р. А. Байтұрсынұлының М.П.Томскийден «Соғыс қаупі мен жұмыскер табының міндеттері» (аударма) // Шалқар-2, желтоқсан 2003; көкек. (Жалғасты материал) 2004.
13. Имаханбетова Р. Ғалым мұрасы // Шалқар-2 №24-25, 26-27, 28-29, 30-31, 32-33, 34-35, 36-37, 38-39. (Жалғасты материал). Наурыз – тамыз 2004.
14. Имаханбетова Р. Ахметтанудағы кейбір ағаттықтар // Ана тілі №36, қыркүйек 2004.
15. Ысмағұлов Ж. Ақиқаттан аттамайық, бауырым (Қ.Сәркеевтің жауабына орай) // Қазақ әдебиеті, 10 қыркүйек 2004.
16. Шүкірұлы С. Семинар өтті, не білдік? // Ана тілі №46, қазан 2004.
17. Имаханбетова Р. 77 жылдан кейін қайта жарық көрді (А.Байтұрсынұлының Т.Шонанұлымен бірге жазған «Оқу құралы» хрестоматиялық оқулығы туралы) // Шалқар-2, қазан 2004.
18. Имаханбетова Р. Ұлттық тіл ғылымының қос бәйтерегі туралы толғансақ... // Шалқар-2, қараша 2004.
19. Имаханбетова Р. Қос бәйтерек (деректеме) // Ана тілі №48, қараша 2004.

-2005-

1. Шоранова Г. А. Байтұрсынов және қазақтың ән өнері // Музыка әлемінде №1, Б. 35-37, 2005.
2. Күдерінова Қ. 1929 жылғы латын жазуы және оған енгізілген өзгерістер (А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиіне енгізген жаңалығы) // Туған тіл №1, 2005.
3. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынов музейі // Қазақстан мұғалімі, наурыз 2005.
4. Имаханбетова Р. Ахметтану тағылымдары // Жалын №4, сәуір, Б. 36-42, 2005.
5. Жуанышбеков Н. Ахмет Байтұрсынұлы // Номад-KAZAKHSTAN №4, 2005.
6. Байтұрсынова Ю. Ұлы атам Ахметті қалай таныдым... // Шалқар-2, мамыр 2005.
7. Байтұрсынова Ю. Атам Ахметтің ғибратты жолы // Ана тілі №27, 7 шілде 2005.
8. Тұрғынбекұлы С. Торғайдың тағылымды тарихы // Егемен Қазақстан, 21 қыркүйек 2005.

9. Досанов С. Ахаң мен Жақаң // Егемен Қазақстан, 23 қыркүйек 2005.
10. Нысанбайтегі Ғ. Алаштың ардағы // Мысты өңір, 7 қазан 2005.
11. Шүкірұлы С. Жоқ! Опық жеуіміз жеткен шығар! (Әліпбиді өзгертуге қатысты ой-таным) // Қазақстан-Заман №42, 2005.
12. Есмурзин К. Мұны да бір ескерсек... (Ахмет Байтұрсынұлының мемлекеттік қайраткерлігі туралы) // Ана тілі №44, 3 қараша 2005.
13. Әбілов Қ. Алаш арыстары аңсаған арман (Қарқаралы құзырхатына – 100 жыл! Сұхбаттасқан: Несіпбай А) // Егемен Қазақстан, 27 қыркүйек 2005.

-2006-

1. Әбдиманов Ө. Ұлт-азаттығын ұлықтаған ақын // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №2 (156), Б. 20-23, 2006.
2. Сәрсенбай О. Алаштың айтулы тұлғалары туралы жаңа көзқарас (С.Досановтың «Ұйық» кітабы туралы) // Егемен Қазақстан, 14 ақпан 2006.
3. Күзембаева С. «Бұл еңбек – ұлтымыздың екі мың жылдық рухани мұрасының панорамасы» («Қазақ музыкасы» кітабы туралы. Сұхбаттасқан: Бекбосын М) // Алматы ақшамы №18 (3652), 16 ақпан 2006.
4. Әуелбек Ә. Лаң туғызған латын әрпі // Дала мен қала №7(136), 24 ақпан 2006.
5. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы және аударма мәселесі // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӘӨИ Ғылыми және көркем - әдеби журнал Керуен №3 (04), Б. 12-16, 2006.
6. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының мұражайы жөнделуде // Ана тілі №8(791), 23 ақпан – 1 наурыз 2006.
7. М.Дулатов және «Қазақ» газеті (Дайындаған: Иманбаева С) // QAZAQ. kz., 17 наурыз 2006.
8. Сәмет М. «Дедім сен де қатарыңнан қалыспа». Кеше Еуразия ұлттық университетінде Ахмет Байтұрсынұлы оқулары басталды // Егемен Қазақстан, 31 наурыз 2006.
9. Ашекеева Қ. А.Байтұрсынұвтың ғылыми-теориялық мұраларындағы тілдің философиялық мәселелері // Саясат №4, Б. 69-72, 2006.
10. Әбдиманов Ө. «Таныстыру» поэмасындағы тарихи тұлға және әдеби қаһарман // Қарағанды университеті хабаршысы. Филология сериясы №4, Б. 77-86, 2006.

11. Әбдиманов Ө. Ұлттың рухани көсемі // Ақиқат №5, Б. 18-26, 2006.
12. Имаханбетова Р. Мұраға мұқият болсақ... А.Байтұрсынұлы туралы ақиқатты артында қалған құжаттар айғақтайды // Қазақ әдебиеті №20(2972), 19 мамыр 2006.
13. Нұрпейіс К. «Тәуелсіз Қазақстанның шындық тарихын жазу үшін русскоцентризм идеясынан толығымен арылу қажет...». (Сұхбаттасқан: Құрманбай Ш.) // Айқын №91(543), 23 мамыр 2006.
14. Нысанбайтегі Ф. Қуғындалған қаршадай қыз // Мысты өңір, 26 мамыр, 2006.
15. Анаш Д. Алматы түрмесінде бір күнде 580 адам атылыпты // Алматы ақшамы №64 (3696), 1 маусым 2006.
16. Ахмет Байтұрсынұлының Қазақ ревкомындағы қызметі // Қазақстан тарихы №6, Б. 48-53, 2006.
17. Адамдар, жылдар, тағдырлар (Саясат құрбандарына арналған монумент) // Алматы ақшамы №64 (3696), 1 маусым 2006.
18. Нұрпейіс К. Даладағы дабыл (1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс және Алаш зиялылары) // Егемен Қазақстан, 16маусым 2006.
19. Имаханбетова Р. Қырық мысал қырық төлтума... Ахмет Байтұрсынұлының мыалдарын жатқа баламайық // Түркістан №25-26, 22 маусым, 2006.
20. Жақып Б. Ұлт рухын ұлықтаған (Ж.Кенжалиннің «Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақыз» кітабы туралы) // Егемен Қазақстан, 24 маусым 2006.
21. Кәкішев Т. Ғибратты олжа (Ахаң мұражайы жөніндегі таласты оқиға туралы) // Егемен Қазақстан, 2 тамыз 2006.
22. Көлбаев Т. Торғай өлкесіндегі толқулар // Айқын №118(570), 1 шілде 2006.
23. Кітапбаев Б. Ахаңның Ақтеңізден алты алашқа айтқан сәлемі // Қазақ №16(281), 7 шілде 2006.
24. Қирабаев С. «Ғылымды басқаруды нарық менеджменті жүргізе алмайды» (Сұхбаттасқан: Омарұлы Б) // Айқын 123(575), 8 шілде 2006.
25. Кәкішев Т. Ғибратты олжа (Ахаң мұражайының толғақты жайы жөнінде) // Егемен Қазақстан, 2 тамыз 2006.
26. Мұқай Ө. Әліп – тұлға туралы әфсана немесе ұлт көсемінің туған күні бұдан былай 5-қыркүйекте болатыны нақты құжаттармен дәлелденді // Алматы ақшамы №104 (3736), 7 қыркүйек 2006.

27. Сейсенбаев Д. «Қазақтың жалғыз тірегі мен тілегі – ана тілі!» (Алматыдағы А.Байтұрсынұлы мұражай-үйінде ахметтану оқулары басталды) // ҚазАқпарат; QAZAQ. kz., 8 қыркүйек 2006.
28. Мәди А. Рухани көсемге құрмет // Алматы ақшамы №105(3737), 9 қыркүйек 2006.
29. Ескендіров Қ. Ұлтымыздың рухани көсеміне тағзым (Ахметтану оқулары туралы) // Ана тілі №38(823), 21 қыркүйек 2006.
30. Шүкірұлы С. Барын халқына берген жан (А.Байтұрсынұлының Алматыдағы үйі) // Ана тілі №38(823), 21 қыркүйек 2006.
31. Ісімақова А. Қазақ терминдері – ұлттық ұғымдарының жүйесі // Да Диалог Еуразия Қазақстан №22 (6), Б. 6-9, 2006.
32. Имаханбетова Р. Ахаңның мұражайы // Жас өркен: Қостанай №5 (24), Б. 21-22, қыркүйек-қазан 2006.
33. Молдахметұлы Ж. Ахмет Байтұрсынов және латын әліпбиі // Айқын №186(638), 6 қазан 2006.
34. Нұрмұхан Ж. Тіліміздің сілікпесін шығармайық // Қазақ әдебиеті №46(2998), 17 қазан 2006.
35. Жұрынов М. Академияның алпыс асуы (Қазақстандағы ғылымды ұйымдастырудың көш басында көрнекті ағартушы, ғалым, ерекше дарынды қоғам қайраткері А.Байтұрсыновтың болғаны анық. Ол 1921-1922 ж.ж. Қазақ КСР Ағарту Халық Комиссариаты Академиялық орталығының алғашқы төрағасы) // Егемен Қазақстан №250 (24503), 13 қазан 2006.
36. Біләл Ш. Мемлекеттік тіл мәселесі (Қазақ тіл тілімі ғылымын ұлттық негізде жасағанда ғана оң шешімін табады) // Егемен Қазақстан, 25 қазан 2006.
37. Нұрмахан Ж. Тіліміздің сілікпесін шығармайық (Әліпби туралы: төте жазу, латын харпі т.б.) // Қазақ әдебиеті №46 (2998), 17 қараша 2006.
38. Дәуітұлы С. Күрделі кезең шежіресі («Қазақ әдебиетінің тарихы» 3 том кітабы туралы) // Егемен Қазақстан 25 қараша 2006.
39. Байсалова А. «Ахметтей дара тұлғаның немересі өз ана тілін білмейді» деген алып-қашпа сөзден қаштым. (Сұхбаттасқан: Мешітбаев Н) // Қостанай таңы: Ақсұлу №11, 8 желтоқсан 2006.
40. Нұрмұратұлы Т. «Орысша тәрбиелесең, балаң орыс болады» (А.Байтұрсынұлының гибраты) // Түркістан, 25 желтоқсан 2006.

-2007-

1. Мауданов А. Ахаңның бір өлеңі немесе ұлт тағдыры // Жас өркен: Қостанай №1 (26), Б. 26-27, қаңтар-ақпан 2007.
2. Шаймағамбетова Ә. Ұлы Ахаң және жер мәселесі // Жас өркен: Қостанай №1 (26), Б. 28-29, қаңтар-ақпан 2007.
3. Әбдешов М. Алашорда үкіметіне – 90 жыл! // Айқын, 2 ақпан 2007.
4. Сомжүрек Ж. Ақыл-ойдың асқар алыбы (Ахметтану мәселесі – жаңа өріс) // Жас өркен: Қостанай №2 (27), Б. 4-7, сәуір-наурыз 2007.
5. Күдеринава Қ. 1929 жылғы латын жазуы және оған енгізілген өзгерістер (А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиіне енгізген жаңалығы) // Жас өркен: Қостанай №2 (27), Б. 26-29, сәуір-наурыз 2007.
6. Уақ қарыз серіктігінің өрмегін құру реті (А.Байтұрсынұлының 1913 жылғы «Уақ қарыз» мақаласы) // Айқын №70, 20 сәуір 2007.
7. Шәкенұлы Ж. Қуғын-сүргін құрбандары және шетелдегі қазақ әдебиеті // Қазақ әдебиеті 25 мамыр 2007.
8. Сайлаубаева Қ. Алаш азаматтарына қарсы сот // Айқын, 31 мамыр 2007.
9. Сарсенбай О. Алаштың айтулы тұлғалары туралы жаңа көзқарас (С.Досановтың «Ұйық» кітабындағы қазақ зиялылары туралы) // Егемен Қазақстан, 31 мамыр 2007.
10. Шүкірұлы С. Тіл базарында балық үлесіп жатқандаймыз (А.Байтұрсынұлының тіл ғылымындағы әдістемесіне жүгіну) // Жалын №5, мамыр 2007.
11. Байтілес Е. Жала жабушылардың көбі кейін үлкен қызмет атқарған // Алматы ақшамы №65 (3847), 31 мамыр 2007.
12. Имаханбетова Р. Ахаң тұрған үй (Мұражайға жүргізілген күрделі жөндеу жұмыстары жөнінде. Сұхбаттасқан: Смайылова Ж) // Алматы ақшамы №65(3847), 31 мамыр 2007.
13. Боранғалиұлы Т. Қазақ баспасөзінің кеменгері // Жас өркен: Қостанай №3 (28), Б. 2-4, мамыр-маусым 2007.
14. Оташев М. Зердесі – зерек, рухы – биік ақын (Ахаңды көрген Жүсіпбек Салықұлы туралы) // Жас өркен: Қостанай №3 (28), Б. 25-26, мамыр-маусым 2007.
15. Әуезов М. Ақаңның елу жасы // Жас өркен: Қостанай №4 (29), Б. 2-6, шілде-тамыз 2007.

16. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының еленбей келген еңбектері // Қазақ әдебиеті №32 (3036), 10 тамыз 2007.
17. Қамзабекұлы Д. «Қазақ қаламгерлері бұралқы ит емес...» // Айқын №126, 12 шілде 2007.
18. Қамзабекұлы Д. Түрікшілдік және Алаш // Айқын апта №132, 19 шілде 2007.
19. Баязид Ж. Шағыну мен сағыну (Ахаңның шыққан тегі Үмбетейдің батырдың рухына. Толғау) // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
20. Сейдахмет Қ., Меңдібай С. Үмбетей батыр // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
21. Қамзабекұлы Д. Түрікшілдік және Алаш // Қостанай таңы, 27 шілде 2007.
22. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі тіл дыбыстары // Әдебиет айдыны №37(134), 20 қыркүйек 2007.
23. Кәкішұлы Т. Алаш екіге бөлінді (Сұхбатты жүргізген: Мамашұлы А. 20 қыркүйек 2007) // www.kazembassy.com.ua/show сайтынан. 25 қыркүйек 2007.
24. Нұрғали Р. Ұлт ұстазы (А.Байтұрсынұлының әдеби мұрасы) // Егемен Қазақстан, 26 қыркүйек 2007.
25. Елеукенов Ш. Бес арыс қалай ақталды? // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӘӨИ Ғылыми және көркем - әдеби журнал Керуен №4 (9), Б. 138-167, 2007.
26. Күзембайұлы А. Ахмет Байтұрсынұлы // Қазақстан әйелдері №4, Б. 28-29, 2007.
27. Қожакеев Т. Ақаңды әлем таныған // Жас өркен: Қостанай №5 (30), Б. 2-4, қыркүйек-қазан 2007.
28. Жүзбай А. Асылымызды ардақтай білейік // Жас өркен: Қостанай №5 (30), Б. 26-27, қыркүйек-қазан 2007.
29. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі қазақ дыбыстары // Ақиқат №7.- 96 б., Б. 18-23, 2007.
30. Әбдіманов Ө. Ұлт рухын ұлықтаған // Жұлдыз №8, Б. 137-144, 2007.
31. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм тіл дыбыстары // Әдебиет айдыны №37, 20 қыркүйек 2007.
32. Өзбекұлы С. Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынов және Қазақстанда құқықтық мемлекет құрудың өзекті мәселелері // Президент және халық №43(113), 25 қазан 2007.
33. Әнесұлы Ж. Ұлылықтың үлгісі болған Ахаң // Қазақ №45(350), 9 қараша 2007.

34. Қайратұлы Б. Алаш-арман // elserik сайты, 28 қараша 2007.
35. Әбдешов М. Орынбор: 1917 жыл 1-13 желтоқсан жалпы қазақ сиезі (деректер һәм құжаттар)// elserik сайты, 29 қараша 2007.
36. Имаханбетова Р. Еленбей келген еңбектер // Жас өркен – Қостанай №6, қараша-желтоқсан, Б. 22-23, 2007.
37. Жұртбай Т. Абақтыдағы Алаш // Егемен Қазақстан, 12 желтоқсан 2007.

-2008-

1. Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі // Ақиқат №1, Б. 29-36, 2008.
2. Ісімақова А. Алаш зиялылары және ғылым // ҚР БҒМ М.Әуезов атындағы ӘӨИ Ғылыми және көркем - әдеби журнал Керуен №1 (10), Б. 41-50, 2008.
3. Шүкірұлы С. Ахаң әліпбиі һәм қазіргі қазақ дыбыстары // Астана хабары №3, 15 қаңтар 2008.
4. Қалмақов Е. Халқының рухани көсемі (Ахаңның мұрасы келелі әңгіменің арқауы болды) // Қостанай таңы, 25 қаңтар 2008.
5. Ұлт ұстазы, ұлт ұйтқысы (Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының туғанына – 135 жыл! Ұжымдық 2 сурет берілген) // Қазақ №5(326) – Білім жарысы №3(45), 1 ақпан 2008.
6. Әбсадықов А. Байрағымыз – бөрі, ұранымыз – Алаш немесе алаш атауының түп-төркіні туралы // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
7. Имаханбетова Р. Ғұлама (Ахметтану) // Жас өркен – Қост., №1(32), Б. 4-7, қыркүйек-қазан 2008.
8. Имаханбетова Р. Еленбей келген еңбектер // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
9. Оразғалиева С. Ахаң – қазақ әдебиеттанушысы // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
10. Саржанов А. Көз көргендер сөйлейді // Қазақ №5(326), 1 ақпан 2008.
11. Қамзабекұлы Д. «Айқап» және «Қазақ»: азаматтық ұстаным мен елдік мүдде // Ақиқат №2.-96 б., Б. 41-46, 2008.
12. Әбенев С. Ахаң рухымен сырласу // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.
13. Жүсіпбеков Ж. Арыс // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.
14. Мешітбаев Н. Ақиқаттың ақ берені // Білім жарысы №5(47), 29 ақпан 2008.

15. Имаханбетова Р. Мұраға мұқият болсақ... // Әдебиет айдыны №10 (158), 6 наурыз 2008.
16. Азанбек Е. Алматыда Ахмет Байтұрсынұлы оқулары өтуде // ҚазАқпарат, 30 мамыр 2008.
17. Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ» газетіндегі мақаласынан үзінді // Ақиқат №6, 3 б., 2008.
18. Рамазан А. Тәуелсіздіктен бұрынғы тіл саясаты (Қазақ тілінің үш түрлі таңбалануының тарихы туралы) // Ақиқат №6, Б. 26-32, 2008.
19. Имаханбетова Р. Ахаң «Әліпбиі» – рухани игіліктердің төлбасы (Мұқабаның соңғы бетінде Алматыдағы ұлы ұстаз А.Байтұрсынұлы мұражайынан суреттер берілген) // Ақиқат №6, Б. 33-39, 2008.
20. «Тәуелсіздік кезеңнің ғылымы және А.Байтұрсынұлы мұрасы» (дөңгелек үстел) // Жас қазақ №34(190), 29 тамыз 2008.
21. Имаханбетова Р. Ахметтанудың негізін салушылар // Жас өркен – Қост., №5 (36), Б. 2-5, қыркүйек-қазан 2008.
22. Шүкірұлы С. Алаш аманаты // Әдебиет айдыны №40, 2 қазан 2008.
23. Қабышұлы Ғ. Қайта оралған «Қазақ» // Қазақ №543-44(400-401) – Білім жарысы №17(59), 24 қазан 2008.
24. Құрманбайұлы Ш. Терминолог (А.Байтұрсынұлының терминдерінің өміршеңдігі) // Abai.kz., 30 сәуір 2008; Егемен Қазақстан, 12 қараша 2008.
25. Сағидоллаұлы Қ. Алаш туы астында күн сөнгенше сөнбейміз! (Алаш идеясы – мемлекет идеясы) // Айқын №214(1151), 13 қараша 2008.
26. Омарханов Н. «Атыңнан айналайын, Қарқаралы» (Сұхбаттасқан: Жолдыбай К) // Егемен Қазақстан №347(25317), 15 қараша 2008.
27. Аманжол Қ. Арыстар аманатына адалдық // Егемен Қазақстан, 25 қараша 2008.
28. Имаханбетова Р. Ахаңның тың туындылары һәм оның бүркеншік аты хақында // Ақиқат №11, Б. 227-230, 2008.
39. Пірәлиев С. Ахаң дәріс оқыған аудиториядан ескен леп // Ақиқат №11, Б. 79-88, 2008.
30. Шүкірұлы С. Алаш аманаты // Қазақстан ZAMAN №53, 29 желтоқсан 2008.

-2009-

1. Қирабаев С. Тәуелсіздік идеясы және «ұлтшылдық» әдебиет // Ақиқат №1, Б. 58-66, 2009.
2. Имаханбетова Р. Ахаңның ұлт әдебиетіндегі айшықтары // Жас өркен – Қостанай №1 (38), Б. 11-15, қаңтар-ақпан 2009.
3. Қонарбайұлы А. Аяулы Ахаңнан көнін сүйретіп байыған көпес артық болды (Ұлт зиялыларының назарына) // Жас қазақ №7(215), 20 ақпан 2009.
4. Әбілқайыр Қ. Ахметтен орыстың Зубовы артық па? // Ана тілі №8(949), 26 ақпан – 4 наурыз 2009.
5. Рысмаханова Ж. Әдебиеттану әлемі (Әдебиеттанушы А.Ісімақованың «Алаш әдебиеттануы» кітабының тұсаукесері) // Қазақ әдебиеті №9 (3120), 13 наурыз 2009.
6. Мамырбек Р. «Алашорда» құтты болсын! («Алашорда» атты деректі фильмнің тұсаукесері) // Қазақ әдебиеті №10-11 (3122), 20 наурыз 2009.
7. Ерболұлы Р. Көсем қымбат па, көпес қымбат па? (Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйі қабырғасына ілінген Зубовтың мәрмәр тақтасы туралы) // Жас алаш №18 (15372), 3 наурыз 2009.
8. Бектасова Г. Бүйректен сирақ... көпес Зубовтың үйі ме, әлде Ахаңның мұражайы ма? // Түркістан, 5 наурыз 2009.
9. Ферхат Тамыр. Анкара Ахметті ардақтады («Жаңа әдіс» және А.Байтұрсынұлы) // Қардеш қаламгер журналы. Түркия. 30 наурыз 2009.
10. Құсайынов К. Тіл ғылымы тілімізге тірек болсын (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директорымен сұхбат. әңгімелескен: Домбай Н) // Ана тілі, 17 сәуір 2009.
11. Кәкішұлы Т. Талаптыға жол нұсқаған «Ғалия» (Сұхбатты жүргізген: Рақымқызы Р) // Алаш айнасы, 22 сәуір 2009.
12. Кекілбай Ә. Тіл және тәуелсіздік (А.Байтұрсынұлының тіл оқыту туралы ұстанымдары, оқулықтары) // Тіл және қоғам №4(20), Б. 3-25, 2009.
13. Шүкірұлы С. Мен ұлтыма жауаптымын деп жүрсе... (Ахаң айтқан шықтар) // Жас қазақ №16, 24 сәуір 2009.
14. Қали Н. Өліпбиге әріп қосқан (Қытай еліндегі қолданыстағы Ахаңның төте жазу туралы) // Ана тілі, 26 сәуір 2009.
15. Жұртбай Т. «Жапон тыңшысы» деген жала қалай шықты? // Қазақ әдебиеті №22-23 (3134), сәуір 2009.
16. «Ұлағатты ұлт ұстазы» атты дәстүрлі А.Байтұрсынұлы оқулары // Алматы қалалық тілдер басқармасының сайты, 29 мамыр 2009.

17. Жәрімбетова Н. Ахаңның жары Бәдрисафа: ол қайда жерленген немесе Қасқат аулында көз жұмған Александра кім еді? // Егемен Қазақстан, 30 мамыр 2009.
18. Әбілқайыр Қ. Ахметтің аруағы зубовшылардың сағын сындырды (Ахаң мұрайына ілінген тақта туралы) // Ана тілі №22 (963), 4-10 маусым 2009.
19. Ахметов Қ. Ахмет және Файзолла // Білім жарысы: Қостанай №9 (70), 19 маусым 2009.
20. Мелдеев А. Тіл – ұлттың жаны (Ғасыр басындағы зиялылардың тіл туралы ғираты негізінде) // Медиа орталық «Нұр» №30 (160), 30 тамыз 2009.
21. Мәметқазыұлы Қ. Ұлт ұстаздары Ы.Алтынсарин мен А.Байтұрсынұлы мектеп оқушыларына кезінде Ленинді дәріптегеннен артық ұлықталуы тиіс // ҚазАқпарат. Астана, қыркүйектің 3-і 2009.
22. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйі // Біздің Торғай, №39 (7981), 11 қыркүйек 2009; №39 (7982), 18 қыркүйек 2009; №41 (7983), 25 қыркүйек 2009.
23. Ізтілеу Д. «Ахмет – халқының ар-ожданы» (Алматыдағы Ахаң мұражайынан соны ақпараттар) // Ана тілі №37 (978), 17-23 қыркүйек 2009.
24. Илияс Б. Ақырғы дем алдында // Жас өркен: Қостанай №5 (42), Б. 12-14 қыркүйек-қазан 2009.
25. Ағытайұлы И. Ахмет – ұрпақ ұраны // Жас өркен: Қостанай №5 (42), Б. 15-17 қыркүйек-қазан 2009.
26. Қамзабекұлы Д. Астана төрінде Алашқа арналған ескерткіш тұруы тиіс (Сұхбаттасқан: Махамбет Қ) // Айқын, 24 қазан 2009.
27. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының музей-үйі // Ақиқат №10, Б. 48-51, 2009.
28. Имаханбетова Р. «Әдебиеттегі елшілдік ұран» // Ана тілі №44(985), қарашаның 5-11-і 2009.
29. Жәрімбетова Н. «Бәдрисафа» экспедициясы алғашқы сапарын аяқтады (А.Байтұрсынұлының жұбайы туралы) // Егемен Қазақстан, 1 желтоқсан 2009.
30. Қамзабекұлы Д. Астана төрінде Алашқа арналған ескерткіш тұруы тиіс (Сұхбаттасқан: Махамбет Қ) // Айқын, 24 қазан 2009.
31. Қожахметұлы Ж. Алаштың ардагері: Ахмет Байтұрсынұлының шығармалары // Қазақ №52 (461), 25 желтоқсан 2009.

-2010-

1. Жәрімбетова Н. Ахаңның адал жары да, жұмбағы да – Бәдрисафа (оның өмір деректері мен бейітін іздеу жұмыстары жалғасуда) // Қостанай таңы, 28 мамыр 2010.
2. Жәрімбетова Н. Бәдрисафа бейнесі // Егемен Қазақстан, 31 мамыр 2010.
3. Әбдісадықов А. Алаш рухы // Жас өркен: Қостанай №3 (46), Б. 6-9, мамыр-маусым 2010.
4. Өтеуліұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйінде «Интернет-клуб» қайдан пайда болды? // Алматы ақшамы №87(4332), 2 бет, 15 шілде 2010.

Өмірі, шығармашылығы қарастырылған әдебиеттер:

-1989-

1. Елеукуенов Ш. Жаңа жолдан. С новый строки (қазақ, орыс тілдерінде). – Алматы: 1989.-288 б., (Халқының көңілін көгерткен: А.Байтұрсынұлының өмірі мен творчествосы. Б. 94-109).
2. Қазақ совет әдебиеті. Он бір жылдық орта мектептің 11-классына арналған оқулық. (Әдібаев Х., Базарбаев М., Қабдолов З., Нұрғалиев Р). – Алматы: Мектеп, 1989.-345 б., (Ахмет Байтұрсынұлов. Б. 33-39).

-1990-

1. Ана тілім – ардағым (Құраст.: Айтбаев Ө., Уәлиев Н). – Алматы: Қазақстан, 1990.-168 б., (А.Байтұрсынұлов. Туған тілім. Б. 81 б.; «Атақты Сібір ұлы қарт Потанин». Б. 82 б.).
2. Әліппе айтысы (Құраст.: Мәжітаева Ш). – Қарағанды: ҚарМУ, 1990.-106 б.
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынұлов. – Алматы: Білім, 1990.-52 б .
4. Қойшыбаев Б. Жазықсыз жапа шеккендер. – Алматы: Қазақстан, 1990.-168 б., (А.Байтұрсынұлы. Б. 5-12; Әділет салтанат құруда. Б. 158-166).
5. Ата мұра. Көмекші құрал.(Құраст.: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1990.-70 б., (Туған жерге ту тіккен. Б. 3-10).
6. Өтениязов С. Тарихтың ащы ақиқаттары. – Алматы, 1990.
7. Нәубет: Публицистикалық ой-толғаулар (Құраст.: Қыстаубаев З). – Алматы: Жалын, 1990.-448 б., (Кәкішев Т. Қағидаға айналған кателер. Б. 122-145).

-1991-

1. Әлем: Альманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. 1 басылым. (Бас редакторы: Сейдімбеков А). – Алматы: Жазушы, 1991-496 б., (Жадыны жаңғырту: А.Байтұрсынұлы; Оқу жайы; Қазаққа ашық хат. Б. 44-50).
2. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы. (Құраст.: Мақпыров С). – Алматы: Ана тілі, 1991.-184 б., (А.Байтұрсынұлы. «Әдебиет танытқыш» кітабынан үзінді. Б. 130-141).
3. Дулатов М. Шығармалары. (Құраст.: Әбсеметов М., Дулатова Г). – Алматы: Жазушы, 1991.-384 б., (Ахмет Байтұрсынович Байтұрсынов. Б. 295-302).
4. Зауал. Мақалалар, естеліктер. (Құраст.: Қойшыбаев Б). – Алматы: Жазушы, 1991.-272 б., (Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов – ағартушы ғалым, қоғам қайраткері. Б. 141-161; Қойшыбаев Б. Көзқарас эволюциясы. Б. 161-167).
5. Мауленов С. Сыр мен жыр: Туған әдебиет туралы ойлар. – Алматы, 1991., (Өзен ағысы – өмір ағысы Б. 118-127).
6. Нұрғалиев Р. Арқау: Екі томдық шығармалар. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1991.-576., (А.Байтұрсынұлы. Б. 5; 160; 543-546).
7. Оразаев Ф. Қазақ әдебиетін зерттеушілер. (Өмірбаяндық библиографиялық анықтама). – Алматы: Рауан, 1991.-256 б., (Байтұрсынов А. Б. 59-61).
8. Торғай жазушылары: анықтамалық. (Құраст.: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1991.- 3 б.т., (Әдебиеттің алыптары: Байтұрсынов Ахмет. 2 бет).
9. Торғай түлектері: жаңғыруы мен жаңаруы. (Шығарушы: Кенжеахметов С). – Арқалық, 1991.-104 б., (Өлденев Б. Торғай – тарих куәгері. Б. 41-44; Әмірханов Ғ. Ыбырай ізбасарлары. Б. 48-50).

-1992-

1. Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. (Құраст.: Әшімханов Д). – Алматы: Жалын, 1992.-544 б. (Мұстафин Ғ. Сыр ашу. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынов (1873-1937). Б. 177-262. 7 мақала енген: Жұртбаев Т. Шырмалған шындық немесе бір тергеудің тарихы. Б. 128-176; Нұрғалиев Р. Алып бәйтерек. Б. 241-260; Дулатова Г. Ардақтап өтем әкемді. Б. 478-541).
2. Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992.-288 б., (Ахмет Байтұрсыновтың істі болу тарихы. Б. 152-218).

3. Қазақ халқының тәлім-тәрбие тарихынан. – Алматы, 1992., (Қалиев С. А. Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары. Б. 193-210).
4. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992.-264 б.
5. Кәкішев С. Ахаң туралы ақиқат. – Алматы: Қазақстан-Шапағат, 1992.-112 б.
6. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы, 1992.-272 б.

-1993-

1. Абылқасымов Б. Телқоңыр. – Алматы: Атамұра, 1993.-160 б., (Қазақтың ғұрып фольклорын саралау мәселелері. Б. 9-16; Бақсылық және бақсы сарындары. Б. 90-105).
2. Ақталған жазушылар мен журналистер еңбектерінің көрсеткіші (1917-1937). ҚР Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігі. – Алматы, 1993.-46 б.
3. Әбдиманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993.-168 б.
4. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы. (Құраст.: Қожакеев Т). – Алматы: Қазақ университеті, 1993.-144 б., (Қабдолов З. Ахаң һәм әдебиеттің әліп-биі. Б. 3-8; Болатова Г. Ахмет Байтұрсынұлының тұрмыс-салт жырлары туралы. Б. 134-138; Әбдіманов Ө. Азаттықты аңсаған азаматтық поэзия. Б. 76-88).
5. Қазақ мәдениетінің жарқын беттері. (А. Байтұрсынұлының 120 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Шымкент, Қ.А. Ясауи атынд. ХҚТУ мен М. Әуезов атынд. ПИ 1993.-69 б.
6. Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1993.-224., (Жазу тәртібі. Б. 66-73; Шаһзаман мырзаға. Б. 84-95; «Қазақша сөз жазушылар диққатына». Б. 98-105; Жазу мәселесі. Б. 124-131).
7. Тәжібаев Ө. Есімдегілер: Естеліктер, эсселер. – Алматы: Жазушы, 1993.-400 б., (Ахмет Байтұрсынов. Б. 331-333).
8. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1993.-280 б., (Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына». Б. 88-89; Таныстыру. Б. 146-164).
9. Радлов В.В. Алтын сандық. (Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазғандар: С. Қасқабасов, К. Ісләмжанұлы). – Алматы: Ана тілі, 1993.-256 б.
10. Мамажанов М. Асыл мұра. Кітап – даналық қазынасы. – Алматы: Қазақстан, 1993., (А. Байтұрсынұлы – ұлтымыздың бас баспагері. Б. 71-77).

11. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы, 1993.-128 б.
12. Ысқақұлы Д. Сын шын болсын (Әдеби сынның ғылыми негіздері. Оқу құралы). – Алматы: Қазақ университеті, 1993.-128 б., (Әдеби сынның идеялылығы. Б. 44-49; Әдеби сынның шыншылдығы. Б. 50-52).

-1994-

1. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1994.-248. (Сәтбаева Ш. Ахмет Байтұрсынов. Б. 133-150).
2. Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Алты алаштың ардақтылары. – Алматы: Ана тілі, 1994.-112 б.
3. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1994.-448 б., («Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің әдебиет сынын тудырудағы тарихи маңызы. Б. 70-144; Жазба әдебиет және сын. Б. 144-199; Заман және көркемдік мұрат. Б. 200-212; Көркемдік тәжірибе – қисын негізі. Б. 259-275; Ұйымдасудың қияметі мен қиястығы. Б. 275-300; Эстетикалық-социологиялық сын. Б. 300-326; Тұсаулы ой толқындары. Б. 326-360; Абайтану асулары. Б. 394-446).
4. Кәкішев Т. Ескірмейді естелік. – Алматы: Жазушы, 1994.-426 б.
5. Қайта оралған қаламгерлер. ҚР ҰК Библиографиялық көрсеткіш. Құраст.: Қойшыманова С., Жорабаева Г. – Алматы: Ротарпінт, 1994., (А.Байтұрсынұлы туралы. Б. 26-54).
6. Қызыл қырғын 37-де опат болғандар. (Құраст.: Касенов Қ., Төреханов Қ). – Алматы: Қазақстан, 1994.-80 б.
7. Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі тілдік ерекшеліктер. – Алматы: Алаш, 1994.-145 б.
8. Субханбердина Ү. Қазақ, Алаш, Сарыарқа. – Алматы: Ғылым, 1994.- 216 б.

-1995-

1. «Айқап» энциклопедия. (Бас редактор: Нұрғалиев Р). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-367., («Қазақ» газетінің қайта оралуы. Б. 21-24; Байтұрсынұлы А. Қазақ өкпесі. Б. 47-49; Тағы да жер жайынан. Б. 59-61; Тағы да народный сот хақында. Б. 65-68; Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар. Б. 76-79; Қазақ хәм төртінші дума. Б. 118-119; Шахзаман мырзаға. Б. 123-126; А.Байтұрсыноа туралы мәлімет. 295 б., Мақалалар көрсеткіші. 308 б., Тағы да жер жайынан. 316 б., Оқу-ағарту

- және тәрбие мәселелері. 329 б., Жазу тәртібі. 330 б., Шәйзіман мырзаға. 339 б., Кітаптар жайынан. 340 б., Қазақ өкпесі. 347 б., А.А.Б., А.Б. 364 б.).
2. Алаш мирас (Народное наследие): Құжаттар жинағы. Қазақ, орыс тілдерінде. – Алматы: Қазақстан, 1995.-205 б.
 3. Ғабитова Ф. Алыптар тағдыры: күнделік дәптерден. (Баспаға дайындап, алғы сөзін жазған: Ахмадиев Ж). – Алматы: Жазушы, 1995.-144 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты тұсы. Б. 117-121).
 4. Қалиев С., Жарықбаев Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995., (ІҮ-тарау. Қазақстанда ұлттық тәлім-тәрбие ілімінің туып, қалыптасу кезеңі. Б. 241-251).
 5. Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, 1995.-168 б., (А.Байтұрсынұлы. 9-б)
 6. Қожакеев Т. Сара сөздің сардарлары (Көмекші оқу құралы). – Алматы: Санат, 1995.-168 б.
 7. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 1995.-288 б., (Қазақтың тұңғыш революцияшыл-демократтары. Б. 54-68; Ахметтің ақындығы. Б. 107-117).
 8. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995.-368 б.
 9. Қосабаев Ж. Торғай – дуан. – Алматы: Айқап, 1995.-196 б., (Дәуір туғызған жаңғырық: Қазақ үшін шам қылған жүрек майын. Б. 79-85; Алыптар өскен орта. Б. 85-95; Ұлтты оятқан ұлы оқиға. Б. 86-102; Қилы тағдырлардың тоғысуы. Б. 103-119).
 10. Қыраубаева А. Жаным садаға. – Алматы: Жазушы, 1995., (Б. 162, 171)
 11. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.-208-б., (Ахмет Байтұрсынов. Б. 130-141).
 12. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995.-256 б.
 13. Сәрсенбайұлы Ә. Ғасыр мен ғасыр беттессе. – Алматы: Жазушы, 1995.-272., (Рухани көсем – пайғамбар: Ахмет аға туралы толғаныстар. Б. 31-34).

-1996-

1. Абайдың тәлімгерлік тағылымы. (Ғылыми-практикалық конференция материалдары). – Алматы: Рауан, 1996.-136., (Абай өлеңдерінің құрылысының үлгісін мектепте оқыту және оның педагогикалық тағылымы. Б. 52-73).
2. Азалы кітап – Книга скорби. Атылғандардың тізімі. I басылым. Алматы және Алматы облысы. (қазақ, орыс тілінде). Алматы:

- 1996.-360 б., (Навечно в памяти народа. Б. 6-19; Байтұрсынұлы А. 53 б.).
3. Алматы энциклопедия. – Алматы: Энциклопедия, 1996.-344 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. 88 б.).
 4. Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. (Естеліктер мен тарихи деректер). – Алматы: Жалын, 1996.-224 б., (Ұлттық ұлы бұлқыныс. Б. 3-23; Ахаңның өмір кезеңдерінен. Б. 23-37, 173).
 5. Дау шешеді дана сөз (Құраст.: Әбділдаұлы О). – Алматы: 1996., (А.Байтұрсынұлы туралы мәлімет және «Жауға түскен жан сөзі» мен «Қазақ салты» өлеңдері енген. Б. 247-248).
 6. Қабдолов З. Көзқарас (Талдаулар мен толғаныстар). – Алматы: Рауан, 1996.-256 б., (Ахаңның әдеби қисындары. Б. 70-80).
 7. Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж.Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.-224 б., (Ахмет Байтұрсынұлына қатысты деректер. Б. 4, 17, 19-22, 29, 54-61, 77-96).

-1997-

1. 20-30жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997.- 512 б., (20-жылдардағы әдеби сын. Б. 117-145; 30-жылдардағы әдеби сын қазақ әдебиеті. Б.146-264; Ахмет Байтұрсынов. Б. 394-424).
2. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттану терминдерінің негізін салушы. (Құраст.: Жалмақапов Ш., Ысмағұлов Ж). – Қарағанды, 1997.
3. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. (Құраст.: Жалмақапов Ш). – Қарағанды, 1997.
4. Айтбаев Ө. Қазақ сөзі. (Қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан. 1997.-240 б.
5. Әуезов М.О. Абайдан соңғы ақындар. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. I-т. – Алматы: Ғылым, 1997.- (Б. 93-94)
6. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1997.- 504 б.,
7. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі, 1997.-128 б.
8. Жұртбаев Т. Талқы. – Алматы: Қазақстан, 1997.-368 б.
9. Қамзабекұлы Д. Руханият: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Білім, 1997.-272 б., (Руханиятымыздың «Алқасы». Б. 5-20; 53-54; Дәуірдің кесек тұлғасы. Б. 88-100; Ахмет Байтұрсынұлының Ташкентке сапары. Б. 99-107; Арыстарымыздың мәңгілігін ойлайық. Б. 171-200).

10. Нұрғалиұлы Р. Әуезов және Алаш. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997.-432 б., (Әдебиеттегі ұлттық рух. Б. 277-288).
11. Нұсқабайұлы Ж., Аллаберген К. Көне басылымдар құнды деректер. Аяулы есімдер. – Алматы: Рауан, 1997.-169 б.
12. Озғанбай Ө. Ресей мемлекеттік думасы және Қазақстан (1905-1917 ж/ж.) – Алматы: 1997.-460 б., (Байтұрсынұлы А. Б. 15, 84, 88-93, 98-101, 137, 188, 204, 253-254, 257-258, 262-263, 266, 274-275, 292, 302, 306).
13. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақ қасіреті. – Алматы: Санат, 1999.-270 б.
14. Пірманов Ә., Қапаева А. Қазақ интелегенциясы. – Алматы: Атамұра, 1997.-160 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 100, 125, 137).
15. Сыдиықұлы Қ. Халқымен қайта табысқандар. – Алматы: Ана тілі, 1997.
16. Ұлы суреткер ұлағаты. (М.Әуезовтің туғанына 100 жыл толуына орай Орталық ғылыми кітапхана өткізген конференция материалдары). – Алматы: ОҒҚ, 1997., (Ойсылбаева А. Ахмет Байтұрсынов және Мұхтар Әуезов: рухани үндестік. Б. 92-98).
17. Шүкірұлы С. Шақшақ Жәнібек (деректі әңгіме). – Алматы: Баласа, 1997.-48 б.

-1998-

1. Асқаров А. Ұлы Тұранның ұлдары. – Алматы: Нұрлы әлем, 1998.-560., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 142-144; 350-351).
2. Ахметтану тағылымдары: А.Байтұрсыновтың 125 жылдығына орай Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. (Жауапты ред.: Уәлиұлы Н. 1-бөлім: Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы – 10 мақала; 2-бөлім: Фонетика. Фонология – 3 мақала; 3-бөлім: Морфология. Тарихи морфология – 5 мақала; 4-бөлім: Синтаксис. Семантикалық синтаксис – 9 мақала; 5-бөлім: Лексика. Лексикология – 6 мақала; 6-бөлім: Ономастика. Терминология – 11 мақала; 7-бөлім: Тіл мәдениеті. Мәтін лингвистикасы – 11 мақала). – Алматы: Ғылым, 1998.-294 б.
3. Ахмет Байтұрсынов және қазақ тіл білімі: А.Байтұрсыновтың 125 жылдығына арналған Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. (Жауапты ред.: Шалабай Б). – Алматы: Абай атындағы АлМУ, 1998.-97 б.
4. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Екінші басылуы. (Құраст.: Ахметов З., Шанбаев Т). – Алматы: Ана тілі, 1998.-384 б., (А.Бай-

- тұрсынұлына қатысты беттері: 13, -15, 24, 37, 68, 72, 78, 112, 121, 134, 149, 173, 189, 194, 237, 272, 295, 309-310, 326-327, 337, 354-355).
5. Байтұрсын І. Алтын бесік – Золотая колыбель. – Қостанай, 1998.-260 б.
 6. Дулатова Г. Шындық шырағы (Бірінші кітап). – Алматы, 1998.-298 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 23, 33, 48-53, 65, 69, 71, 84, 91, 104-107, 110-112, 115, 125-127, 276).
 7. Дулатова Г. Шындық шырағы (Екінші кітап). – Алматы, 1998.-363 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты материалдар: Тағдырластар. Б. 230-260; Сәкен Қалиқызының әңгімесі. Б. 286-299, 309, 361).
 8. Жүсіпұлы М. (Джусупов М.) Ахмет Байтұрсынұлы және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы: Ғылым, 1998.-216 б.
 9. Кенжалин Ж. Шындықты шырақ етіп ұстаңыз: Байыптамалар, деректі әңгімелер, очерктер. – Алматы; Қазақстан, 1998.-239 б., (Алашта білім асырған: рухани көш керуеніміздің кеменгерлері Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың Торғай топырағында өткен асынан соңғы ой. Б. 101-107).
 10. Қазақтар. Көпшілікке арналған 9 томдық анықтамалық. 2-т. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. (Тарихи тұлғалар: Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 146-148).
 11. «Қазақ» газеті (Құраст.: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.-560 б.
 12. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы: арнайы курсқа арналған оқу-әдістемелік құрал. – Орал, 1998.-132 б.
 13. Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы (А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары).– Астана: Елорда, 1998., (Кәкішев Т. «Қазақ газеті және сын». Б. 58-65; Қирабаев С. «А.Байтұрсынов – тәуелсіздік жыршысы». Б. 47-58; Қабдолов З. «Ахаң – ана тілін түрлеуші». Б. 38-41).
 14. Өзбеков С. Арыстары алаштың: тарихи очерктер. –Алматы: Жеті жарғы, 1998.-192 б., (Қазақстандағы қоғамдық-саяси, құқытық ой-пікірдің көрнекті өкілдері және олардың қазақ қоғамының саяси дамуына көзқарастары. А.Байтұрсынов. Б. 25-32).
 15. Сарсекеев Қ. Отыз жетінші жыл (әңгіме, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: GAUNAR, 1998.-175 б.
 16. Тұрғынбеков С. Жерорта: Жыр кітабы. – Алматы, Жазушы, 1998.-208 б., (А.Байтұрсынұлының 125 жыл мерейтойына арнау-өлең. Арыстар азасы: Ахмет. 18 шумақ, 93 жол. Б. 99-104.).

17. Шуақаев М., Шаяхмет А. Елім деп өткен Елдос. – Алматы: Ана тілі, 1998.-112 б., (Ученая деятельность А.Б.Байтұрсынова. Б. 24-32).

-1999-

1. Елеуменов Ш. Сұлулыққа іңкәрлік. Толғау-эссе, хикая, әңгіме, очерк, пьесалар, әдеби сын-зерттеулер. – Алматы: Білім, 1999.-328 б., («...Әдебиет танытқыш – әдебиеттану терминдері туралы тұңғыш сөздік». 276 б.; «...Қазақ терминологиясында аса көрнекті ғұламаның бірі А.Б.-ұлы қалдырған тамаша дәстүр бар. Ол тіліміздің шексіз бай қорынан қазақы ұғымдар енгізу дәстүрі». 279 б.).
2. Жалпытүркілік әліпби. Қазақша жазу емлесі (Құраст.: Ибатов Ә). – Алматы: Арыс, 1999.-56 б.
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 1999.-720 б., (А.Байтұрсынұлы; Ахметтің Ленинге жолдаған хаттары; Байтұрсыновтың мұражай-үйі. Б. 72-76).
4. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы: Білік баспа үйі, 1999.-750 б., (А.Байтұрсынұлы. Б. 149-150).
5. Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Астана, 1999.-459 б., (Бүркітов О. Ұлттық баспа сөзінің мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі).
6. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.-432 б.
7. Субханбердина Ү. Қазақ халқының атамұралары: Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхан, 1999.-834., («Қазақ» Б. 50-56; Ахмет Байтұрсынов. Б. 63; 70; 98-99; 128; 131-132; 203; 600-602; 644-645; 672-673; 716-717; 757; 761).
8. Ұлттық рухтың ұлы тіні.Ғылыми мақалалар жинағы. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. (Жауапты ред.: Жанпейісов Е. А.Байтұрсынұлының туғанына 125 жыл толуына орай: 1-бөлім – 11 мақала; 2-бөлім – 16 мақала; 3-бөлім – 31 мақала). – Алматы: Ғылым, 1999.-568 б.
9. Қожакеев Т. Қым-қуыт іздер. – Алматы: Санат, 1999.-400 б., (Тың дерек. Б. 328-330; Тарихи деректер бұрмаланбасын. Б. 355-358).
10. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары: Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1999.-321 б.

-2000-

1. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. Астана: Елорда, 2000.-344 б.,(Ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік жағдайлар. Б. 59-61; Қазақ әдеби тілінің дамуын танытатын жазба нұсқалар. Б. 64-65; Қазақ жазуының жетілуі, Б. 66-68; Қазақ жазуын жетілдірудегі А.Байтұрсыновтың қызметі. Б. 69-71; Поэзиядағы мысал жанрының қалыптасуы мен дамуы. Б. 73-90).
2. Ағытайұлы И. Бабамыз – Бекзат данышпан. – Қостанай, 2000.-88 б., (А.Байтұрсынұлы әулетінің шежіресі және ол туралы деректер берілген).
3. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.-358 б.
4. Ләмбекұлы С. Арыстар: Роман. – Астана: Елорда, 2000.-368 б.
5. Сақ Қ. Ұлт санасының ұйытқысы. – Алматы: ҚазҰМУ, 2000.-175 б.
6. Смайылов К. Жеті қыр, бір сыр. Естеліктер, публицистика. – Алматы: Атамұра, 2000., (Арыстарды ақтағанда. Б. 107-113).
7. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000.-355 б.

-2001-

1. Бектемісұлы Н. Ахмет ұшқан алтын ұя. – Астана: Елорда, 2001.-128 б.
2. Естайұлы Ж., Сын әуені: әдеби ой-толғаныстар. – Астана: Елорда, 2001.-288 б.
3. Қазақ прозасы: Хрестоматия. 2 том. – Алматы: Ғылым, 2001., (А.Байтұрсынұлы: Ауру жайынан. Б. 480-483; Бас қосу турасында. Б. 483-486; Бас қосуға рұқсат берілмеді. Б. 490-491; Бас қосу. Б. 492; Білім жарысы. Б. 502-506; Аңдаспаған мәселе. Б. 512-513; Бастауыш мектеп. Б. 516-519; Губернаторлардың өзгертілуі. Б. 527-528; Өліппе – таңбалар жұмағы. Б. 532-545;).
4. Қазақстанның тәуелсіздігіне 10 жыл: дамудың жетістіктері мен қорытындалары. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. 22-24 ақпан. – Алматы: Қайнар университеті, 2001., (Қалиев С., Мұратханова Р. Ахмет Байтұрсынов және Міржақып Дулатов. Б. 155-159).
5. Қазақстан Республикасы 10 жыл шежіресі. (Құраст.: Нысанбаев Ә., Жұмаханов Т., Шаңбаев Т., Жақыпов Е., Жақыпова А). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2001.-504., (А.Байтұрсынұлының туғанына 120 жыл толуына суретімен мәлімет. 155 б., Бюст пен мұражайдың ашылуы. 374 б., А.Байтұрсынұлының

- туғанына 125 жыл толуына арналған салттанатты жиналыс. 382 б., Ұлы тұлғаға тағзым. 383 б).
6. Сақ Қ. Ұлттық сана ұйытқысы. – Алматы, 2001.-183 б.
 7. Шүкірұлы С. Рухани өріс кернеуі. – Алматы: Мария, 2001., (Қаншеңгел немесе Ахмет Байтұрсыновтың назасы Файзоллаға хат).
 8. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы (Қытай тілінен аударған: Т.Зәкенұлы). – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001.-552 б., (Араб жазуы негізіндегі қазақ жазуы. Б. 465-467).
 9. Ұлттың ұлы ұстазы: халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы А.Байтұрсынов. – Алматы: OFK, 2001.-305 б.

-2002-

1. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. Оқу құралы. (Құраст.: Әбдіманұлы Ө). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-430 б.
2. Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-288 б.
3. Әлім Қ. Міржақыптың оралуы – Возвращение из небытия: хикаят-сапарнама. Қазақ, орыс тілдерінде. – Астана: Фолиант, 2002.-216 б., (Ахаң, Жақаң – қос арыс: Халқының көз жасынан жаралғандар. Б. 28-36).
4. Көркем аударма теориясы мен тарихының өзекті мәселелері (Халықалық ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Алматы: Қазақ университеті, 2002., (Әбдиманов Ө. А.Байтұрсынұлы және XX ғасыр басындағы көркем аударма тәжірибелері. Б. 24-29).
5. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 2-кітап: Оқу құралы. (Жалпы редакт. басқ.: Кәкішұлы Т). – Алматы: Қазақ университеті, 2002.-455., (Алаштың азатшыл әдебиеті. Б. 6-126; А.Байтұрсынов. Б. 64-82).
6. Қалиев С., Иманбекова Б. Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұраларын оқу-тәрбие жүйесіне пайдалану. – Алматы: Өлке, 2002.-224 б.
7. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002.-474 б.
8. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2001.-369 б.
9. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2002.-368 б., (Байтұрсынұлы А. Ақын ініме. Б. 313-314).

10. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана, Күлтегін, 2002.-528 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттері: 12-35).
11. Шүкірұлы С. Мемлекеттік тіл мұраттары. Көмекші құрал. – Алматы: Ғылым, 2002.-352., (Мұратты істің мүддесі. Б. 126-128; Көз жетіп, көңіл сенгендей. Б. 128-132; «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» Ахаң рухы бізбен бірге. 176 б.; Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық. «Қазақ тілінің айтылым сөздігі» кітабынан туындаған ойлар. Б. 269-280).
12. Шілдебай С. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002.-214 б.

-2003-

1. Алматының тарихи және мәдени ескерткіштері. Құжаттар тізбесі. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Мағвеева Л). – Алматы: Өнер, 2003.-208 б., (Тарихи ескерткіш: қазіргі Ахмет Байтұрсынұлы мұражай-үйі. 56 б).
2. Қайта оралған қаламгерлер (Құраст.: Күзембаева В). – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2003.
3. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Екінші том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-392 б., (Жазу тәртібі. Б. 54-56; Алашқа. Б. 205-207; Тіл құрал: Қазақ тілінің сарфі. Б. 219-222; Досмайыл қажыға ашық хат. Б. 163-167; Қазаққа ашық хат. Б. 270-271; Шорай ислам. Б.304-305; «Қазақ» баспаханасы. Б. 321-324).
4. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткіші. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-400 б., (Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов. Б. 59-66; Жаңа жазу ережелері. Б. 97-106; Баспасөзіміз не күйде. Б. 106-113; Өтірік емес, рас. Б. 159-161; Оқу кітаптары. Б. 258-259, 264, 293, 304, 316-318, 349).
5. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Төртінші том: Ағартушылық бағыттағы еңбектері мен оқу құралдары. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2003.-344 б., (Байтұрсынұлы А.: Аққу, шортан һәм шаян. 26 б.; Шыбыжық пен көгершін. 27 б.; Егіннің бастары. Б. 30-31; Қожа Насриддин ақылы. 31 б.; Кісі мен көлеңке. Б. 31-32; Үлес. 35 б.; Екі шыбын. 37 б.; Айна мен маймыл. Б. 38-39; Бұлбұл мен есек. Б. 40-41; Өгіз

- бен бақа. 43 б.; Қайырымды түлкі. Б. 48-49; Шал мен Ажал. Б. 50-51; Жүргіншілер мен иттер. Б. 53-54; Оқуға шақыру. 55 б.; Маймыл Б. 56-57; Қаптесер мен көртышқан. Б. 57-58; Қасқыр мен қозы. Б. 71-73; Қасқыр мен мысық. Б. 80-83; Шал мен жұмыскер. Б. 90-91; Қарашекпен мен қой. Б. 91-92; Сары шыбыжық. Б. 95-96).
6. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологиялық кейбір мәселелер. Монография. – Алматы: Алаш, 2003.-328., (Түс көрудің фольклор мен әдебиеттегі көркемдік қызметі. 32-б.; Бейвералды ишараттардың әдебиеттану ғылымында зерттелуі. 157-б.).
 7. Сәрсекеев Қ. Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі – Ахмет Байтұрсынов жайлы ой түйін. – Алматы: Гауһар, 2003.-80 б.
 8. Ұлттың ұлы ұстазы: А.Байтұрсынұлының 130 жылдығына арналған әдістемелік құрал. (Құраст.: Байжұманова А., www.spring.kz). – Алматы: ҚМРБК, 2003.- 46 б.

-2004-

1. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж., 1-том. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Алдажұманов Қ., Зұлқашева А., Қойгелдиев М., Нүрпейіс К., Рүстемов С., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е). – Алматы: Арыс, 2004. - 552 б., (Байтұрсынов Ахмет. Б. 65-66, 78, 81-86, 112, 119, 120, 143, 145, 154, 166, 172-173, 185, 201-203, 217, 221, 229-230, 234, 242, 245, 288, 329, 332, 335, 349, 355 362, 366, 369, 373, 376, 383-384, 386-388, 407, 413-414, 418, 429, 441, 446, 459, 472, 474, 478, 481, 487, 495-496, 498, 505).
2. Анықтамалық. – Алматы: Ана тілі, 2004., (Қазақстан жазушылары: XX ғасыр. Ахмет Байтұрсынұлы. 70-б.).
3. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы мәселелері, ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2004.-208 б.
4. ІІ-ші Әуезов оқулары. Жас ғалымдардың ІІ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: АСАСЕМІА, 2004., (Ойсылбаева А. М.Әуезов пен А.Байтұрсынұлының тарихи жыр және жоқтау жанры туралы ой-толғамдары. Б. 224-229).
5. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. Бесінші том: Аудармалар, естеліктер, құжаттар мен деректер. (Құраст.: Дулатова Г., Иманбаева С). – Алматы: Мектеп, 2004.-616 б., (Дулатова Г. Өмір өткелдері. Б. 288-339; Бадыров Қ. Қаз қалпында. Б.

- 340-341; Байтұрсынұлы Ахметтің Міржақыпқа жазған хаттары. Б. 412-417).
6. Жармұхамбетова К.Б., Шағырова Ж.Х. А.Байтұрсынұлы және қазақ тілі. (Студенттер мен мектеп мұғалімдеріне арналған көмекші құрал). – Қостанай: ҚМУ, 2004.-59 б.
 7. Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі (1917-1940). 7-том. (Жауапты шығ.: Ақыш Н., Орда Г). – Алматы: ҚазАқпарат, 2004.-462., (20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. Б. 12-20; Әдеби сын. Б. 153-185).
 8. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері, 24-26 мамыр. 1-бөлім. ҚР БҒМ әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-292., (Исмакова А. Казахское литературоведение в контексте всемирного литературоведении. Б. 72-78; Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлы негізін салған терминдер жүйесі. Б. 198-206).
 9. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методологиялық мәселелері, 24-26 мамыр. 2-бөлім. ҚР БҒМ әл-Фараби атындағы ҚҰУ. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-292., (Имаханбетова Р. Музей – рухани, мәдени қазына. Б. 280-284).
 10. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. Алматы: Сөздік-Словарь, 2004.-208 б.
 11. Оспанұлы С. Ахмет өскен ақындық орта: көмекші оқу құралы. – Қостанай: Шапақ, 2004.-204 б.
 12. Сатыбалдыұлы Ф. Шерлі жылдар, шерулі жылдар: Өлеңдер мен поэмалар. – Қостанай: Баспа үйі, 2004.-470 б., (Тас түрмеде. Б. 62-63; Ахмет қайтыс болды дегенде. Б 121-122).
 13. Ысқақұлы Д. Әдебиет алыптары. – Астана: Фолиант, 2004.-304 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты 16-б.).

-2005-

1. Абай және ұлттық идея: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы ӘӨИ баспа орталығы, 2005., (Әбдіманов Ө. Абай және Ахмет поэзиясындағы ой-үндестік. Б. 119-128).
2. Ағытайұлы И. Ортақ өмір арнасы. – Қостанай: Шапақ, 2005.-266б, (Аңсатқан Ақаң елі. Б. 13-17; Ахаң және оның жақындары хақында. Б. 52-55; Тұғырға Торғайдағы қайта қонған. Б. 164-168; Өшпес есім елінде. Б. 169-171; Тұтас буынның төлбасы. Б. 171-188; Ахаң адамзаттың алыбы. Б. 188-205; А.Байтұрсынұлы.

- «Қарагөз». «Ахау, достар». 205-б.; Қайта орлаған күй. Б. 206-207; Дархан дарын, асыл азамат. Б. 208-212).
3. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. – мамыр 1920 ж., 2-том. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Алдажұманов Қ., Зұлқашева А., Қойгелдиев М., Нұрпейіс К., Рүстемов С., Сайлаубай Е., Тілеубаев Ш., Чиликова Е). – Алматы: Арыс, 2005. - 496 б., (Байтұрсынұлы Ахмет. Б. 19, 21, 23, 28, 30, 39, 230, 248-249, 306, 316, 325-327, 349, 350, 354, 360, 367, 373, 396, 414, 455, 479).
 4. Алыптар тобының асылдары: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005., (Әбдіманов Ө. Сәкен және Алаш зиялылары. Б. 95-101).
 5. Әдеби мұра және қазақ әдебиеті тарихын оқыту мен зерттеу мәселелері: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005., (Әбдіманов Ө. XX ғасыр бас кезіндегі әдебиетті оқытудың өзекті мәселелері. Б. 134-139).
 6. Әуезов ІУ-ші оқулары. Жас ғалымдардың ІУ халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы ӘӨИ, 2005.-225 б., (Имаханбетова Р. Ахметтанудағы кейбір ағаттықтар. Б. 172-175).
 7. Жұбанов тағылымы (ҮІ Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Ақтөбе: Ақтөбе МПУ, 2005.-530 б., (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов арасындағы байланыс. Б. 197-200).
 8. Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз. – Алматы: Өлке, 2005.-160 б., (Ұлттық бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақстандық патриотизмге қатысты алғышарттар мен объективті негіздер. Б. 76-92; Ұлт ұпайын түгендеуден асқан міндет жоқ. Б. 129-135).
 9. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі (Бірінші қырғыз ғылыми сиезінің еңбектері). Баспаға дайындаған: Құрманбайұлы Ш. – Астана, 2005.
 10. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саями лексика: әлеуметтік бағалауыштық, сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.-140 б.
 11. Мұсабаев Х. Наркескен. – Қостанай, 2005., (Ахмет Байтұрсыновтың монологы. 1 поэма).
 12. Терминология мәселелері. 1910-1930 жылдар 1-том. (Құраст.: Құрманбайұлы Ш., Жұбаева О). – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2005.-288 б., (Тіл туралы. Б. 89-92).

-2006-

1. Алаш ақиықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар. (Құраст.: Жұртбай Т). – Алматы: Алаш, 2006.-288 б. (Талант талқысы /алғысөз/. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынов. Жазығым не? Б. 221-224).
2. Алмалы: Фотоальбом. Қазақ, орыс тілдерінде. (Құраст.: Толанова О., Бокаев Н). – Алматы: ТОО «Дом печати Эдельвейс», 2006.-200 б.
3. Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері: республикалық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 2006., (Әбдиманов Ө. XX ғасыр басындағы мысал жанрының аударылу ерекшеліктері. Б. 55-64).
4. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары (Республикалық I ғылыми-теориялық конференция. 30-31 наурыз). – Астана: ҚР БҒМ Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006.-354 б.
5. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Үшінші басылуы. (Құраст.: Ахметов З., Шаңбаев Т). – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006.-398 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты беттері: 77, 82, 127, 257, 284, 308, 322).
6. Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректері негізінде): Филол. ғыл. канд. дис.: 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Алматы, 2006.-130 б.
7. Көкейкесті әдебиеттану. Азаттық идеясының қазақ әдебиетіндегі көрінісі: әдіснама, таным, көркемдік. 7-кітап. – Астана, 2006., (Әбдиманов Ө. Азатшыл сарынның ұлы дәстүрі. Б. 67-80).
8. Қазіргі қазақ әдебиетін оқыту мен зерттеудің өзекті мәселелері: халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Алматы, 2006., (Әбдиманов Ө. XX ғасыр әдебиетін зерттеуге жолбасшы еңбек. Б. 16-20).
9. Қан жүректі қайғылым. (Құраст.: Есенқарақызы Х). – Шымкент: Ордабасы, 2006.-208 б., (Байсалова А. «Қазақ халқының рухани көсемі». Б. 15-20).
10. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Оқу құралы. Алматы: Атлас, 2006.-200 б.
11. Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы: Қазақ университеті, 2006., (Әбдиманов Ө. Ұлттық рухтың ұлы жыршысы. Б. 55-72).
12. Он ғасыр жырлайды. – Алматы, 2006.-408 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 335-345).
13. Салқынбай А., Көккөзова М. Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. – Алматы: Нұр-пресс, 2006.-137 б.

14. Терминология мәселелері. 1930-1990 жылдар. 2-том. (Құраст.: Құрманбайұлы Ш., Әбдірәсілов Е., Әміров Ә). – Астана: ІС-Сервис ЖШС, 2006.-288.

-2007-

1. Академик Серік Қирабаев және ХХ ғасырдағы әдебиеттану ғылымы: Алматы мен Астанада өткен ғылыми-практикалық конференция. – Алматы: Unique Service, 2007.-480 б., (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының ұлт әдебиетіндегі асыл сөздері. Б. 291-299).
2. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. Қазақ, орыс тілдерінде. – Алматы: Арыс, 2007.-624 б.
3. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары. Алаш құндылықтары: Отандық ғылым дамуының жаңа кезеңі. Халықаралық II ғылыми-теориялық конференция материалдары. 1 бөлім. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2007.-180., (Пленарлық мәжіліс – 8 баяндама; 1 секция: А.Байтұрсынұлы және тіл білімінің мәселелері – 23 мақала).
4. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары. Алаш құндылықтары: Отандық ғылым дамуының жаңа кезеңі. Халықаралық II ғылыми-теориялық конференция материалдары. 2 бөлім. – Астана: ҚР БҒМ Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2007.-238., (Кіріспе сөз – 1: Байсалова А.Қ., Ахаңның жиені; 2 секция: А.Байтұрсынұлы және қазақ әдебиетінің мәселелері – 43 ғылыми мақала).
5. Алаш тағылымы және тәуелсіздік. Ғылыми-тәжірибелік конференция. 11 желтоқсан 2007 ж., (Қойгелдиев М. «Алаш тағылымы және тәуелсіздік»; Қирабаев С. «Алаш арыстары және қазақ әдебиеті»; Өзбеков С. «А.Байтұрсынұлы және ұлттық құқықтық мәдениет»; Кәкішев Т. «Алаш қозғалысы туралы деректер мен толғамдар»; Айтымбетов «Алаш қайраткерлері және ұлттық сана»; Баймағамбетова ««Алашорда» партиясы туралы мұрағат деректері және оның зерттелу мәселелері»).
6. Алматы көшелері. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. – Алматы. БАҰР, 2007.-256 б., (Байтұрсынұлы А. 45-б.).
7. Әбдиманов Ө. Ахмет Байтұрсынұлы: Зерттеу-эссе. – Алматы: Арда, 2007.-296 б.
8. Әбдиманов Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.-325 б.

9. Байдебеков Қ. Өмір соқпағында. – Алматы: Ел-шежіре, 2007.-200 б., (Ахмет Байтұрсынұлы туралы. Б. 76, 123-130).
10. Деріпсалдин Қ. Торғай әуендері: Топтамалы ұжымдық әндер жинағы. – Қостанай: Костанайский печатный двор, 2007.-230 б., (Ахмет Байтұрсынов: Екі жирен, Аққұм. Б. 7-11).
11. Кәкішұлы Т. Жанр жайлауы. 1-кітап: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.-462., (Сын мен әдебиеттану. Б. 121-150; Әдебиет тарихындағы «ақтаңдақтар». Б. 273-318; ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ағымдар хақында. Б. 374-388; Сын мен әдеби зерттеу. Б. 389-453).
12. Мәженқызы Р. Кітап – ғасыр мұрасы: Кітап-альбом. (Автор-құрастырушы). – Алматы: Өнер, 2007.-304 б., (Байтұрсынұлы А. Маса. – Алматы: Раритет, 2005.-208 б., Мұқабасы. 86-б., Байтұрсынов А. Тіл – құрал. Қазақ тілінің серфі. Бірінші жылдық. – Ташкент: Түркістан мемлекеттік баспасы, 1922.-90 б., Мұқабасы. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. Қазақша әлібба). 7-басылуы. – Орынбор: Кыргыз мемлекеттік баспасы, 1925.-72 б., Мұқабалы).
13. Пірәлиева Г. Қазақ көркем прозадағы психологизм және оның бейнелеу құралдары. – Алматы: ҚызМемПИ, 2007.-359.
14. Сүлейменова Д. Алашорданың Батыс бөлімінің тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі. Алматы: Арыс, 2007.
15. Тауқымет пен тағзым 1937-2007. (Құраст.: Төлепберген Б). – Алматы: РИИЦ АЗИЯ, 2007.-296 б., (Алаштың арыстары, 37-де опат болғандар. Өмірбаяндық анықтамалық. Байтұрсынов Ахмет (1873-1973). 13 б.; А.Мектептегі. Ахаң бастаған сара жол. Б. 243-246).
16. Уразғалиева С.Б. Ахметтану. – Қостанай: ҚМУ, 2007.-28 б.

-2008-

1. Айтбайұлы Ө. Ділғұмырлар мен тілтұғырлар. – Түркістан: Тұран, 408 б.+8 б., сурет., (Қазақ терминологиясының атасы. Б. 10-17; Ұлттың ұлы ұстазы. Б. 18-43; Абай үлгісінің жалғасы дерсін Ахаңды. Б. 191-196; Ахметтану тағылымы. Б. 303-313).
2. Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 21 қараша 2008 жыл. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008.-476, (Имаханбетова Р. А.Байтұрсынұлының мұражайының қалыптасу тарихы. Б. 344-353).

3. Алаштың ардағы. (Құраст.: Тілешов Е., Өріпбекова Г). – Астана: Зерде, 2008.-240 б., (Қазақ жазуы. Б. 7-8; Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 95-97).
4. «Алаш» қозғалысы. (Құраст.: Тілешов Е., Қамзабекұлы Д., Нұрахмет И). – Алматы: Сардар, 2008.-324 б., (Нұрғали Р. Байтұрсынұлы Ахмет. Б. 55-58; А.Байтұрсынұлына қатысты беттер: 3-17, 179, 207, 212-213, 215, 217, 223, 227, 236, 249-250, 261-262, 265; Алаш жылнамасы. Б. 271-282; 288-289, 292).
5. Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Семей, 2008.
6. Әлем қазақтарының рухани сұхбаты: тіл, мәдениет және Алаш мұраты. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 2008 жыл 12-13 қараша. Алматы, 2008.
7. Қазақ афоризмдері. (Құраст., әрі автор: Шаймерденұлы Е). – Алматы: Алматыкітап, 2008.-304 б.
8. Қазақ әдебиеттануының тарихы. Екі томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008.-646., (Кәсіби қазақ әдебиеттануының қалыптасуы (1900-1932). Б.64-166; Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 181-195; Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеттануының дамуы (1932-1956). Б. 206-257).
9. Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Астана: Ел-шежіре, 2008. - 360 б.
10. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Екі томдық монография. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. - 480 б.
11. Құлманов Қ. Телжан Шонанұлы. Монография. – Астана: «ҚЭЖО» ЖШС, 2008., (Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынов халық ағарту және әдебиет саласында. Б. 129-139).
12. Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар). Монография. – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-240 б., (Алаш зиялылары және ұлттық терминқор қалыптастыру міндеті. Б. 7-25; Қазақтың ғылыми терминологиясын қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлының рөлі. Б. 29-46; Ахмет Байтұрсынұлы және XX ғасыр басындағы терминологиялық жұмыстардың жүргізілуі. Б. 47-53).
13. Жұртбай Т. «Ұраным Алаш». – Алматы: Ел-шежіре, 2008.-472 б., («Байтұрсынов баяғы Байтұрсынов». Б. 415-466).
14. Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2008.-384 б.

1. Алаш. Алашорда. Энциклопедия. (Құраст.: Әнес Ғ., Смағұлова С). – Алматы: Арыс, 2009.-544 б., (Мектептегі А. Азамет серіктігі. Б. 15-16; Сүлеймен Ж. Академиялық орталық. Б. 21-22; Қойгелдиев М. «Алаш» қозғалысы. Б. 32-34; Замзаева Т. «Алаш» партиясы бағдарламасының жбасы. 41-б.; Смағұлова С. «Алаш» партиясынан құрылтай жиналысына аталған депутаттар тізімі. 41-б.; Нұрпейісов К. Алаш ісі. Б. 48-49; Қирабаев С., Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Ахмет Байтұрсынов. Б. 90-96; Сүлейман Ж. Байтұрсыновтың В.И.Ленинге хаттары. 96-б.; Байтұрсыновтың мұражай-үйі. 97-б.; Бекметова Ж. Бекметов Мұхамед-Мақсат Хамидоллаұлы. 100-б.; «Қазақ»газеті. Б. 206-207.; Жұбаева О. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Б. 207-208; Смағұлова С. Торғай облыстық Алаш комитеті. 310-б.; Шашаев Ә. Торғай облыстық Қазақ съезі. Б. 310-311; Барбосов С. Тоталитаризм. Б. 312-313;)
2. «Алаштың» тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы. (Құраст.: Шүкірұлы С., Тілешов Е). – «Алматы: КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009.-364., (Шаймерден Е. Алаш зиялыларының тілдік мұрасы: арналы бастау, өміршең дәстүр. Б. 3-9; Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 15-104; Дулатұлы М. Тіл құрал. Қазақ тілінің сарфі. Шығарушы Байтұрсынов А. Б. 161-164; Шонанұлы Т. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында. Б. 250-259).
3. Алматы көшелері. Анықтамалық энциклопедия (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы: ИП Волошин, 2009.-400 б., (А.Байтұрсынұлы атындағы көше. 79 б).
4. ҮШ-ші Өуезов оқулары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы. – Алматы: Тау-Самал, 2009.-268., (Ойсылбай А. Әдебиет теориясы: А.Байтұрсынұлы және М.Өуезов. Б. 65-70; Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлы және Қырық мысал. Б. 76-83).
5. Байқадамова К. Байқадамовтар әулеті: Деректі хикаят. – Алматы: Білім, 2009.-296+40 б., (Тарихи тұлғалар: Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 140-143).
6. Қазақстан музейлері. Құраст.: Мерекеева С. – Алматы: Алматыкітап ЖШС, 2009.-280 б. (Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының музей-үйі. Б. 174-184).

7. Омарова Б. Қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.-202 б., (Ахмет Байтұрсынұлы – ана тіліміздің атасы. Б. 45-48; А.Байтұрсынұлы – әдебиеттану ғылымының негізін салушы. Б. 48-51).
8. Салқынбаев М. Қазақ-араб әдеби байланыстары (XX ғасыр). Монография. – Астана: Астана полиграфия, 2009. -208 б., (А.Байтұрсынұлына қатысты материалдар. Б. 126-135).
9. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009.-560 б., (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 153-208).
10. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009.-376 б., (Ахмет Байтұрсынұлов и Михаил Бахтин общность теоретических мыслей. Б. 131-146; Ахмет Байтұрсынұлы және көркем сөздің теориялық мәні. Б. 177-185; А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» мен Қ.Жұмалиевтың «Әдебиет теориясы». Б. 186-196; З.Қабдолов және Алаш әдебиеттануы (А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхаммедұлы).
11. Шүкірұлы С. Тілтану белестері. – Алматы: Сардар, 2009.-248., (Ел деп өткен адар ер. Б. 3-5; Ахаң арманын алға апарайық. Б. 6-7; Тіл базарында балық үлесіп жатқандаймыз. Б. 68-74; Алаш аманаты. Б. 91-96; Барын халқына берген жан. Б. 97-101; Мен ұлтыма жауаптымын деп жүрсе... Б.101-107; Семинар өтті, не білдік? Б. 120-124; Таңбадан жеріп, дыбыстан шошымайық. Б. 125-138; Ахаң әліпбиі һәм тіл дыбыстары. Б. 167-174).
12. Шүкірұлы С. Қолтаңба. – Алматы: Сардар, 2009.-200., (Бір толғаудың хикаяты: Өткенге салауат, бүгінге бірлік. Б. 172-184; Мұсабаев Х. Ахмет Байтұрсынұлының назасы. Толғау. Б. 177-180).

-2010-

1. Өнесұлы Ж. Мақтанышы елімнің. – Алматы: SANJAR-U, 2010.-198., (Ұлылықтың үлгісі болған Ахмет Байтұрсынұлов. Б. 6-18).
2. Имаханбетова Р. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). – Астана: Педагогика ПРЕСС,-304 б.
3. Ұлағатты ұлт ұстазы. Құраст.: Имаханбетова Р., Байдебеков Қ. – Алматы: Сардар, 2010. – 276+24 ж.б.

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІК

Әдебиетші Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығының бір саласы – ел арасында ауызша айтылып жүрген жырларды (фольклор) жинап, өңдеп, баспаға дайындап, жарыққа шығару болған. Ондағы мақсатын автор өзі айтқандай: «...*әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, ол әдебиет ада-сып кетпек, енді ғана өсе бастаған қазақ әдебиетін алғанда, мұны естен шығармау керек*» – деп, 1926 жылғы жарияланған «23 жоқтау» жинағының алғысөзінде жазған болатын.

Кейінгі басылымдарды салыстырып, сараптау барысында 1923 жылы Мәскеудің Ұлттар комиссариаты қарауындағы «Күн шығыс» баспасынан жарық көрген «Ер Сайын» жырының түпнұсқасының А.Байтұрсынұлы мұражайының қорына берілген телкөшірмесі негізге алынды. Кітаптың түпнұсқасы М.О.Әуезов атындағы ӘӨИ, Қолжазба бөліміне 1965 жылдың шілде айында 99-нөмірмен тіркелген. Түпнұсқаның ішкі мұқабасында: «*Жыршылар айтуынан алып, өңдеп өткеруші: Байтұрсынұлы Ақымет*» деп жазылғанына сүйенсек, аталған жыр құрастырушы тарапынан біршама өңделіп, редакцияланғанға ұқсайды.

ЕР САЙЫН (МӘСКЕУ, 1923)

1991 жылы «Жалын» баспасынан «Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публистикалық мақалалар және әдеби зерттеу» атты жинақ қайта басылым көрді. Бұл А.Байтұрсынұлының есімі ақталғаннан кейін қайта жарияланым көрген екінші кітап. Осындағы «Ер Сайын», «23 жоқтау» және кейбір көсемсөздері бірінші рет кирил әрпіне түсірілген еді. Кітапты құрастырып, алғы сөзін жазып, баспаға әзірлеген академик Р.Нұрғалиев. Кейінгі жинақта түпнұсқада ғы «*айтуынан*» деген сөз 1991 жылғы жинақта 97-бетте: «*аузынан*» деп өзгеріске түскен.

Тарихи жырдың беташарына белгілі орыс ғалымы Григорий Николаевич Потаниннің 80 жылдық мерейтойына арналған 3-бетте тарту өлеңі берілген. Осындағы 3-4-беттегі: «*Иамыштың, айақ*» деген сөздер бүгінгі емлеге түсіріліп түзетілген, яғни,

1991 жылғы жинақта 98-бетте: «*Ямыштың, аяқ*» деп жазылған. Жыр соңында Г.Н.Потанинді қазақ оқырмандарына жете таныстыру үшін ғалымның өмірбаяны, қызметі, қазақ халқына жасаған еңбегі жайында түпнұсқада 86-91-бетте: «*Григорий Николайыш Потанин*» атты көлемді мақала берілген. Мақала авторы – «Қыр баласы». 1923 жылғы түпнұсқада осы «Қыр баласы» атынан берілген мақала 1991 жылғы жинаққа енген екен. Түпнұсқаға сүйеніп, мақала қаз-қалпында берілді.

«Қырбаласы» деген бұркеншікесімнің – Әлихан Бөкейхандыкі екені әдебиетші, тілші, тарихшы ғалымдардың зерттеулерінен белгілі. Мұнан байқайтынымыз: А.Байтұрсынұлы бұл жинақты құрастырып, бастыруда Ә.Бөкейханмен бірге жасаған. 1994 жылы «Қазақстан» баспасынан «Әлихан Бөкейханов. Шығармалары» атты жинақ жарық көрді. Жоғарыда аталған мақала осы жинақта (276-279 б/б.) қайта басылым көрді. Мақаланың кейбір тұстары өзгеріске ұшыраған.

Түпнұсқадағы «Ер Сайын» жыры мен кейінгі 1991 жылғы басылымды мәтін бойынша салыстыру барысында төмендегідей айырмашылықтар кездесті. Мәселен, жыр түпнұсқада «1 бөлім» деген тек «I» рим цифрымен белгіленсе, 1991 жылғы басылымда: 99-бет: «*Бірінші бөлім*» деп жазумен берілген. 1923 жылғы басылымда 4-бетте: «*Көп жатқан, мешел болып, келекеде. Аң бітіп, жаңа ғана айақ басып*» деген өлең жолдарындағы «*келекеде*», «*аң*», «*айақ*» деген сөздер 1991 ж. жинақта 98-бетте: «*Көп жатқан, мешел болып, көлеңкеде, Әл бітіп, жаңа ғана аяқ басып*» деп, асты сызылған сөздер, 10-беттегі: «*Тойын жасап, ұзатып*» деген жолдар 101-бетте: «*Ойын-сауық жасатып*» деп өзгерген. Жетінші жолдағы «*Несіне өлім бермедің?!*» деген өлең жолдары «*Тезінен өлім бермедің?!*» деп түпнұсқа бойынша түзетілді.

Бір ескере кететін жайт: Жырдағы «молла» деген сөз қазіргі емле бойынша «молдасы» деп 1991 ж. басылымда өзгертілген. Түпнұсқадағы 20 беттегі: «*Жаңа туған жас төлдің!*» деген тармақ 1991 ж. жинақта 106-бетте: «*Жаңа туған жас ұлдың*» деп, 22-бетте: «*Мирадына жеткен соң*» деген жол «*Мұратына жеткен соң*» деп өзгертілген екен. Бұл өзгертулер түпнұсқаға сәйкестендіріліп, түзетілді. Түпнұсқадағы: «*Дағдардым,*

жұртым, мен дейді, ақыл тауып бер дейді!» (22-б.) деген өлең жолдары 1991 ж. жинақта 108-бетте: «*Дағдардым, жұртым, мен енді. Ақыл тауып бер енді*» деп, «*Күмістен бесік ілдірді. Бөрненнен түбек құйдырды*» деген екі тармақ «*Күмістен бесік ойдырды, Бөрненнен түбек қойдырды*» деп, «*Ақырында, балам, құл*», деген өлең жолы 1991 ж. жинақта: «*Ақырында, балам, құл*» деп, «*Мың кісіні қолға алып*», деген қатар 1991 ж. басылымда: «*Мың кісілік қолды алып*» деп өзгеріске түскен. Өлең жолдары түпнұсқамен қайта түзетілді.

1923 ж. түпнұсқада: «*Жүремін деп ойладың*», деген өлең жолы, 1991 ж. жинақта: «*Жеңемін деп ойладың*» деп өзгерген. Бұл өлең жолы түпнұсқаға сәйкестендірілді. «*Айыубике сұлу нар*» «*Аюбике сұлу бар*» деп, «*Бірің шығып тұрмаңыз ... Мұнша неге кернедің?*», деген өлең тармақтары 1991 ж. басылымда: «*Бірің шығып ермеңіз!*» деп өзгерген. Өлең жолдары, түпнұсқа бойынша түзетілді. Түпнұсқадағы: «*...Түстенісе қалысты...*» деген өлең жолы «*Түсе-түсе қалысты*» деп, «*Қашан қалған шашылып*» деген өлең жолынан соңғы «*Ертоқымнан адалсып*» деген жолы 1991 ж. жинақта түсіп қалған екен. Түпнұсқа қалпына келтірілді. «*Қара олатты бөрбайлап*» деген тармақ «*Қара оланы бөрбайлап*» деп, «*Сайыным қайда деген де*» деген өлең жолы «*Сәбиім қайда дегенде*» деп, «*Болдағы алтын ой болат...*», «*...Қызыл ойран боярсың!, Қолы бетің қызарып...*», деген өлең жолдары 1991 ж. жинақта: «*Болдағы алтын ақ болат...*», «*...Қызыл ою боярсың!, Қолы, бетің қызарып...*», – деп өзгерген екен. Біз түпнұсқа бойынша өзгертілген өлең жолдары қайта қалпына келтірілді.

Ескерту: «*Ер Сайын*» жырының I-ші бөлімі аяқталған тұста түпнұсқада 64-бетте: «*Соңы. Ер Сайынның айағы (1)*» деп жазылса, 1991 ж. жинақта 132-бетте: «*Екінші бөлім*» деген атау жазумен беріліп, келесі жолына «*I*» рим цифры қойылған. Бұл түпнұсқаға сәйкестендірілді. Сондай-ақ, «*Ер Сайын*» жырының екінші бөлімінің басындағы 7 қатар өлең жолы 1991 ж. басылымда қалып қойған екен. Яғни, «*...Батырды сұлу жоқтады: Беліндегі бес қару*» (131 бет) деген жолдармен басталады. Бұл томда осы өлең жолдары түпнұсқа бойынша толықтырылды. Яғни:

*«Сайын сүйтіп қалған соң,
Оны сұлу білген соң
Екі бетін алады,
Қара шашын жайады,
Үйге кетті жулқынып,
Жын қаққандай құтырып,
Сұрын салды отырып»* (Түпнұсқа: 65-бет).

Түпнұсқадағы 65-бет:

*«Жеті Алашты қыдырсам...»,
«...Ер қасқамнан адастым...»,
«...Қасқам ішіне келмеген...»,
«...Ойнар-күлер шағында...»* –

деген өлең тармақтары 1991 ж. жинақта 132-бет:

*«Қыдырсам алты Алаштан...»,
«...Ер қасқамнан адасқан...»,
«...Қасқам ішіне енбеген...»,
«...Ойнап-күлер шағымда...»* –

деп өзгеріске түскен. Бұл өлең жолдары түпнұсқамен сәйкес, түзетілді.

Түпнұсқадағы: *«Қара қабат секілді...»* деген өлең жолы кейінгі жинақта 132-бетте: *«Қара қабат секілді»* деп берілгенімен, *«қабат»* деген сөзге: *«түсіне кірген қара бетті»* деп сілтеме бар. Мұндай сілтеме түпнұсқада жоқ.

Түпнұсқадағы 67-бет:

*«Екеуі есінен адасты...»
«...Тегіс кезін қарармын...»,
«...Бұл барғаннан бармасам...»,
«...Құнан тайдай тебіскен...»,* –

деген өлең жолдары 1991 жылғы жинақта:

*«Екеуі естен адасты...»,
«...Тексеріп қағармын...»
«...Бұл сапарға жүрмесем...»,* –

деп өзгертілген. Өлең жолдары түпнұсқамен сәйкестендіріліп, түзетілді.

Түпнұсқадағы:

«...Біріне-бірі ем екен...»,

«...Сөйлесетұғын тілі жоқ...»

«...Ойнап ойын қанады,

«Келе жатыр кемпір сұм...»,

«...Еңсен келген анасы...», –

атты өлең жолдары 1991 ж. жинақта:

«...Тегіс кезін қарармын...»,

«...Біріне-бірі тең бе екен?...»,

« ...Сөйлесетін тілі жоқ...»,

«...Ойнап-күліп қалады,

Келе жатыр кемпірдің...»,

«...Аңсап келген анасы...», –

деп өзгертілген екен. Бұл жолдар түпнұсқа бойынша берілді. 1991 ж. басылымдағы: «Сайынды іздеп жүр еді, Үстіне келіп орнады», деген өлең жолдары арасында қалып қойған: «Сайынды іздеп жүр еді, Жатқан жерін көреді, Үстіне келіп орнады...» деп, асты сызылған бір жол енгізіліп, түпнұсқа бойынша түзетілді.

Түпнұсқадағы: «Қорасын жылқы көрместі, Сайынды қолға берместі...», «...Қоланың шашын қидық деп», деген өлең жолдары 1991 ж. жинақта: «Қорасын жылқы көрмейді, Сайынды қолға бермейді», – деп, «Қылармын деп кіжініп» деген жол «Қылармын деп кідіріп», – деп, «Қалмаққа кіріп кетеді, Бөкембай мен Қобыланды...» деген тармақтар «Қалмаққа ер жетеді, Бөкембай мен Қобыланды» деп өзгерген екен. Бұл өлең жолдары түпнұсқадағы қалпына келтірілді.

Бір ескеретін жайт – 1991 ж. басылымда «Бөкембай» барлық жерде «Бөкенбай» деп берілген. Батыр есімі түпнұсқа бойынша түзетілді.

Түпнұсқада «Ер Сайын» жыры біткенде: «соңы» деген белгі бар, ол 1991 ж. басылымда берілмейді. «В.В.Радловтан» деген түсініктеме соңында «Қыр баласы» атынан берілген мынадай мәлімет толықтыра түседі 85-бет: «Ахмет өңдеп өткерген «Ер Сайынның» жыры батыр Сайын деп В.Радлов жазған жырмен бір екен. Екеуінің айырмасы мына осы «Ер Сайынның» «айағы» деп басылған. Өзге жырлар айтушыға қарай өзгеше бола береді. Өзге жырдағы кісілер қата өлеңдетіп келеді, өзге әңгіменің бәрі қара сөзбен айтылады. Ер Сайын, қара қыпшақ

Қобыланды, (Ташкенде басылған) Манас қана алғы өлеңмен келеді. Тыңдаушы жаратқансын жыршылар жырдың қара сөзінде өлеңге аударып жіберген ғой. Манас қырғыз тілінде. Мұны да «Күн шығыс баспасы басады».

Көрнекті түркітанушы ғалым В.Радловтың 1993 жылы қайта басылым көрген «Алтын сандық» (256-б.) атты жинағындағы «Сайын батыр» жырымен А.Байтұрсынұлы нұсқасы салыстырылды. Бұл кейінгі жинақты құрастырып, баспаға дайындағандар – С.Қасқабасов, К.Ісләмжанұлы. Біріншіден, жоғарыда айтып өткеніміздей, «жырдың тақырыбы А.Байтұрсынұлы жинағында «Ер Сайын» деп берілсе, В.Радлов нұсқасында ол «Сайын батыр» деп көрсетілген. Жыр А.Байтұрсынұлы өңдеген нұсқада екі бөлімнен тұрса, В.В.Радлов жинағында тұтас берілген. 1923 ж. А.Байтұрсынұлы дайындаған нұсқада жыр:

*«Бұрыңғы өткен заманда,
Дін мұсылман аманда
Үш шарбақты, үш кентті.
Ногайлы деген жұрт өтті
Бір замандар болғанда.
Ауыр дәулет мол кетті,
Жарлылықтың зары өтті», –*

деген өлең жолдары В.Радловтың нұсқасында:

*«Бұрыңғы елдің барында,
Өткен елдің заңында,
Сол елдердің тұсында
Ногайлы деген халық өтті
Үш шарбақты кент өтті.
Ногайлының үш кент,
Заманында жарлы өтті...» –*

деп келеді.

Салыстыру барысында А.Байтұрсынұлы «жырдың I бөлімі В.В.Радловтан алынды» деп сілтеме жасағанымен, жыр мәтінінде өзгерістер бар, әрі жыр жолдары толықтырылып, көлемі көбейгені бірден аңғарылады.

23 ЖОҚТАУ (МӘСКЕУ, 1926)

Ғасыр басындағы қазақ әдебиетшілері ел аузындағы ескі әдеби мұраларды зерттеп, халық игілігіне жаратуды өзекті мәселе деп қараған. А.Байтұрсынұлы жинаған сөз үлгілерінің топтамасының бірі – 1926 жылы Мәскеуде жарық көрген «23 жоқтау». Жинақтың «бастырушыдан» дейтін алғысөзінде кітап бастырудағы мақсатын, топтастырылып отырған елден жинаған жоқтаулардың жазу әдебиетіне қажетті сөз қорегі екенін автор өз тарапынан түсіндіріп өтеді.

Бұл кітап қазіргі әріпке түсіріліп, 1990 жылы «Боздағым» атты жинаққа енген. Кейін 1991 жылы «Ақ жол» атты жинақта қайта басылым көрді. 1923 жылғы түпнұсқа кейінгі басылымдардың алғашқысында көптеген өзгерістерге түсіп, тіпті бірінші құрастырушысы Ахмет Байтұрсынұлының есімі аталмаған. 1991 ж. жинақ пен түпнұсқа арасында айтарлықтай өзгешелік жоқ. Жоқтауларға жасалған мәтіншілік салыстырулар кітаптағы орналасу реті бойынша жіктеліп, таратылды:

1. Мамай батыр – бұл батырдың шешесі Қараүлектің баласы қаза болғандағы шығарған жоқтауы. Түпнұсқада: «Мамай – Едіге бидің нәсілінен, ХҮІ ғасырда өмір сүрген ноғайлының батыры» деп жазылған. Нұсқа бойынша жоқтау 190 жолдан тұрады.

1990 жылғы жинақта – 137 жолы ғана берілген. Яғни, 53 жолы қысқартылған. Түпнұсқа бойынша: «*Айбалтасы қанды Орақ*» деген 11-ші жолы, «*Құлынды өлген ақ байтал, Енді саған күн қайда Ондай бала туатын*» деген (30, 31, 32) үш жолы, 1990 ж. жинақтың 17 бетіндегі: «*Өткір еді алмасың...*» деген тұсына көп нүкте қойылған, осы тұста 19 жолы қысқарып кеткен. Осы беттегі «*Қолыңды алға сермедің*» деген жолдағы «алға» сөзі нұсқа бойынша «*айға*» болуы керек. 18 беттегі: «*Тарқамаса игі еді*» деген жолдағы «*игі*» сөзі түпнұсқа бойынша «*жақсы*», ал осы беттегі түпнұсқа бойынша 97 жол: «*Тең азамат жинаған*» деген жолдар жоқ. 19 бетте: «*...Әбеу кескенді батырды Басып кесіп күнін, Аш бөрідей аттаған. Ақ сүңгінің қияғын Күміспенен қаптаған. Ноғайлыны жау алса, Үйде қарап жатпаған...*» (114, 115, 116, 117, 118, 119, 120) алты

жолы қысқартылған. Осы бетте: 136-141 жолдар да қысқарған. «*Жұртыңды жсаулар қамады*» деген жолдағы «*Жұртыңды жсаулар*» деген тіркес түпнұсқа бойынша «*Өзіңді қалмақ*» деп жазылған, «*Жұртыңды дұспан ториды*» деген жолдағы асты сызылған сөз түпнұсқа бойынша «қалмақ» деп жазылуы керек. 20 бетте: «...*Анаңнан болып туған соң, Атқа мінбей өлмедің*» (162, 163) деген жолдар түсіп қалған. Осы бетте: «...*Артыңда қалды жиганың, Тарқап кетті миманың. Ұжмақты қылып құдайым, Жолдасың болсын иманың!*» деген түпнұсқадағы жолдар қысқарған. «*Алғаның қалды тұлдықта*» деген жолдағы асыт сызылған сөз түпнұсқада «*Алмасың*» деп жазылған. Соңғы 10 жолы да қысқарған.

Түпнұсқа бойынша жоқтау былай аякталады: «...*Өлдің Мамай, қор болдың! Қарадан туып, хан болдың, Ерлігің мен билігің Он сан атты ноғайға Көрсе, күнде таң болдың. Жайауларға жол болдың, Аттыларға тіл болдың, Өлдің, Мамай, күл болдың, Күл ұшырған жел болдың, Иманың болғай жолдасың.*»

2. Қаз дауысты Қазыбек би – 153 жолдан тұратын жоқтау. Жоқтауды бидің қызы Қамқа шығарған. 1990 жылғы басылымда әрбір жоқтаудың алдына қысқаша түсінік беріп отырады. 1926 жылғы жинақта керісінше жоқтау соңынан деректі оқиғаларға анықтамалық мағлұмат берілген. Бұл жоқтау кейінгі басылымда көп қысқартуға ұшырамаған. Бірақ кейбір сөздер өзгеріске түскен. Екі жолы түсіп қалған. 23 бетте: «...*Соларменен бірдей ғып*», «...*Тақта отырған хан болып*» деген жолдар жоқ. Түпнұсқадағы: «*Олқысыз – Ұлықсыз*», «*мазаққа – хан болып*», «*жанға – ханға*», «*дұғанды – дуанды*» болып өзгерген. 1990 ж. жинақта 22 беттегі: «*Қазақ болып зарлады*» деген жол түпнұсқада кездеспейді.

3. Кеңгірбай – 62 жолдан тұратын жоқтау. Авторы белгісіз. 1990 жылғы жинақта 55 жол. 36 бетте: «...*Суытып қойған тұлпары, Алпыс басты ақ орда, ...Алладан қайтты назарым, Бір күнде кетті базарым, ...Жаздың күні болғанда Күннің көзі байланған, Ақсұңқар ұшып ұядан*» деген жеті жолы қысқарған.

4. Алтай тәті – 174 жолдан тұратын жоқтау. Мұның да авторы белгісіз. 1990 жылғы кітапта 150 жол. 24 жолы қысқарған.

102-106 беттердегі: «Туысын – қуысын, ұлындай – аулындай, галымдай – Әлімдей, сарғайған – сарғаюмен, мал – бал, Тәті – Тәти, Дұғай – Дуай, тойласын – бұласын» т.б. сөздер өзгеріске түскен. 1990 ж.ж. 104 беттегі: «Бөз-баяқтай жұмсаған» деген жол түпнұсқа бойынша «Бозтайлақтай айдаған» болуы керек.

5. Кенесары – Наурызбай – 101 жолдан тұрады. Жоқтаудың Мәскеуде басылған нұсқадан алынғаны айтылған. 1990 жылғы басылымға енген. Ол жөнінде түсінік берілмейді.

6. Жантай – қырғыз жоқтауы. В.В.Радловтың жинаған нұсқасы екеніне ескерту берілген. 131 жолдан тұрады. 1990 жылғы жинақта 99 жолы берілген. Мұнда да көптеген сөздер өзгеріске түскен. 32 жолы қысқартылған (1990 ж.: 294-297 б/б.).

7. Шоқшолой қызының жоқтауы – қырғыздыкі. 88 жолдан тұрады. Жарияланған бұл жоқтау В.В.Радловтан алынғанын нұсқа. 1990 жылғы жинақта 81 жол. Түпнұсқадағы: «...Қазақтардың оттығын, Түндігінен көтерген, Альп және тептірген, ...Жақсы шыққан торғайдай, Сайрайды едің, Жан атам! Құры мене сенектей, Үн алысып жатарға» деген жеті жол кейінгі басылымда кездеспейді. Біршама сөздер 290-292 беттерде: «қой – той, Шомқар – Шұмқар, Қоғалы – Қопалы, елің - өлең, Қу – аққу. Қалдырдың –қараттың, Молдасына – жолдасына» деп өзгеріске түскен. Сол беттегі: 25-ші жолдағы: «Атекем Бейліс (...) өте бар» деген қатардағы «дозақ» сөзі түсіп қалған.

8. Төлебай – 12 жастағы қыз баланың жоқтауы. Авторы Қарпық ақын. Ол – үмбетей руынан. 314 жолдан тұрады. 1990 жылғы жинақта 300 жол. 164 бетте: алдыңғы 11 жол және «Бабасының қалыбы-ай, Мырзалығын сұрасаң, Көңілде нұрдың жарығы-ай» деген жолдар түсіп қалған. Түпнұсқадағы: «Инспектор орысын – инспектор орнына; Жабықна, қалқам! – Камықна, халқым!; Асылатын өрмелеп – Асылатын мойнына» деп асты сызылған сөздер өзгерген.

9. Төлебай – Төлебайды келінінің жоқтауы. Мұның да авторы Қарпық ақын. 51 жол. 1990 жылғы жинақта 50 жол. 173 беттегі: «Белгілі бекзат бел асты» деген жол түсіп қалған.

Осы бетте: «Табылмас – белгілі, талайы – талабы, алдынан – алқалы» болып өзгерген.

10. Төлебай – жамағатының жоқтауы. Түпнұсқада 100 жол. 1990 жылғы басылымда – 97 жол. Түпнұсқадағы: «*Алланың артқан ауыр жүк, Орнады мұндай жасымнан. ...Бастан жақты айырған, Әмірі күшті алланың, Қайғысына жанғаным*» деген бес жол қысқарған. Орнына: «*Жаз күнінде жайқалтып (176 б.)*» деген жол толыққан.

11. Әйеке – Бұдабай Қабылов деген ақын шығарған. Түркістан жағыныкі. Руы шұбыртпалы деген мәлімет берілген. Жоқтау 373 жолдан тұрады. 1990 жылғы жинақта 421 жол. Кейінгі басылымда жоқтаудың толықтырылуын, 1883 жылы – Қазақ хрестоматиясында, 1925 жылы – 23 жоқтауда, 1984 жылы – Бес ғасыр жырлайды жинақтарындағы әр қалай нұсқасы жарияланғанын ескертеді. Берілген нұсқаның Ә.Диваевтың 1897 жылғы «Қазақ халық творчествосы үлгілері» атты кітаптан алынды делінген. А.Байтұрсынұлы нұсқасындағы *17 жол* жоқ. 1897 жылғы нұсқаның соңы 65 жолы берілген. 67 бетте: «*Әуезім – ауызым, күкіметі – хүкіметі*» болып өзгерген.

Тағы бір ескерер жайт: осы жоқтау туралы 2002 жылы «Ғалым» баспасынан жарық көрген «Ақжолтай Ағыбай батыр» атты жинақта әдебиетші Д.Жақан мынадай: «*1880 жылы Ақмешіт қаласындағы болыс сайлауы кезінде Шиелінің болысы – Әйеке Бекежановты (1839-1880) Әлмәмбет Тұрсынбаев (1829-1909) атып өлтіреді. Бұл ел ішінде үлкен дау-жанжал тудырып, белгілі ақын Бұдабай Қабыловтың (1848-1911) Әйекені жоқтауынан соң екі ру арасындағы араздық басылады. (Әйекенің руы – Шұбыртпалы («Жиырма үш жоқтау» жинағы. 51-бет). «Әйекенің жоқтауы» ОҒК-ның қолжазба қорындағы 1169-бумада сақтаулы» (622-б.)* деген мәлімет айтады да, жоғарыда аталған жинақта жоқтаудың А.Байтұрсынұлы нұсқасы алынғанын жазған. Жоқтаудың мәтіні 269-280-беттерде берілген.

12. Қыздың жоқтауы – В.В.Радловтан алынған нұсқа екеніне сілтеме берілген. 22 жолдан тұрады. 1990 жылғы жинаққа енген. Себебі көрсетілмейді.

13. Әбжан – бұл да В.В.Радлов нұсқасы. Тарбағатай аймағының найманы шығарған. Түпнұсқада 36 жол. 1990 жылғы басылымда 40 жол. Мұнда керісінше толықтырылған, түпнұсқадағы алдыңғы үш шумақ 1990 жылғы жинақта мүлде басқа нұсқасы беріледі. Қай нұсқаға сүйенгені айтылмайды. Авторы анық көрсетілмеген. 107 беттегі: «...Қара бір шашым жайайын! Жайайын да жыйайын! Қыналы бармақ, жез тырнақ, Конде қанға бойайын» деген 1926 ж. түпнұсқадағы төрт жолы сақталған. Қалған 16 жолы басқа нұсқадан алынса керек. Соңғы алты шумақ А.Байтұрсынұлы жинағындағыдай, тек «...Көп ішінде қиын да екен, Жалғыз енді сөз бастау» деген жолдар жоқ. 107 бетте: «Қыналы» сөзі «құнарлы» болып өзгерген.

14. Балқын қыздың жоқтауы – бұл да В.В.Радловтан алынған. Түпнұсқада 20 жол, бес шумаққа топтастырылып берілген. «Шешесінің жоқтағаны» деген мәлімет бар. 1990 жылғы жинақта 40 жол. Мұнда өлеңнің 1926 жылғы 23 жоқтауға жартылай берілгені, толық мәтінді В.В.Радловтан алынғаны айтылады. Сонымен қатар бұл жоқтаудың К.Әзірбаевтың «Базар – Назар» екі ұлына арнаған жырдағы екі шумағының арасында ұқсастықтар барын, келешекте зерттеуді қажет ететіні жазылған. Алдыңғы 20 жол басқа нұсқа. Соңғы шумақтарды салыстырғанымызда тек 116 беттегі: «бетің» түпнұсқада «бетіш» деп беріледі.

15. Байжігіт Мұрат – әйелінің жоқтағаны. Тарбағатай өңірінікі. 62 жолдан тұрады. 1990 жылғы жинақта бұл жоқтаудың «1926 жылғы нұсқадан» алынғаны айтылған. Арасында өзгеріс жоқ. Алғашқы жинақта 6 шумаққа кестелеп берген, соңғысы шумақсыз шұбыртпалы етіп берген. Кейбір сөздер аздап емлелік өзгеріске ұшыраған. Мысалы, 46 бетте: «сарғая, дариядай, Баянбай, Шаянбай, боятып» деген сөздер түпнұсқа бойынша: «сарғайа, дариадай, Байанбай, Шайанбай, бойатып» болып жазылады.

16. Ысмайыл хан – ханымы Күнжанның жоқтағаны, 242 жол. 1990 жылғы жинақта 191 жол, осында бұл жоқтауды «Москвadan шыққан жинақтан алдық» деген мәлімет береді. Бірақ, 1926 жылғы жинақ нұсқасы толық сақталмаған. Алдыңғы

19 жолы, әр тұстарынан – 24 жол, жалпы саны – 43 жолы қысқартылған. 59-61 беттерде: «*Айдыны – айбыны, бір – суық, асылды – нұрыңды*» болып асты сызылған сөздер өзгерген.

17. Ерторы – келіндерінің жоқтағаны. Торғай жерінікі. 92 жолдан тұратын жоқтау. Шумақпен кестеленген. 1990 жылғы жинақта бұл жырдың «23 жоқтаудан» алынғаны айтылған. Мұнда тек 58 жолы ғана қамтылған, шұбыртпалы шумақпен берілген. 34 жолы қысқарған. 109 бетте: «*баурай*» сөзі «*бауыры*» болып өзгеріске түскен. 110 беттегі: «*Шарабан гауһарсуындай*» деген жолдар түпнұсқаға сәйкес келмейді. Дұрысы: «*Шарапаткәусар суындай*».

18. Жолдыбай – қызы Гүлжәмиляның жоқтағаны. 27 жолдан жинақталған. 1990 жылғы жинаққа енген.

19. Есмағамбет – әйелінің жоқтағаны. 38 жолдан тұрады, сөзін «Қарпық ақын шығарды» деген мәлімет берілген. 1990 жылғы басылымда: «23 жоқтауда» бірінші рет басылған, көлемі шағын болғанымен, мазмұны терең» деген пікір білдірген. Мұнда да 38 жол. Салыстырғанымызда 190 бетте: «*Бисмилла – бісмиллә, ұядан – ұядан, ісләм – исләм, қат – хат, қабар – хабар*» деген сөздер емелілік өзгеріске түскен.

20. Ерғазы – әйелінің жоқтағаны. Сөзін «Қарпық ақын шығарған» деген мәлімет бар. Түпнұсқа бойынша жыр – 77 жолдан тұрады. 1990 ж. жинақта 64 жол, 13 жолы қысқарған. «23 жоқтаудан» алынғаны, Ерғазының руы – арғын екені айтылған. Ерғазы – А.Байтұрсынұлының кіші әкесі. Үмбетейлердің шежіресінде Шошақтың балалары: Ақтас, Байтұрсын, Данияр (Собалақ), Ерғазы, Ермағамбет деп жазылады. 192 беттегі: «*Бастан*» деген сөз «*бастап*» болуы керек. Жоқтаудың «*Орыс, қазақ баласы, ...Кемшілікке шыдамай, Ұзады істің арасы. ...Қоспады ма жақсы Алла, Ашылмады істің ырасы. ...Үкіметпен бенде ғып, Облыс Торғай қаласы. Тасқа тиіп, мұқады, Арғымақтың тағасы. ...Ұстаудан шығып келген соң, Артықша болды қапасы. Решение жасалып, Істің болды шатасы*» деген он үш жолы түсіп қалған. 1992 жылғы «Ақ жол» жинағында: «...бұл оқиганы 1883 жылы болған» деген пікір айтады. Дұрысы, 1885 жыл. (ҚР ОММ, 25-қоры, 1-тізбесі, 2350-іс).

21. Әбдірақман – Абайдың ұлы. Жоқтаудың үш нұсқасын да Абай 1895 жылы ұлы қаза болғанда шығарған. 38 жолдан тұрады. 1990 жылғы жинақта 159 жол. Толықтырылған.

1926 жылғы нұсқада бірінші бөлімі 5 шумақпен, екіншісі 4 шумақ және екі жолы бар. Кейінгі басылымда 29 шумақ және екі жол қосылған.

22. Ормамбет – ұлы Нармамбеттің жоқтағаны. Бұл 1901 жылы шығарылғаны туралы мәлімет бар, 367 жолдан тұрады. 1990 жылғы кітапта 342 жол. 25 жолы қысқарған. Кейінгі басылымда қай нұсқаны негізге алғаны айтылмайды. 1926 жылғы нұсқаның алдыңғы 9 жолы түсіп қалған. «*Асыл әулет асқаққа*» деген 10 жолдағы «*Асыл лаулат асқаққа*» деп өзгертіліп басталады. «*Мүскін – мүмкін*» болып мағынасы өзгеріп кеткен.

23. Әбдіғапар – ұзын кыпшақ руының ханы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі. 1920 жылы қаза болған. Әйелі Тынышбаланың жоқтағаны. Бізге белгілі дерек көзіне сүйенсек, ол А.Байтұрсынұлының құдасы. Ахметтің ағасы Қалидың қызы Кәтез Рүстем Әбдіғапар ұлына тұрмысқа шыққан. 1990 жылғы жинақта 23 жоқтауды негізге алғанын, бірақ онда ата тегі айтылмағаны жаза отырып, Әбдіғапарды «Жанбосынов» деп анықтаған. Жанбосын Әбдіғапардың әкесі. Жоқтау көлемі жағынан өте ұзақ 624 жолдан тұрады. Кейінгі басылымда 368 жолы ғана қамтылған. *256 жолы* қысқарған.

Осы жинақтың 1991 жылғы басылымына жетекшілік жасаған әдебиетші Р.Нұрғалиұлы: «...трагедиялық жырлар берілген. Бұлардың ішінде *Бапай батыр, Қаз дауысты Қазыбек би, бір-неше тарихи тұлғалар бар, түсініктемелерде дәлді деректер бар*», – деп еңбекті фольклорлық мұра деп бағалайды.

Жоғарыдағы салыстырмадан шығатын қорытынды 1926 жылғы нұсқа толық сақталмаған. Кейінгі 1990 жылғы басылымда кітапқа енген 20 жоқтаудың құрастырушы тарапынан редакциялануы салдарынан 529 жол қысқартылған. Ал үш жоқтау: «Кенесары – Наурызбай» (91 жол), «Қыздың жоқтауы» (22 жол), «Жолдыбай» (27 жол) тіпті енбеген. Жалпы жиынтығы – *679 жол* қамтылмай қалыс қалған.

ТАБЫЛҒАН ТУЫНДЫЛАРЫ

«Дағдарыс». «Қазақ» газетінде 1915 жылы желтоқсанның 16-ы күнгі 161-санында «Оқшау сөз» айдарымен жарияланған. Өлең мазмұнынан – сол тұстағы әділетсіздік жайлаған билеуші заманға көңілі қалып, әділеттілік күткен қоғамы ортамен бірге дағдарған кейіпкердің бір құдіретке зарлай арнаған толғауы іспетті. 1989 жылы әдебиетші Б.Байғалиев осы өлеңмен «Туған тілім» атты өлеңді төте жазудан бүгінгі әріпке түсіріп, бірінші рет жариялады. Бірақ, зерттеуші Б.Байғалиев «Байқаушы» бүркеншік атпен шыққан бұл өлеңдердің «А.Байтұрсынұлыныкі» екенін қалай анықтағаны туралы дерек бермейді.

Әдебиетші Ө.Әбдиманұлы 1993 жылы «Қазақ газеті» атты зерттеуінде Б.Байғалиевтің 1989 жылғы мәліметіне сүйене отырып осы «Байқаушы» есімімен үш өлеңнің жарық көргенін айтады. Ө.Әбдиманұлы өлеңдердің жазылу тарихы мен жарияланған кезеңдерін анықтай отырып, талдауында осы өлеңдерден үзінділер келтіреді. Автор аталған өлеңдерден бөлек авторы белгісіз өлең үзінділеріне де тоқталады, сондағы өлең құрылымына қарап, зерттеуші мынадай пікір айтады: «... өлең авторы белгісіз, қол қойылмаған. Бірақ Ахмет қолтаңбасы байқалады. Ахметтің ...кейін де бүркеншік есіммен бірнеше өлеңдер жариялағанын еске алсақ, «Қазақтағы» өлең-жырдың бастауында өзі тұрғандығына күмәндануға болмайды» (123 б.) деп жазады.

Осы «Байқаушы» бүркеншік аттың құпиясын ашуға Т.Шонанұлының «Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту ісі және әдебиет саласында» атты мақаласы бірден бір көмекші құрал болғаны анық. Т.Шонанұлының орыс тілінде жазылған бұл мақаласы баспа бетінде жарияланбаған. Аталған мақаланы 1992 жылы әдебиетші Б.Байғалиев «Жұлдыз» журналында қолжазбадан алғашрет қазақшаға аударып жариялады. Б.Байғалиевтің мұрағат қызметкері болғанын ескерсек, оның 1989 жылы жазылған танымдық мақалаларына арқау болған Т.Шонанұлының материалы екені түсінікті. Бұдан шығар қорытынды бұл арнау-мақаласын «Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет

саласында» (123-128б/б.) деп қазақшаға аудару үстінде Б.Байғалиевтің А.Байтұрсынұлының әдеби шығармашылық мұрасы, басқа да қызметтері жөнінде деректі мағлұмат алуға толық мүмкіндігі болған. Демек, «Байқаушының» да жоғарыда аталған өлеңдердің де Байтұрсынұлыныкі екеніне еш күмән келтіруге болмайды. Ал, зерттеуші Б.Байғалиевтің жарияланған мақалаларында (1989, 1991) дереккөздеріне сілтеме бермеуі салдарынан, туындылар ғылыми айналымға түспеген.

1991 жылы жарық көрген «Міржақып Дулатов шығармалары» атты жинақтың құрастырушысы М.Әбсеметов кітап соңында берілген «Ғылыми түсінікте» бұл бүркеншік есімді «М.Дулатовтыкі» екенін айтады (247 б.). Мұнда да қандай дерекке сүйенгені анық көрсетілмейді. 1989, 1993 жылы осы «Байқаушы» деген бүркеншік есім, үш өлең туралы жазылған материалдар кейінгі басылымдарда ескерілмей елеусіз қалып отырған.

1998 жылғы «Қазақ» энциклопедиялық жинақтың тақырып бойынша топтастырылған библиографиялық көрсеткіште өлеңдердің «Байқаушы» бүркеншік есімімен жарық көргендігі туралы қысқаша ақпар беріледі, бірақ өлең мәтіні қарастырылмаған. Және «Байқаушы» бүркеншік есімі «Ашылмаған бүркеншік есімдер» қатарында беріледі. Біз Т.Шонанұлының материалына сүйеніп, осы уақытқа дейін күмәнді, әрі таласты болып келген «Байқаушының» М.Дулатовқа тән емес, А.Байтұрсынұлыныкі екені жоғарыда аталған мақала ішіндегі деректі мәліметтер арқылы көз жеткіздік. Сондықтан «Туған тілім» атты өлеңін А.Байтұрсынұлының бес томдық шығармалар жинағының 3-томына беташар өлең ретінде ұсынылды.

Әдебиетші Ө.Әбдиманұлының жоғарыда аталған зерттеу еңбегінде осы өлеңді талдаған үзінді шумақты түпнұсқамен салыстырғанымызда: төртінші шумақтың соңғы жолы «*Баяғы «Абыл-Қабыл» тұс келіп тұр»* деген, бесінші шумақтан үш жолы қарастырылған екен. Сонда ол былайша өрнектеледі: «*Баяғы «Абыл-Қабыл» тұс келіп тұр.*

*Мың қоссаң, бәйгіден күш мың келіп тұр,
Өтірік үкі тағып, тұмар байлап,*

Қосқанмен алдында қай шын келіп тұр» (123 б.)

Осы шумақтық «*Өтірік үкі тағып, тұмар байлап»* деген жолдары түпнұсқада: «*Томардай үкі тағып, тұмар байлап»* деп берілген.

*Дұрысы: «Мың қоссаң бәйгеден күш, мың келіп тұр,
Өтірік қатарласып тең келіп тұр.
Томардай үкі тағып, тұмар байлап,
Қосқанмен алдында қай шын келіп тұр»*

(Қазақ, 1915, № 116).

Ө.Әбдиманұлының талдауында берілген үзінді-шумақта «*Өтірік қатарласып тең келіп тұр»* деген жол жоқ. Зерттеуші өлеңнің соңғы шумағын: «*Ақын жалған намыс, жалған ұранмен өркениетті деген Европа елдерінің бір-бірімен қыркысуын, халық басына әкелген зор қасіретін өткір сынаиды» (123 б.)* – деп жазады да, өлеңнің соңғы шумағын береді.

*«Жер жүзі қызыл қанға боялып тұр,
Ес кетіп, ескі намыс оянып тұр.
Үлгілі Европа ұлттарынан
Үлгі ал деп айтуға ауыз ұялып тұр».*

Осындағы асты сызылған тіркестер мен әріптер түпнұсқаға сай келмейді. Шамасы, бүгінге әріпке түсірілгенде қазіргі емле заңына сүйенсе керек.

«Қоян». Сол жылдың 31 желтоқсанында 163 санында жарық көрген «Қоян» атты өлеңі де «Байқаушыныкі» екені 1998 ж. жинақта айтылғанымен, мәтіні берілмейді. Бұл өлең де 1922 ж. өлеңдер жинағына енген. Аталған өлеңде мұсылманша жыл қайыру атауына ие болған «Қоян» жылының қашанда елге жайсыз тигені жырланады. Өлең 4 шумақ, 19 жолдан тұрады. Жыл он екі айда қайталанатын табиғат апатына мұжықтың мазағы қосылған сұм-уақытқа қазақтың қарсы тұрар қауқары болмағанына налиды. Өлеңнің құрылымы мен ұйқасынан гөрі, сол тұстағы «еңбексіз байлық тілеген адамның пиғылы» мен «табиғат апатының» арпалысы ақынды ашындырса керек. Бұл өлең туралы Ө.Әбдиманұлы «*қазақ жұртын қатты қыста қамсыз қалмауға шақырады»*, (123 б.) – деп қысқа түсінік береді де жарық көрген уақыты 1916 деп жазған, негізі өлең газетте 1915 жылы жарияланды. Газет өте көнеріп, ескіргендіктен

кейбір жолдар өше бастаған, сондықтан оқылмаған тұстарға көп нүкте қойылды.

«Туған тілім». Бұл өлең 1916 жылы қазақ елінің жазу тілінің тарихы таласқа түскен тұста жазылып, «Қазақ» газетінің 31 қаңтар, 167-санына «Байқаушы» деген бүркеншік атпен жарияланған.

Сол тұстағы «барлық түркі тектес халықтар иен далаға кеңінен тарап, өріс алған татар тілін, жазуын қабылдасын» деген өктем қысымға қазақ оқығандарының ішінен бірінші болып А.Байтұрсынұлы қарсы шыққан еді. Жеті шумақтан тұратын бұл өлеңнің алты жолы, яғни, бірінші шумағы мен соңғы шумақтың алдыңғы екі қатары Т.Шонанұлының 1999 жылы «Ғылым» баспасынан жарық көрген «Ұлттық рухтың ұлы тіні» атты жинаққа енген мақаласында: *«Богат и гибок мой родной язык, Звуки образуют чудный букет слов. Ты быстр, обгоняешь бегунов, Ты несешь нам культуру. ...Тебя ничем не заставит отатариться, Тебя не заставит валяться в передней»*, (45 б.) – деп өзге ұлт өкілдеріне түсінікті болуы үшін орысшаға аударылған және талданған. Б.Байғалиев жариялаған 1989 жылғы нұсқаны түпнұсқамен салыстырғанымызда кейбір сөздердің өзгергені анықталды. Мәселен, 5-шумақтағы екінші жолы *«Құрттай деп жыр дегбені күлетінді»* 6-шумақтың төртінші жолында қайталанады. Соңғы шумақтағы үш рет айтылатын *«десең»* сөзі *«деме»* болып өзгерген.

1993 жылы әдебиетші Ө.Әбдиманұлы «Туған тілім» атты өлең туралы танымын жоғарыда аталған еңбегінде былайша таратады: *«...саналы ғұмырында тіл тазалығы жолында күрескен Ахаң, қазақ тілінің өзгелермен араласып, шұбарланып кетпеуін қатты қадағалағаны белгілі...»*, (124 б.) – деп, 7 шумақты өлеңнің 4 шумағына тоқталады:

*«...Қонып тұр ордаң міне, жаңа жұртқа,
Салып тұр ұлың «Қазақ» көзін сыртқа.
Жау болсаң, жақындама, аулақ жүр деп,
Ел болсаң, есігім бос, ен деп ұлтқа.
Балықтай жүзіп адам, құс боп ұшқан,
Түндігің ашулы тұр күн батыстан.
Ғылым мен кереметін кейін тапқан,
Нұр кірер білім-өнер мол жақ тұстан» –*

Осы жолдар туралы зерттеуші: «...батыстық өркениеттен үйренуді, солар салған ғылым-білімді игеруді көздегені аңғарылады», (124 б.) – деп жазады.

Шумақтағы асты сызылған жолдар түпнұсқаға сәйкес келмейді.

*«...Кемсініп кең ордамды адасқандар,
Тіліме жау боп найза қадаспаңдар.
Бір айттым, екі айттым, бұл – үшінші,
Кемсініп кең ордамды адасқандар.
Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен сыйман «бір бөлмеңде» жатар десең.
Өтпеймін тамағыңнан жұтам деме.
Жолым бір, қолым міне, «қатар» десең.*

Шекіспей, бекіспейді. Бұл мақала «Қазақ» газетінің 1916 жылы қаңтардың 31-і күнгі 167 санында «Туған тілім» өлеңімен бір уақытта жарияланым көрген. Мақала да, өлең де татар тілінде шығатын «Уақыт» газетінде басылған қазақ тілінде газет шығару ісіне қарсы жазылған мақалаға жауап ретінде арнайы жазылған. Ескерте кетер бір жайт: Өлең 3-томның беташары ретінде берілген болатын.

Мақала авторсыз «тілшілерден» деген айдармен жарияланады. 1999 жылы жарық көрген «Ұлттық рухтың ұлы тіні» атты ғылыми жинақта: «...Т.Шонанов мақаласында аталған «Шекіспей, бекіспейді», «Туған тілім» сияқты шығармалары әлі қолда жоқ» (5 б.) деп мәселе көтерген. Осы өзекті мәселе ретінде көтерілген мақаланың мәтіні 1998 жылы алғаш рет қазіргі әріпке түсіріліп, «Қазақ» атты жинаққа енген. Бірақ онда мақаланың авторы кім екендігі айтылмайды. Бұл мақаланың «А.Байтұрсынұлыныкі» екенін Т.Шонанұлының 1923 жылы орыс тілінде жазылған мақаласы арқылы ашылды. Т.Шонанұлы «Туған тілім» атты өлең мен «Шекіспей, бекіспейді» мақаласының маңызы туралы ерекше тоқталып өткен. Яғни, қос туындының да татар жұртының енді өз алдына дербес шығып, қалыптаса бастаған «Қазақ» газеті мен қазақ тіліне жасалған қарсылығына орай жазылғанын аса жоғары бағалап, төңірегіміздегі анталаған жұрттың наразылығына қарсы жазылған алғашқы еңбек деп, осындай қайсар мінез,

өр қадамды өскелең ұрпағына өнеге етіп, үлкен мақтанышпен жазған.

Қалам қайраткерлері жайынан. Мақала 1922 жылы шілденің 8-і күні «Еңбекші қазақ» газетінің 29-санында жарық көрген. Мақала авторы сол тұстағы сауатты, көзі ашық «қазақ оқымыстылары» деп танылған қазақ қаламгерлерінің әлеуметтік ортадағы атқаратын рөлі мен оның хал-ахуалына талдау жасайды. Қаламгерлер қауымының қайдан шыққаны, қалай шыққаны, келешекте ұлт жұмысы үшін не істеу керектігін саралайды. Бұл мақаланы әдебиетші-ғалым, профессор Тұрсынбек Кәкішев «Егемен Қазақстан» газетінің 2000 жылы 5-ақпандағы кезекті нөміріне бүгінгі қазақ әрпіне түсіріп, тұңғыш рет оқырман назарына ұсынған болатын. Араға жыл салып мақала 2001 жылы ҚР БҒМ, ОҒК тарапынан дайындалған «Ұлы тұлғалар» атты ғылыми-библиографиялық сериясымен жарық көрген «Ұлттың ұлы ұстазы» деген жинаққа әдебиетші ғалым Т.Кәкішевтің дайындауымен енді (Б. 75-80). Бір өкініштісі, жинақтың таратылу тиражы – 200 дана. Сол себепті мақала қайта жарияланып отыр.

Мақалада өзге тілден енген сөздердің қазақы дыбысталуын мәселен, «сиез» – съезд, «иіуін» – июнь, «өктәбір» – октябрь, «иинтернатсйанал» – интернационал (бейбауырмал), «кәммүнійст» – коммунист, «иинтернатсйаналист» – интернационалист, «декірет» – декрет, «мілійөн» – миллион» сынды тіркестер сол қалпында сақталды. Бұл сөздер 2000 жылғы жариялануымында бүгінгі әріпке түсіру барысында қазіргі қолданыстағы қазақ тілі емле ережесі негізінде түзетілген екен. Сонымен қатар, «сиақты – сияқты, тайақ – таяқ, йағни – яғни, йа – я, қойар – кояр, қойыу – қою, жыйыуға – жиюға, аямау – аямау» деген сөздердің де жазылу ережесі сол қалпымен берілді.

Мақсат Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дыбыстық ерекшеліктерді жаңғырта отырып, бүгінгі өзге тілден қисапсыз енген халықаралық терминдермен шұбарланған қойыртпақ тілімізге ескерту жасау. Халықаралық қатынас тілі дәрежесіне жеткен ағылшын, латын, орыс харіптерінің тасасында жүріп тұншығып, булыға бермей, өзіңнің үніндегі

сөзінді шығар! Қазақ үні, қазақ сөзі қазаққа ғана керек. Ендеше «сөзімізді түзейік» дегенді бүгінгі ұрпаққа Ахаңша аңдату.

Емле туралы. А.Байтұрсынұлының мақаласы 1929 жылы жазылып, «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған. Мақала тұлғаның кейінгі жинақтарда жарияланбағандықтан, тың мұра ретінде соны туындылардың бірі болып есептеледі. Бұл мақала 2000 жылы ҚР БҒМ ҰҒА А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ-ның ғылыми қызметкері О.Жұбаеваның дайындауымен осы мекеменің «Тіл, әдебиет сериясы» хабаршысында алғаш рет бүгінгі әріппен 2000 жылы жарық көрді. Келесі жылы «Ұлы тұлғалар» сериясымен жарық көрген «Ұлттың ұлы ұстазы» атты ғылыми-библиографиялық жинаққа енді (Б. 128-137). Жинақтың таралымы «200» дана ғана екендігін ескеріп, мақала қаз-қалпында қайта жарияланып отыр.

«МОПР һәм Күншығыс елдерінің еңбекшілері» атты кітапша 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген. Бұл кітапшаны А.Байтұрсынұлы аударды деп айтуға негіз болып отырған мәлімет, жинақша соңында берілген: *«МОПР комитетінің құралдарынан тізуші – А.Б.»* (8-бет) деген ақпар. А.Байтұрсынұлы қазақ жұртына «МОПР-дың не екенін» түсіндіреді. Ол өзінің мағлұматын осы атаудың шығу төркінін баяндаудан бастайды: *«Международная организация помощи борцам революции деген орысша сөздердің бас әріптерінен құралған сөз. Мұны қазақшаға аударсақ, «революция жолында күресушілерге жәрдем беретін ұйым» деген болып шығады»* (1-бет) деп ұйымның аталу тарихына тоқталады.

Автор МОПР-дың бүкіл жер жүзінің еңбекшілеріне керек ұйым екенін түсіндіріп тарата отырып, қазақ халқының бұқара еңбекшілері мен жұмысшыларына да ел ішінде ашылып жатқан бұл ұйымнан қалыс қалмай, мүшелікке кіруі, «өзінің болашағына» керекті іс екенін айтады.

جەر - جۇزىنىڭ اەڭبە كچىلەرى بىرىڭىدەر!

اەر سايىن.

جرچىلار آبتۇۋىنان آلب،
اوتدەپ اوتكەرۇۋۇچى:

بايتۇرسن اولى آخمەت.

كاميسارياتى قاراۋنداغى كونچىس باسباسى.

ماسكەۋ 1923 جىل.

«Ер Сайын» кітабының сыртқы мұқабасы, 1923 ж.

аер сайнға

қарауъл:

кәсі, аһл, жәһр,
бәһт
Ат дүк Ати:

- Ақ тубе. 52.
Айуикке. 64, 63, 58, 57, 47 - 45, 37
аер сайн. 14, 15, 21, 22, 24 - 27, 31 - 37, 42, 45, 47,
49 - 56, 61, 63, 65, 66, 68, 72 - 77, 81 - 85.
Бозжорға 37 - 39, 41 - 43.
Бозмонай . 5, 7 - 11, 13, 15, 17 - 19, 34, 37 - 41, 61, 62, 83.
Бокәмай. 45, 47, 67, 77, 78, 80, 84.
Қара Ала Ат. 27, 29, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 74, 76.
Қара тубе 27, 29, 70.
Қара қыпчак қобланды. 31 - 36, 47 - 51, 55, 67, 77, 78, 80 - 84.
Қалмақ 32, 35, 48, 50 - 55, 58, 62 - 64, 72, 76, 79, 80, 85.
Қамба (жәһр) 56.
Жаурнеңи жағалбайлы. 48.
Көбикти. 37 - 43.
Кийикбай. 45 - 47, 67, 77 - 82, 84, 85.
Жол Аман 51, 72, 74.
Аһл Аман. 51, 72, 74.
Ауыл мен қиыл 55.
Манас 85.
Нозғайлы. 5, 7, 11, 18, 23, 31, 37, 40, 50, 51, 73, 83.
Қр Баласы.

«Ер Сайын» жыры мәтiнi iшiндегi атауларға берiлген көрсеткiш

«سوز باسى:»
گريگوريي نيكولايج پوتەنينگە تارتۇۋ.

بەت	ب	آ	ءبولم
5	.	.	.
31	.	.	.II
36	.	.	.III
47	.	.	.IV
58	.	.	.V

اەر ساينىڭ اياغى

بەت	ب	آ	ءبولم
65	.	.	.I
69	.	.	.II
77	.	.	.III

86 گريگوريي نيكولايج پوتەنين.
1920 — 1835
سەنتابر — ماى.

بەت	ب	آ	قاراۋل
92	.	.	.

چەر ئاجوزىنىڭ ەئبەكشەرى، بىرىڭدەرا

23

جوқтаۋ

قازاق تارىقىنىڭ ءتورت ءجۇز جىلىن الادى

جىناغان، تۈزەتكەن: } بايىتۇرسىن ۇلى اقىمەت
قىربىلاسى

كەنەس وداعىنىداغى ەلدەردىڭ كىمىدىك باسباسى

ماسكەۋ. 1926

«23 жоқтау» кітабының мұқабасы

جىناعى

بەت

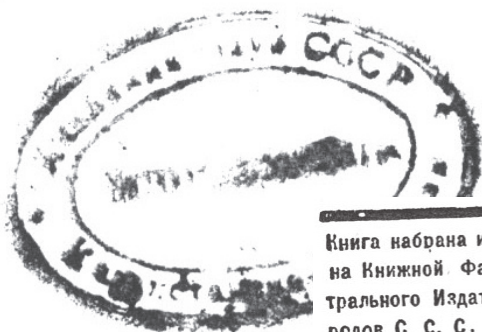
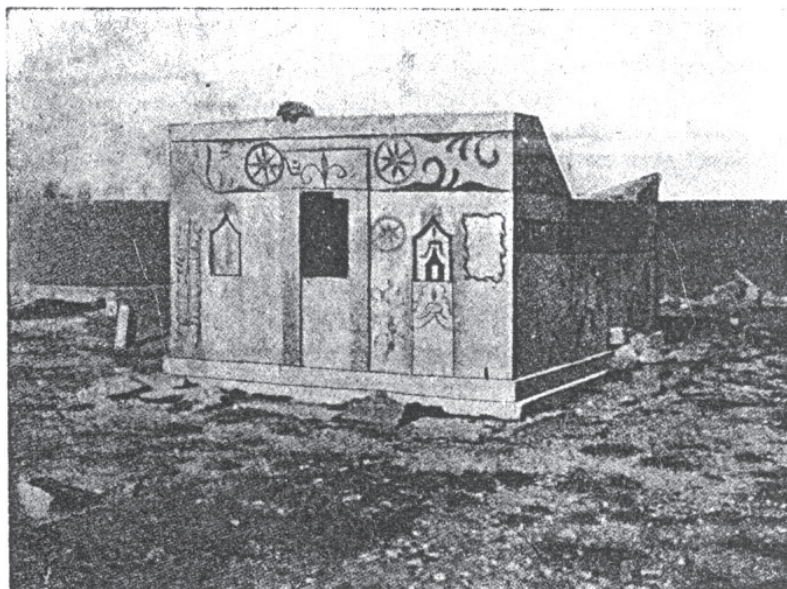
- 5 باستىرىۋىشىدىن
- 7 سىرشى
- 10 1. ماماي باتىر
- 18 2. قازداۋىستى قازىبەك
- 25 3. كەڭگىرباي ۋەبىي
- 28 4. التاي ناتىي
- 35 5. كەندەسارى — ناۋرۇزباي
- 39 6. جانتاي
- 45 7. شوقشولوي قىزىنىڭ جوقتاغانى
- 49 8. تولەباي
- 62 9. تولەبايدى كەلىنىنىڭ جوقتاغانى
- 65 10. تولەبايدىڭ جاماعاتىنىڭ جوقتاغانى
- 70 11. ايدەكە
- 86 12. قىزىدىڭ جوقتاۋى
- 87 13. ۋەابىجان

«23 جوقتاۋ» كىتابىنىڭ مەزمۇنىنىڭ بىرىنچى بەتى

бет	
89	14. Балқын Қыздық Жоқтауы
90	15. Бай Жігіт Мұрат
93	16. Сماعيل Қан
103	17. Һартуры
107	18. Жолд Биай
109	19. Һсмағамбет
111	20. Һр Һазы
115	21. Абдрақман
118	22. Һрмамбет
133	23. Абдешпар

«23 жоқтау» кітабының мазмұнының екінші беті

Книга набрана и отпечатана
на Книжной Фабрике Цент-
рального Издательства На-
родов С. С. С. Р. Москва,
Шлюзовая набережная, 162
в количестве 10.000 экз.
Глвлит № 62083

«23 жоқтау» кітабының соңында берілген зират

Мазмұны

Құрастырушыдан.....	3
Қазақ халқының ар-ожданы.....	4
Ер Сайын (1923).....	12
23 жоктау (1926).....	74

Табылған туындылары

Дағдарыс (1915).....	175
Қоян (1915).....	176
Туған тілім (1916)	177
Шекіспей, бекіспейді (1916).....	178
Қалам қайраткерлері жайынан (1922).....	182
Емле туралы (1929).....	187
МОПР һәм күншығыс елдерінің еңбекшілері (1924)	196

Мақалалары

Қазақтың өкпесі (1911)	208
Егін егу (1913)	210
Шаруа жайынан (1913)	212
Ауру жайынан (1913)	214
Басқосутурасында (1913).....	218
Жауап қат (1913)	222
Бас қосуға рұқсат берілмеді (1913)	227
Басқосу (1913)	228
Орынбор 13-нші октиабір (1913)	230
Білім жарысы (1913)	235
Білім жарысы қақында (1913).....	239
Оқыту жайынан (1913)	240
Орыс «мейірманшылығы» (1913).....	244
Аңдаспаған мәселе турасында (1914)	245
Досмайыл қажыға ашық қат (1914)	246
Губернатор өзгерілуі (1914)	251
Соғысушы патшалар (1914)	253
Бұ заманның соғысы (1914)	257
В.Л.Буртсев (1915)	260
Лениннің 50 жасы (1920)	260
Түзетілген әріп (1929)	263
Ғалым мұрасының көрсеткіші.....	268
Ғылыми түсініктер.....	355
Қосымша	375

*«Ел-шежіре» қайырымдылық қоры» қоғамдық қорының
президенті Дидахмет Әшімханұлы*

Ахмет Байтұрсынұлы

Алты томдық шығармалар жинағы

V том

*«Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы,
көсемсөздері, табылған туындылары*

Редакторы Райхан Сахыбекқызы

Корректоры Ақнұр Көбегенқызы

Техникалық редакторы Ниязбай Оразымбет

Компьютерде беттеген Жамила Айдос

ИБ № 151

Теруге 03.10.2013 ж. берілді. Басуға 21.10.2013 ж. қол қойылды.

Пішімі 84x108^{1/32}. Қаріп түрі «Times New Roman».

Басылымы офсеттік. Шартты баспа табағы 20.

Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №

ISBN 978-601-7317-71-3

9

7 8 6 0 1 7 3 1 7 7 1 3

«Ел-шежіре» қоғамдық қоры. 050009. Алматы қаласы.

Абай даңғ. 143, 517 бөлме

«Полиграфкомбинат» ЖШС

Алматы қ., Мақатаев көшесі, 41